

ПРАВознаВСТВО

10

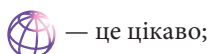

УДК 34(075.3)
НЗ0

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)*

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

Наровлянський О. Д.

НЗ0 Правознавство (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-349-684-9

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з правознавства для 10 класу (2017 р., профільний рівень).

Видання ознайомить учнів з основами теорії права та теорії держави, а також із конституційним правом України. Підручник містить цікаві завдання для практичних робіт, витяги з нормативних актів України (станом на 1 січня 2018 р.) та інших країн.

Підручник сприяє формуванню в учнів ключових і предметних компетентностей (застосування знань із правознавства на практиці).

УДК 34(075.3)

Шановні десятикласники!

Цього року ви ознайомитеся з основними положеннями теорії держави та права, а також з конституційним правом України. Протягом навчального року ви будете разом із вчителем проводити рольові ігри та розв'язувати юридичні задачі, працювати з нормативними актами й обговорювати юридичні проблеми.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми позначені в підручнику **напівжирним шрифтом** та піктограмою .

Курсивом виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які бажано знайти відповіді під час ознайомлення з навчальним матеріалом у підручнику.

Витяги з документів, нормативних актів позначені вертикальною лінією ліворуч від тексту. Крім того, біля назви ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, з яким ви можете ознайомитися за бажанням, позначено піктограмою й подано на жовтому фоні.

Цікаві факти, пов'язані з правом, подано на рожевому фоні й позначено піктограмою .

На зеленому фоні подані висновки до вивченого матеріалу.

Обов'язково зверніть увагу на запитання, які вміщені після матеріалу параграфу та позначені піктограмою . Намагайтеся виконати їх до початку вивчення наступного уроку — це допоможе вам сприйняти навчальний матеріал, застосувати знання та власний життєвий досвід.

Наприкінці кожного параграфу подані основні поняття, які ви маєте запам'ятати. Вони виділені *світлим курсивом*.

Крім того, кожен параграф завершується запитаннями та завданнями, які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Серед цих завдань найскладніші позначені зірочкою (*).

Наприкінці кожного розділу подано «Повторення та узагальнення» для перевірки знань, отриманих під час вивчення тем розділу.

Успіхів вам у вивченні цікавої та надзвичайно необхідної для кожного юридичної науки!

Автор

Тема 1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§ 1. Влада і суспільство в додержавний період

1. Суспільство та влада

Ви, напевно, не раз чули слово *суспільство*. Що ж воно означає?

Суспільство — це система спільного життя людей, сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності, сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їхньої життєдіяльності.

Це поняття можна застосовувати лише до людського співтовариства. Суспільство з'являється тоді, коли виникає людина, набагато раніше, ніж держава.

Суспільство передбачає існування певної соціальної організації, системи взаємодії та взаємовідносин між його членами. При цьому обов'язково виникають відносини підпорядкування, керівництва й управління. Одні люди підкоряють своєму впливові інших, нав'язують їм свою волю, керують їхніми діями.

Право та можливість людини, групи людей керувати іншими, розпоряджатися ними називають владою.

Розрізняють різні види влади. Коли батько чи мати вимагають від своїх дітей виконати домашнє завдання, ідеться про **сімейну владу**, яка ґрунтується на авторитеті батьків, а певною мірою й на залежності дитини від них. Директор підприємства може керувати своїми підлеглими, адже вони залежать від нього економічно, отримують заробітну плату, що є основою їхнього існування. Це **економічна влада**. Священик значною мірою може впливати на дії, поведінку своєї пастви, зокрема через проповідь, користуючись **духовною владою**. Найсильнішим видом влади є **державна**. Вона єдина має право застосовувати не лише переконання, а за потреби й примус. Саме з нею ви маєте справу, коли спілкуєтеся з поліцією, саме її застосовує до правопорушника суд, виносячи вирок.

2. Організація первісного суспільства

Людське суспільство пройшло великий шлях у своєму розвитку. За даними сучасної науки, планета Земля виникла майже 4,7 млрд років тому. Приблизно 3–3,5 млрд років тому на нашій планеті зародилося життя. Майже 2 млн років тому на Землі з'явилася людина, а близько 40 тис. років тому зробила перші кроки людина сучасного виду — *Homo sapiens* — Людина розумна.

• З курсу історії пригадайте, що відрізняло первісну людину від мавпи. Якими були перші знаряддя праці первісної людини?

Період від появи перших людей до виникнення держави називають *первісним суспільством* — додержавним періодом існування людства.

З перших кроків свого існування людина жила в колективі. Першим колективом давніх людей стала первісна праобщина. Цей колектив був досить сталим, адже об'єднував родичів, але невеликим — два-три десятки дорослих жінок і чоловіків і кілька десятків дітей. Навіть у такому колективі потрібна була певна соціальна організація, яка необхідна для виживання в складних умовах існування первісної людини. Вона передбачала безпосереднє спілкування членів людського стада.

З часом людина вдосконалювала знаряддя праці, оволодівала новими трудовими навичками, змінювалася й соціальна організація суспільства. На зміну людському стаду прийшла родова община. Кількість членів цього людського колективу була набагато більшою, однак він також об'єднував родичів, осіб, пов'язаних спільним походженням. При цьому члени общини вели спільне господарство, разом працювали. Як правило, родову общину очолювала жінка.

Поступово окремі родові общини об'єднувалися в більш великі колективи — племена. Членів племені об'єднувало вже не лише кривне споріднення, а й шлюб.

Однак основні ознаки організації суспільства на всіх етапах первісного суспільства залишалися однаковими. Спочатку влада належала всьому людському колективу (людському стаду, общині, племені) у цілому. Кожна людина мала абсолютно рівні права й обов'язки, жодна не мала привілеїв. Вищою владою були загальні збори (рада) усіх дорослих членів людського колективу. Саме на них приймали найважливіші рішення, які стосувалися всього колективу, обирали старійшину — найдосвідченішого та найавторитетнішого представника людського колективу. Він здійснював повсякденне керівництво життям людського колективу, безпосередньо брав участь у всіх справах племені й общини.

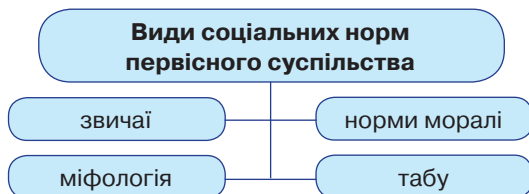
Влада старійшини підтримувалася авторитетом, повагою до нього. Рішення та вказівки старійшини виконували добровільно, на підставі довіри до нього, його досвіду й уміння. У разі порушення порядку, встановленого в первісному людському колективі, вживали певні заходи, а часом і примус. Найстрашнішим покаранням того часу було вигнання з племені, адже одноосібно тогочасна людина вижити не могла. Однак при цьому в первісному суспільстві не було спеціальних органів примусу, які займалися лише цією діяльністю. Ця система соціального управління отримала назву *первісна демократія*.

Особливості влади в первісному суспільстві

3. Регулювання людських відносин у первісному суспільстві

Незважаючи на порівняно невелику кількість членів людського колективу за часів первісного суспільства, у ньому існувала потреба регулювання людських відносин.

Поступово в житті суспільства склалися певні ритуали, які, на думку тогочасних людей, допомагали їм у житті, у досягненні своїх цілей. Так, в окремих племенах необхідною умовою успіху на полюванні вважалося виконання певних ритуальних танців, метання списів у зображення тварин, на яких полювали, інші дії, що вважалися запорукою успіху. Поступово, унаслідок багаторазового повторення, ці дії ставали звичкою членів суспільства — формувалася **звичай**.

Одночасно прискорилося формування уявлення суспільства про добро та зло. Так виникли правила поведінки, які регулюють відносини між людьми, — початкові **правила (норми) моралі**.

Знання людей про навколишній світ, природу й людське життя були в той час досить обмеженими та примітивними. У зв'язку з цим чимало подій та явищ, які спостерігали й намагалися пояснити первісні люди, отримували фантастичне, як на сьогодні, пояснення. Виникали міфи, які певною мірою також визначали поведінку та дії членів первісного суспільства. Міфи, що відтворюють фантастичні уявлення про світ, природу й людське буття тощо, називаються **міфологією**.

- *Пригадайте, які міфи вам відомі з історії стародавнього світу.*

Іноді в житті суспільства на основі досвіду та певних переконань виникали так звані **табу** — заборони, які накладали на якісь дії, предмети, слова тощо. Вони були пов'язані з тим, що, на думку первісної людини, порушення такої заборони призводять до жорстокої кари (тяжкої хвороби, голоду, смерті).

Усі ці соціальні норми первісного суспільства іноді об'єднують поняттям **«мононорми»**.

Для всіх соціальних норм первісного суспільства характерні спільні ознаки. Вони були створені внаслідок багаторазового повторення й поступово стали звичними для більшості людей. Ці норми є консервативними за своєю природою, адже в них відтворено те, що утворилося внаслідок тривалої суспільної практики. При цьому норми закріплювалися не у звичних нині нормативних актах (на папері), а лише у свідомості людей. Соціальні норми первісного суспільства виражали волю всього племені, роду, тому їхнє дотримання забезпечувалося здебільшого заходами суспільного впливу, адже, як ми вже знаємо, спеціального апарату примусу на той час не існувало. Крім того, дотримання соціальних норм первісного суспільства забезпечувалося страхом людини перед надприродними силами, помстою, яка чекала в разі порушення встановлених норм не лише порушника, а й увесь людський колектив, до якого він належав.

Виникнення держави та права призвело до суттєвих змін у соціальній організації людського суспільства.

- Пригадайте, що таке держава та право. Визначте відмінності держави від первісного суспільства.

Первісне суспільство	Держава
Поділ людей за ознакою споріднення.	Поділ людей за територіальною ознакою.
Наявність лише народного суверенітету.	Наявність державного суверенітету.
Відсутність публічної влади.	Наявність публічної влади.
Відсутність апарату примусу.	Наявність апарату примусу.
Регулювання суспільних відносин за допомогою мононорм.	Регулювання суспільних відносин за допомогою переважно правових норм.
Мононорми відображають інтереси всього суспільства.	Норми права відображають інтереси, захищають права переважно певної частини суспільства.

На початку існування людства виникають людські спільноти — стадо, рід, плем'я, родова община. Влада в них належала колективу в цілому, вищим органом влади були загальні збори всіх дорослих членів колективу. Старійшина, якого обирали на зборах, керував повсякденною діяльністю членів колективу, використовуючи свій авторитет і досвід.

Регулювання відносин здійснювалося за допомогою мононорм, які існували у формі звичаїв, табу, первинних норм моралі та міфів.

З розвитком суспільства ця система вже не задовольняла потреб, що стало причиною виникнення держави та права.

Запам'ятайте: суспільство, влада, мононорми, первісна демократія.

Запитання та завдання

1. Наведіть приклади застосування влади різних видів.
2. Назвіть форми організації суспільства в первісний період існування людства.
3. Назвіть характерні ознаки влади в додержавний період.
4. Які соціальні регулятори були за часів первісного суспільства?
- 5*. Порівняйте різні види мононорм, які існували в первісному суспільстві.
6. Висловіть свою думку щодо причин появи держави та права.
- 7*. Порівняйте статус, порядок обрання та функції старійшини первісного племені та сучасного глави держави.
- 8*. Порівняйте владу в первісному суспільстві (додержавного періоду) і державну владу (див. табл.).

Питання для порівняння	Первісне суспільство	Держава
Назва спільноти, якою керують		
На чому ґрунтується влада		
Застосування сили		
За яким принципом утворюється (формується) спільнота, якою керують		

Пригадайте найдавніші держави, які існували в історії людства, та особливості їхнього виникнення, відомі вам з курсу історії.

§ 2. Теорії походження держави та права

Уже багато століть історики й правознавці вивчають походження держави та права. Однак і донині існує чимало теорій походження держави.

1. Теологічна теорія

Теологічна теорія є найдавнішою. Ще у XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі стверджувалося божественне походження Вавилонської держави та царів. Так само пояснювали походження своїх держав і своєї влади правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богоствореності держави й права проповідували мислителі й учені Августин Блаженний (354–430) і Фома Аквінський (1225–1274).

Ці ідеї підтримували й розвивали українські філософи та правники — Петро Могила, Теофан Прокопович, Стефан Яворський.

2. Патріархальна теорія

Патріархальна теорія (від грецьк. *батько* та *влада*) визначає державу як наслідок розвитку та перетворення сім'ї. Прибічники цієї теорії вважають, що сім'я, яка виникла ще в первісному суспільстві й була його первинною та основною одиницею, з часом розширювалася, розділялася. Сім'ї об'єднувалися, утворювали більш численні спільноти, у яких традиційних для сім'ї важелів управління не вистачало. Саме тому поступово сімейна влада батька-патріарха перетворювалася на державну владу, а сім'я відповідно — на державу. Перетворення сімейної влади відбувалося поступово — від влади батька до влади старійшини роду, племені, а потім і до влади глави держави — монарха. Ця теорія озброювала вагомими аргументами прибічників монархії, адже вона розглядала монарха як батька свого народу, своїх підданих, виводила владу монарха безпосередньо від Адама, проголошувала її непідвладною жодним людським законам.

Засновниками цієї теорії були давньогрецькі мислителі Арістотель (у праці «Держава») і Платон («Політика»). У XVII — на початку XX ст. цю теорію розвивали у своїх працях англійський учений Р. Флібер, російські мислителі та громадські діячі М. Михайловський та М. Покровський.

3. Договірна та психологічна теорії

Відповідно до **договірної теорії**, держава виникає внаслідок досягнення певних домовленостей між людьми. Основні положення цієї теорії першим виклав давньогрецький філософ Епікур, пізніше серед її найактивніших прибічників і послідовників були Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, М. Радищев і чимало інших учених із різних держав. На думку прибічників цієї теорії, життя суспільства підштовхує людей до усвідомлення спільних інтересів, досягнення певних домовленостей, які забезпечують взаємну вигоду, безпеку та загальну користь. Однак причини появи суспільного договору прибічники теорії пояснювали по-різному. Одні вважали, що людина за своєю природою є хоча й розумною, але дуже егоїстичною, властолюбною істотою, якій притаманне бажання шкодити іншим людям. Це призводить до ворожнечі, ненависті між людьми, боротьби між ними. І лише досягнення певної угоди, домовленості про розподіл суспільних ролей (одні керують, інші виконують їхні управлінські рішення) дають можливість уникнути постійних

конфліктів. Унаслідок укладання суспільного договору люди визнають певну політичну владу та підкоряються їй. Інші бачать цю причину в бажанні людини захиститися від зовнішніх обставин. Кожний, хто дає згоду на суспільний договір, стає частиною цілого. При цьому, визнаючи над собою владу суспільства, особа в той же час не підкоряється нікому персонально, залишається вільною.

Автори **психологічної теорії** (Цицерон, Л. Петражицький) уважали, що причиною виникнення держави є особливості психіки людей, їхні відносини. На думку авторів цієї теорії, люди, відчувши негативні наслідки анархії, безвладдя в період відсутності державної влади, самі приходять до висновку про необхідність створення держави як механізму врегулювання міжлюдських відносин.

4. Теорія насильства

Теорія насильства сформувалася в другій половині XIX ст. На думку прихильників теорії, держави виникають унаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримувати переможене плем'я, рід у покорі. Унаслідок завоювання племена перетворюються на класи — панівний (завойовників) і пригнічений (експлуатований). Для утримання пригніченого класу в покорі виникає необхідність у створенні апарату насильства, який і стає державою. Отже, саме завоювання й необхідність утримувати в покорі завойований народ стають причинами появи держави. Активними прибічниками теорії були К. Каутський, Є. Дюрінг та інші вчені.

5. Соціально-економічна теорія

У XX ст. досить широкого поширення набула **соціально-економічна теорія** походження держави. Автори цієї теорії шукали причини появи держави в змінах, які відбувалися в економічному житті суспільства. Унаслідок поступового розвитку зрарядь праці, виробництва зростає продуктивність праці — людина починає виробляти більше. Якщо в первісному суспільстві людина виробляла таку кількість продуктів, що ледве вистачало для її існування, то із зростанням продуктивності праці з'являються надлишки. Якщо за відсутності надлишків усі люди мали однаковий матеріальний стан, була відсутня нерівність, то з появою надлишків вона виникає. На думку авторів соціально-економічної теорії, саме поява нерівності та експлуатація людей призвели до формування класів — великих груп людей, з яких одна експлуатує іншу.

• *Пригадайте з курсу історії, які класи існували в різні періоди розвитку людства. Як склалися відносини між класами, які конфлікти між ними виникали?*

Для утримання в покорі великих соціальних груп людей — експлуатованих класів — не вистачало засобів, притаманних для первісного суспільства, переконання, авторитету. З'являється потреба в створенні спеціального апарату, механізму підтримання влади одних груп людей над іншими. Саме таким апаратом стає держава, а одним з її необхідних атрибутів, інструментів є право. Основними розробниками цієї теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін.

6. Патримоніальна, органічна та космічна теорії

До періодів стародавнього світу та середньовіччя належить ще одна теорія походження держави — **патримоніальна**. Вона пов'язує появу держави з відносинами власності, насамперед поземельної. Створенню держави передували

Розділ 1. Держава

утвердження приватної власності на землю, концентрація землі в руках окремих осіб — здебільшого знаті первісного періоду: вождів, старійшин тощо. На завершальному етапі первісної історії земля із загальної власності переходить до приватної, зосереджується в руках саме цих керівників первісних людських колективів. Маючи земельну власність, вони отримують владу, створюють апарат її підтримання. Саме це призводить до формування державного апарату.

У другій половині XIX ст. виникла **органічна теорія** походження держави. Її представники — Й. К. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс — уважали, що виникнення та розвиток держави подібні до народження та розвитку біологічних істот. Держава, на їхню думку, також обов'язково проходить етапи народження, становлення, ускладнення будови, розмноження, старіння та смерті. Розвиток відбувається за законами еволюції, переходу від нижчих до вищих форм у процесі боротьби, яка набуває форми постійної війни.

Космічна (інопланетна) теорія виникла лише у XX ст. Існують версії про можливі відвідини нашої планети в минулому представників інших цивілізацій, які прибували з космічного простору. Свідченнями цього є пам'ятки тихоокеанського острова Пасхи та загадкові зображення в єгипетських пірамідах, не до кінця зрозумілі тексти стародавніх міфів і поява невідомих літаючих об'єктів — «літаючих тарілок». Тому й виникла теорія, яка пояснює появу на Землі людської цивілізації саме завдяки втручанням прибульців-інопланетян. Ними, як вважають прихильники цієї теорії, було привнесено на нашу планету й державу.

Отже, донині існують різні погляди на причини, які сприяли виникненню держави. Серед теорій походження держави є ті, які нині вже залишилися здебільшого в минулому, — патримоніальна, органічна, є й порівняно нові — космічна. Досить широкого поширення набули теорія насильства, патріархальна, соціально-економічна теорії. Кожна з теорій походження держави має своїх прихильників і противників.

Запам'ятайте: теологічна, патріархальна, договірна, психологічна, теорія насильства, соціально-економічна, патримоніальна, органічна та космічна теорії.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомі вам теорії походження держави та визначте основні положення кожної з них.
- 2*. Яка з відомих теорій походження держави видається вам найпереконливішою? Наведіть аргументи.
3. Установіть відповідність між назвами теорій походження держави та їхніми авторами, прихильниками.

1 патріархальна	А Г. Спенсер, Й. К. Блюнчлі
2 соціально-економічна	Б Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг
3 насильства	В Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо
4 теологічна	Г К. Маркс, В. Ленін
5 органічна	Д Ф. Аквінський, Ф. Прокопович
	Е Арістотель, Платон, М. Михайловський
- 4*. Як особливості географічного положення та природних умов визначили вищеподані шляхи походження держави?

§ 3. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід

Історики, філософи й правознавці протягом багатьох років намагаються визначити, за якими ознаками класифікувати держави, які існували в історії. Нині є два основних підходи щодо цього — *формаційний* та *цивілізаційний*.

1. Формаційний підхід

Згідно з формаційним підходом, історія людства — це послідовна зміна п'яти основних історичних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної. При цьому зміна формацій є об'єктивно обумовленою матеріальними умовами розвитку людства.

При формаційному підході вирішальна роль належить економічному фактору.

Суспільно-економічна формація — це конкретно-історичний тип суспільства, обумовлений певним способом виробництва та своєрідною формою виробничих відносин, насамперед формою відносин власності.

Основними елементами суспільно-економічної формації є базис і надбудова. *Базис* — це сукупність засобів виробництва та виробничих відносин. Вони становлять економічний лад суспільства, від них залежать усі інші суспільні відносини — надбудова. *Надбудовою* є ідеологічні, політичні, правові й інші відносини, ідеї, організації, установи. Саме спосіб виробництва, згідно з формаційним підходом, визначає все багатоманіття суспільних зв'язків і відносин.

Формаційний підхід, розроблений К. Марксом у середині XIX ст., на той час був історично виправданим, та й нині є досить поширеним серед істориків і правознавців. Однак він не може пояснити все різноманіття історичного розвитку. Адже в історії відомо чимало випадків, коли окремі держави або й цілі регіони минули певні періоди історичного розвитку, тобто розвиток людства не завжди є поступально-послідовним. Реальна історія народів і суспільств не завжди вкладається в рамки формаційного розвитку по висхідній, формаційний підхід призводить до втрати, ігнорування своєрідності розвитку кожного суспільства.

- Пригадайте, чи всі формації у своєму розвитку пройшла наша держава.

2. Історичні типи держав

Відповідно до формаційного підходу, визначають основні типи держав.

Рабовласницькі держави виникли найдавніше. Вони прийшли на зміну первісному суспільству, але деякі країни проминули цей тип держави. У рабовласницьких державах, як правило, є окремі залишки устрою первіснообщинного ладу. Унаслідок цього багато дослідників вважають, що рабовласницька держава є перехідним типом держави. Економічну основу рабовласницької держави становить приватна власність на рабів. Раб у такій державі є не суб'єктом, а об'єктом правовідносин. Брати участь у суспільному житті, в управлінні державою мала

право меншість членів суспільства; раби, а іноді й деякі категорії вільного населення були позбавлені цього права. Державний апарат забезпечує насамперед владу рабовласників, утримання в покорі рабів. Для рабовласницьких держав характерні жорсткі методи управління.

Феодальна держава в окремих країнах прийшла на зміну рабовласницькій, в інших саме вона була першою, що прийшла на зміну первісному суспільству. У феодальній державі селянин уже є членом суспільства й суб'єктом правовідносин, має певну власність — будинок, сільськогосподарські й інші знаряддя праці, домашні речі. Однак відсутність землі робить селянина залежним від землевласника-феодала. Характерним для феодальної держави є становий поділ суспільства, у багатьох феодальних державах існувало кріпацтво. Більшість феодальних держав були монархіями з досить жорсткою централізацією управління державою.

Наступний історичний тип — **буржуазна держава**. Основою цього типу держави є товарне виробництво та товарно-грошові відносини. При цьому для буржуазної держави характерні поступове зростання обсягу та рівня забезпечення прав людини, залучення більшості населення до участі в управлінні державою, поширення демократичних норм і традицій. Саме в цей період формується громадянське суспільство. Період буржуазних держав є періодом поступового переходу від абсолютних монархій періоду феодалізму до обмежених монархій та республік, характерних для буржуазного типу держави.

Соціалістичний тип держави виник у ХХ ст. Економічною основою соціалістичної держави є суспільна (державна та колективна) власність на основні засоби виробництва. Характерною ознакою є проголошення значного обсягу соціальних прав громадян і водночас менша увага до політичних та особистих прав людини. Для соціалістичного типу держави характерна республіканська форма правління.

Наприкінці ХХ ст. з'явився **сучасний** тип держави, який суттєво відрізняється від тих, які існували раніше. Для нього характерні загальнолюдська та соціальна спрямованість діяльності держави, демократичний політичний режим, панування права в усіх сферах суспільного життя. Сучасна держава забезпечує реальне здійснення й захист основних прав людини. У більшості сучасних держав існують товарне виробництво, різноманітні форми власності на засоби виробництва, рівноправність усіх форм власності.

3. Цивілізаційний підхід

Цивілізаційний підхід був запропонований ученими-просвітителями XVIII ст. (Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах). За основу класифікації держав прибічники цієї теорії взяли поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Державу вони співвідносили насамперед не з економічними чи матеріальними, а з духовно-моральними й культурними чинниками суспільного розвитку.

За визначенням англійського історика А. Тойнбі, **цивілізація** — це стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

На думку прихильників цивілізаційного підходу, сутність держави визначає як співвідношення соціальних сил, так і накопичення, спадкоємність культурно-духовних зразків поведінки; політика держави є результатом впливу світогляду суспіль-

ства, його моралі, ціннісної орієнтації, а не продуктом соціальних сил. Розмаїття національних культур обумовлює різноманіття шляхів розвитку держав, їхніх типів.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність панівних у цей період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дає змогу вбачати в державі насамперед не інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, а найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства. Хибою цивілізаційного підходу є недооцінювання соціально-економічного чинника, перебільшення ролі культурного елемента.

У той же час цивілізаційний підхід до історії не передбачає заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність закономірностей історії, що є суттєвою перевагою цього підходу.

З позицій загальнолюдських цінностей, які нині є домінуючими, саме цивілізаційний підхід є найбільш прийнятним. Крім того, він дає змогу визначитися із сучасними державами, які не відповідають типології, що передбачена формаційною теорією.

Ураховуючи ступінь духовності народу, культуру, ідеологію, національний характер, менталітет, географічне середовище й інші чинники, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на первинні та вторинні.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства. Чимало первинних цивілізацій загинули, не зумівши пристосуватися до історичних змін. І лише ті з них, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (зокрема, єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська), збереглися. До первинних цивілізацій належать Стародавній Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма, Спарта, Афіни та Рим.

Вторинні цивілізації виникли на основі відмінності між державною владою й культурно-релігійним комплексом. Для них характерна менш могутня сила влади, аніж та, що в первинних цивілізаціях. Найдавніша вторинна цивілізація — європейська — уже за часів античності тяжіла до ринкової економіки, базувалася на приватній власності. Характерними також є наявність громадянського суспільства, панування права. Аналогічний напрям розвитку суспільства сприйняли й держави Північної Америки. До вторинних цивілізацій належать більшість держав Західної та Східної Європи, Північної та Латинської Америки.

Серед прибічників цивілізаційного підходу існує декілька основних течій. Одна з них передбачає так зване лінійно-стадіальне розуміння цивілізацій. Кожна з них розглядається як стадія в процесі поступального розвитку людства до єдиної світової (або сучасної) цивілізації. При цьому сучасна цивілізація має ознаки, характерні для розвитку західного суспільства, — панування ринкової економіки, визнання приватної власності абсолютною цінністю; демократичний політичний режим, правова держава, проголошення та реалізація широкого кола прав і свобод людини, взаємна відповідальність суспільства й особи.

Інша течія стосується теорії так званих локальних цивілізацій, заперечуючи лінійно-стадіальні схеми. Вона передбачає паралельне існування досить значної кількості порівняно самостійних цивілізацій, шлях розвитку яких суттєво від-

Розділ 1. Держава

різняється. Прибічники цього напрямку вважають, що цивілізації розвиваються незалежно одна від одної та їхня загибель неминуча, якщо не вдасться сформува-ти єдиної вищої релігії, створити на її основі «вселенську церкву» і «вселенську державу», тобто перейти до «третинної цивілізації».

З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися. З плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Запам'ятайте: історична формація, історичний тип держави, цивілізація.

Запитання та завдання

1. Порівняйте цивілізаційний та формаційний підходи щодо класифікації держав.
- 2*. Визначте позитивні та негативні ознаки цивілізаційного та формаційного підходів щодо класифікації держав.
3. Які історичні типи держав ви знаєте?
4. Наведіть відомі вам з курсу історії приклади держав, які належать до кожного з історичних типів держав.
5. Складіть у зошитах порівняльну таблицю історичних типів держав.

З історії української державності

Одним із найдавніших державних утворень на території нинішньої української держави є античні міста-держави Північного Причорномор'я — Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тира тощо. У цих державах здебільшого діяли норми права, запозичені із Стародавньої Греції. Серед найдавніших відомих пам'яток права цих міст-держав — присяга громадянина Херсонеса, яку більшість дослідників датують III ст. до н. е. Вона вибита на плиті з білого мармуру, яку знайшли наприкінці XIX ст. на центральній площі стародавнього міста. У присязі міститься інформація про демократичний державний лад Херсонеса, про обов'язки громадян міста.

Тема 2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ

§ 4. Поняття та ознаки держави. Суверенітет та його види

1. Поняття «держави»

Як ви вже знаєте, на зміну первісному суспільству прийшла держава. Одразу з її появою з'являються спроби пояснити її сутність.

• *Ознайомтеся з визначеннями держави, які були сформульовані в різні часи різними науковцями й громадськими діячами. Яке ваше ставлення до них?*

«Держава — це союз людей, об'єднаних загальними основами права й загальною користю» (Цицерон, давньоримський мислитель).

«Держава — це вплив Бога у світі» (Г. Гегель, німецький філософ).

«Держава — це правова організація народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною й первинною, тобто ні від кого не залежною, владою» (Б. Кістяківський, український правознавець).

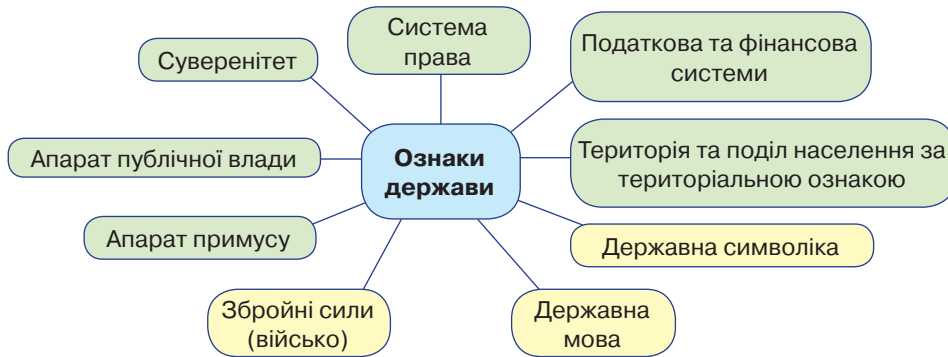

Держава — це суверенна політико-територіальна організація політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Важливо зазначити, що для сучасної держави характерним є захист прав не окремих соціальних груп (класів, станів), а всього суспільства.

2. Ознаки держави

Для держави характерні певні ознаки, які можна поділити на *обов'язкові* та *факультативні* (необов'язкові).

Однією із суттєвих ознак держави є територіальний принцип організації суспільства. Первісний людський колектив об'єднувала кровна спорідненість. Однак з часом розвиток господарства порушив ці сімейні зв'язки, більш важливою та необхідною, з точки зору ведення господарства, стала територія ведення господарства. До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Держава виникає на певній території, громадян держави об'єднує територія, на якій вони проживають і на якій організований певний апарат управління, влади. Держава також визначає межі своєї влади за певною територією. Ознакою держави є **організація населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами**.

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборів. Усі члени суспільства брали участь і в забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада відокремлюється від більшої частини суспільства, представляє інтереси насамперед окремої групи людей. Поява **відокремленої від суспільства публічної влади**, що здійснює лише керівництво державою та діє в інтересах певної частини суспільства, є також ознакою держави. Елементами такої публічної влади стають суди, чиновництво, особи, які наділені функціями керувати суспільством.

На початкових стадіях розвитку держави апарат публічної влади є інструментом утримання влади, панування певного класу, стану, меншості суспільства. З розвитком держави функції публічної влади суттєво змінилися, у багатьох країнах нині вона діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте зберігається відокремлений державний апарат, який має функцію управляти суспільством.

Іноді серед ознак держави визначають наявність апарату примусу, до складу якого входять, зокрема, спеціальні «силові» структури — прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. **Наявність апарату примусу** — ознака держави.

Створення публічної влади, апарату примусу, які мали єдину функцію — управління суспільством і забезпечення виконання рішень публічної влади, вимагало вирішення питання про їхнє матеріальне забезпечення, адже ці органи не брали безпосередньої участі в створенні матеріальних благ, тобто не мали змоги самостійно забезпечити своє існування. Основним джерелом утримання апарату публічної влади стає збирання податків, що встановлює держава. Отже, обов'язковою ознакою держави є **податкова система**. Незважаючи на те, що сучасні держави мають і інші, крім податків, джерела отримання засобів існування державного апарату та й держави в цілому, податкова система залишається обов'язковою ознакою держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. При цьому право видавати закони й інші загальнообов'язкові соціальні норми є винятковим правом держави. **Наявність системи права** також є обов'язковою ознакою держави.

Більшість держав мають **збройні сили** — армію, яка забезпечує захист незалежності, територіальної недоторканності, суверенітету від зовнішніх ворогів. Однак ця ознака не є обов'язковою. Історія знає випадки, коли держави не мали чи не мають збройних сил. Після Другої світової війни певний час, відповідно до умов капітуляції, Німеччина була позбавлена права мати власні збройні сили, формально донині не має армії Японія (лише так звані сили самооборони), багато років тому Ісландія відмовилася від власних збройних сил.

Для сучасних держав характерна також **наявність державних символів** — прапора, гімну, герба, іноді — державного девізу. Однак ця традиція з'явилася набагато пізніше, ніж держава. Усі стародавні держави, більшість країн середньовіччя не мали офіційних державних символів, тому державні символи — гімн, герб, прапор — є факультативною ознакою держави.

Більшість держав світу мають власну грошову систему, грошові одиниці, але існування держави без них також можливе.

Чимало держав визначають одну або декілька **державних** (або офіційних) **мов**, які допомагають у консолідації суспільства. У той же час ця ознака не є обов'язковою для існування держави, чимало країн світу не вважають за потрібне визначити державну мову в офіційних документах.

3. Суверенітет

Обов'язковим для кожної держави є державний суверенітет.

Державний суверенітет (від фр. *souverainete* — вершина, верховна влада, з латин. *superus* — верхній) — повнота влади держави, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній та зовнішній політиці.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — уже 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни отримали незалежність понад 100 територій. Нині у світі існує ще майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це колонії Гваделупа, Мартініка, Французька Гвіана, «асоційовані держави» (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо).

Державний суверенітет є невід’ємною ознакою держави. Повага до нього є одним з основних принципів сучасного міжнародного права, він закріплений у Статуті Організації Об’єднаних Націй (ООН).

Уперше ідея державного суверенітету була висунута французьким ученим Ж. Боденом у 1576 р. Він пов’язував державний суверенітет з абсолютною та неподільною владою монарха, неможливістю будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка б могла бути вищою за владу монарха.

Сучасна юридична наука визначає дві ознаки суверенітету — внутрішній та зовнішній. *Внутрішній суверенітет* держави передбачає верховенство та повноту влади. Держава здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов’язкові для виконання закони й розпорядження. Крім того, суверенітет виключає можливість існування на території держави іншої, аніж її власна, публічної влади. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на своїй території. Суверенітет держави виявляється також у праві держави самостійно обирати власну політичну, економічну та соціальну системи без будь-якого втручання інших держав.

Зовнішній суверенітет держави виявляється в її можливості виступати самостійним суб’єктом міжнародних відносин, міжнародного права, у праві держави представляти суспільство у відносинах з іншими державами. Зовнішній суверенітет виявляється у свободі зовнішньополітичної діяльності за межами кордонів держави, однак за умови дотримання вимог міжнародного права.

У сучасному світі існує чимало міждержавних об’єднань, яким окремі держави передають частину своїх повноважень. Уступаючи до таких об’єднань (до них, зокрема, належать Рада Європи, Європейський Союз тощо), держава, зберігаю-

чи свою незалежність, визнає верховенство нормативних актів цих організацій з окремих питань, бере на себе зобов'язання дотримуватися встановлених цими організаціями вимог і правил. Фактично йдеться про певне добровільне обмеження власного суверенітету, що не ставить під сумнів збереження незалежності держав.

Народний суверенітет також є одним з основних принципів міжнародного права. Він передбачає, що саме народ є джерелом влади в державі, саме він має виняткове право визначати конституційний лад держави, обирати органи державної влади тощо. При цьому народний суверенітет може реалізовуватися кількома шляхами. Перші згадки про народний суверенітет з'явилися в XV ст. у Франції. Своє закріплення народний суверенітет отримав під час Французької революції, а пізніше в конституції Франції 1848 р. Нині принцип народного суверенітету закріплений конституціями абсолютної більшості держав світу, у тому числі й Конституцією України.

Національний суверенітет — це суверенітет народу як політичної нації. Свого часу національний суверенітет ототожнювався з народним суверенітетом, тобто правом народу на участь в управлінні державою. Таке розуміння й нині зберігається в конституціях ряду держав — Іспанії, Польщі, Туреччини тощо, однак у сучасному українському правознавстві прийнято виокремлювати національний суверенітет як поняття, що характеризує право нації на самовизначення.

Одним з основних понять сучасного правознавства є держава. Головними ознаками держави є наявність територіального принципу поділу населення, суверенітет, наявність апарату публічної влади, апарату примусу, податкової системи, системи права. Чимало держав мають й інші, факультативні, ознаки — збройні сили, державні символи, державну мову тощо.

Сучасне правознавство розрізняє державний, народний та національний суверенітет. Повага до державного суверенітету та забезпечення народного суверенітету є основними принципами сучасного міжнародного права.

Запам'ятайте: держава, державний, національний, народний суверенітети.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять «держава», «суверенітет».
2. Які ознаки держави вам відомі?
- 3*. Використовуючи знання з історії та географії, доведіть наявність ознак держави в нашої держави та в країн — сусідів України.
- 4*. Наведіть приклади добровільного обмеження суверенітету державами, які стають членами певних міждержавних об'єднань.
5. Порівняйте державний, національний та народний суверенітет.

§ 5. Поняття та види функцій держави. Сутність держави

1. Поняття «функції держави»

З моменту утворення держава мала певні завдання, здійснювала певну діяльність, заради якої вона й виникла.

Основні напрями, види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві, називають *функціями держави*.

Функції держави не залишалися незмінними протягом тисячоліть її існування. Перелік і співвідношення функцій держави суттєво залежать від історичної епохи, типу держави, її історичних і географічних особливостей тощо. Так, раніше однією з основних функцій держави вважалося підтримання влади однієї соціальної групи над іншими, забезпечення панування певного прошарку населення. З розвитком суспільства держава набуває нової якості — з класової вона поступово перетворюється на загальнонародну. При цьому відповідно змінюються і функції держави: замість функції підтримання влади певного прошарку населення виникає функція забезпечення прав усіх людей.

2. Класифікація функцій держави

Найчастіше функції держави поділяють за напрямками її діяльності — на внутрішні та зовнішні. **Внутрішні функції** забезпечують діяльність держави всередині країни. До внутрішніх функцій належать: господарсько-економічна, культурно-виховна, охорона правопорядку, права і свободи людини; соціальна, екологічна тощо. **Господарсько-економічна функція** реалізується через організацію діяльності державних підприємств (в Україні це, наприклад, Укрзалізниця), збирання податків та отримання коштів з інших джерел. **Культурно-виховну функцію** держава виконує шляхом організації діяльності навчальних закладів, театрів, музеїв, архівів, засобів масової інформації тощо. Важливою функцією держави є **забезпечення правопорядку, законності** шляхом діяльності державних правоохоронних органів. Певну роль у цій діяльності відіграють також суди. Останнім часом особливу увагу приділяють такій внутрішній функції, як **забезпечення, гарантування прав і свобод людини**, яка стає однією з найважливіших. Чимало уваги нині приділено виконанню **соціальної функції** — забезпеченню засобів існування для людей, які з об'єктивних причин не можуть себе забезпечити самостійно. До порівняно нових функцій належить й **екологічна функція** — забезпечення екологічної стійкості та безпеки держави, безпечного й незабрудненого навколишнього середовища.

Зовнішні функції реалізуються за межами території держави. До них належать забезпечення відносин з іноземними державами — **зовнішньополітична функція**; урегулювання міжнародних економічних відносин — **зовнішньоекономічна функція**; **захист суверенітету та незалежності держави**; **гуманітарна функція**

Виплата пенсій — реалізація соціальної функції держави

Міжнародні переговори — реалізація зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної функцій держави

тощо. Найдавнішою з цих функцій є захист суверенітету, територіальної цілісності, незалежності держави. Цю функцію держава виконує з минулих часів і донині. Давно виникли й зовнішньополітична та зовнішньоекономічна функції. Набагато пізніше виникла гуманітарна функція держави — вона з'явилася наприкінці ХХ ст.

Важливе значення має поділ функцій держави за їхнім соціальним значенням — на основні та неосновні функції.

Основними вважають такі **функції**, без здійснення яких держава не може існувати, вони визначають найважливіші напрями її діяльності. Саме основні функції становлять соціальну сутність держави. Так, якщо основною функцією феодальної держави було утримання в покорі залежних селян, підтримка влади феодалів, то основною функцією сучасної держави є забезпечення прав і свобод усіх громадян. Основні функції держави мають, як правило, комплексний характер, уключаючи цілий ряд напрямів діяльності. Реалізація основних функцій забезпечується всією державою, комплексом державних органів, а не окремим органом державної влади.

Неосновні функції багато науковців вважають складовими елементами основних функцій. Тобто неосновні функції є більш вузькими, конкретними елементами основних функцій. Відповідно здійснення цих функцій забезпечується окремими державними органами, а не державою в цілому.

Іноді функції поділяють за часом їхнього виконання. Частину функцій держава виконує протягом майже всього часу її існування. Саме такими є функція підтримання правопорядку, захисту незалежності держави тощо. Такі функції мають назву **постійні функції** держави. Інші ж функції держава виконує лише на окремих етапах свого розвитку. Так, функція ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, яку вже протягом багатьох років вимушена виконувати наша держава, існувала не завжди, і, будемо сподіватися, прийде час, коли ця функція відійде в минуле. Так само тимчасовими є функції, які держава виконує під час війни (наприклад, мобілізація економіки, усього господарства для відсічі ворогу). Такі функції мають назву **тимчасові**.

Держава здійснює свої функції в різних сферах суспільного життя. Отже, функції держави можуть бути класифіковані відповідно до сфер життя суспільства, де вони здійснюються, — економічні, соціальні, політичні, ідеологічні тощо.

- *Наведіть приклади функцій, які належать до кожної з цих сфер суспільного життя.*

Потрібно мати на увазі, що може існувати чимало різних способів класифікації функцій держав, які не обмежуються тими, які наведено вище.

3. Форми й методи здійснення функцій держави

Зазначені функції держави виявляються в різних формах.

Правовими формами здійснення функцій держави є ті, що мають правові наслідки.

Правотворча (або **законодавча**) **форма** полягає в створенні та прийнятті різноманітних нормативно-правових актів. Крім них, держава створює й інші джерела права. Це можуть бути релігійно-правові акти, правові прецеденти.

Надзвичайно широкою є **управлінська форма** реалізації функцій держави. Здійснюючи цю форму діяльності, держава застосовує та виконує прийняті правові норми, забезпечує управління процесами розвитку суспільства. Ця форма реалізується через численні органи держави, державний апарат і механізм держави.

На жаль, у діяльності кожної держави трапляються випадки, коли певні особи порушують установлені правові норми. Держава повинна реагувати на ці порушення, попереджати та припиняти їх. Саме ця діяльність виявляється в **правоохоронній формі** здійснення функцій держави. Для цього держава створює спеціальні правоохоронні органи.

Правові норми й правила, створені державою, залишаються «мертвими», поки їх не починають застосовувати в практичній діяльності державних органів. Саме тому важливою формою здійснення функцій держави є **правозастосовна форма** діяльності держави. Вона полягає у виданні індивідуальних правових актів на основі чинних нормативно-правових актів. Саме це відбувається, коли суд на основі одного з кодексів приймає рішення в конкретній справі, коли поліцейський виносить постанову про накладення штрафу на правопорушника, коли сільська рада приймає рішення про виділення земельної ділянки тощо. При цьому важливо зазначити, що ці рішення, хоча й мають суто індивідуальний характер, є обов'язковими для виконання.

Організаційна форма здійснення функцій держави виявляється в діяльності, яка безпосередньо не тягне за собою правових наслідків. Так, **організаційно-регламентуюча форма** здійснення функцій держави полягає в підборі, розподілі, подальшому аналізі ефективності діяльності посадових і службових осіб держави, кадрів, які виконують певні державні функції в численних державних органах, установах та організаціях. Для здійснення державних функцій необхідні певні матеріальні умови: кожен державний орган повинен мати приміщення для своєї роботи, певне обладнання (відповідно до своїх функцій) — комп'ютери, копіювальні апарати, меблі тощо. Забезпечення цих умов — прояв **організаційно-економічної форми** здійснення функцій держави. **Організаційно-контрольна форма** здійснення функцій забезпечує (як зрозуміло з назви) контроль за виконанням функцій держави всіма державними органами й установами.

Виконуючи свої функції, держава використовує різноманітні методи, основними з яких є **переконання, примус і заохочення**. Найпоширенішим методом є **метод переконання**. Він забезпечується шляхом правового виховання та освіти (вивчення шкільного курсу правознавства також є одним із засобів цього методу). Державні органи теж здійснюють профілактичну діяльність з метою недопущення правопорушень різними особами. Держава може **заохочувати** осіб за ретельне виконання своїх обов'язків, суворе дотримання правових норм. Це може проявлятися в наданні особі певних пільг і нагород, передбачених законодавством. Однак якщо засобів переконання та заохочення не вистачає, держава має право застосувати **примус** для забезпечення виконання своїх настанов і вимог. У цьому випадку держава застосовує встановлені окремими нормативними актами стягнення та покарання. Важливо зазначити, що застосування будь-якого стягнення й покарання можливе лише в суворій відповідності до закону, з дотриманням установленої процедури.

4. Правова держава

Ідею правової держави висловлювали вчені Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, а саме поняття «правова держава» було вперше застосовано в науці німецьким ученим У. Модем у ХІХ ст.

Що ж таке *правова держава*? Насамперед у правовій державі забезпечується **верховенство права**, тобто право панує в усіх сферах життєдіяльності, визначає дії держави та громадян у різних ситуаціях. Носієм влади в правовій державі є народ. Ознакою правової держави є **поділ державної влади**, що унеможливорює узурпацію влади, її зосередження в одних руках.

- Пригадайте, як здійснюється поділ державної влади в Україні.

У правовій державі **права людини закріплюються та гарантуються нормами права**, забезпечується **взаємовідповідальність особи та держави**. У правовій державі забезпечується **рівноправність громадян, розвиток демократії, пріоритет загальнолюдських цінностей**. Необхідною умовою існування правової держави є **високий авторитет судових і правоохоронних органів**, ефективність їхньої роботи. Правова держава також неможлива без **високого рівня правової культури громадян**, знання ними норм права та готовності їх дотримуватися.

Правова держава — це держава, яка має всі ознаки звичайної держави, у якій діє принцип верховенства права в усіх сферах суспільного життя, державна влада належить народу, гарантуються права та свободи людини й громадянина, діє демократія, забезпечується пріоритет загальнолюдських цінностей, взаємна відповідальність держави та громадян, рівноправність громадян, ефективно діють авторитетні судові органи.

Останнім часом чимало науковців вважають, що необхідною умовою існування сучасної правової держави є **розвинуте громадянське суспільство**. До громадянського суспільства належить «третій сектор» — недержавні організації: об'єднання громадян, політичні партії, засоби масової інформації, сім'я, приватна сфера, бізнес.

Громадянське суспільство — це сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян.

Сучасна правова держава тісно взаємодіє з громадянським суспільством. При цьому інститути громадянського суспільства порівняно незалежні від держави, вона регулює їхню діяльність лише в найважливіших моментах. Водночас завдання держави — забезпечити умови для діяльності громадянського суспільства, а громадянське суспільство значною мірою є своєрідним замовником і контролером діяльності держави. Так, держава має забезпечити рівність усіх форм власності, свободу підприємництва, ідеологічний плюралізм, можливість існування та розвитку самоврядування.

Основні напрями діяльності держави називають її *функціями*. Існує чимало підходів до класифікації функцій держави. Перелік і співвідношення між різними функціями держави суттєво залежать від історичного типу держави, особливостей її розвитку та природних умов існування.

Функції держави реалізуються в різних формах за допомогою різних методів.

Щодо сутності держави донині тривають суперечки, з'являються нові теорії держави, інші стають історією.

Більшість сучасних держав намагаються стати правовими. У них формується розвинуте громадянське суспільство, яке відіграє важливу роль.

Запам'ятайте: функції держави, переконання, примус, правова держава, громадянське суспільство.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомі вам функції держави.
2. Наведіть приклади виконання державою її різних функцій, використовуючи власний життєвий досвід, повідомлення засобів масової інформації.
3. Визначте форми виконання державою її функцій.
4. Наведіть приклади застосування різних методів для виконання функцій держави.
5. Назвіть ознаки правової держави.
- 6*. Висловте свою думку щодо того, чи відповідає Україна визначенню «правова держава» і запропонуйте шляхи вдосконалення нашої держави в цьому напрямі.
7. Визначте, які елементи громадянського суспільства існують в Україні.
- 8*. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть приклади діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні, а також елементи державного регулювання їхньої діяльності.
- 9*. Проаналізуйте співвідношення між поняттями «правова держава» і «громадянське суспільство».

Тема 3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

§ 6. Поняття «державний лад». Форма державного правління

1. Поняття «державний лад» («форма держави»)

Нині у світі існує понад 200 держав. Науковці протягом багатьох століть намагаються визначити їхню класифікацію. Для цього використовують поняття

Розділ 1. Держава

«державний лад», або «форма держави», яке відображає особливості організації механізму здійснення державної влади та взаємодії держави із суспільством.

Деякі правознавці вважають більш коректним і правильним застосовувати для класифікації держави поняття «державний лад», інші використовують традиційне поняття «форма держави».

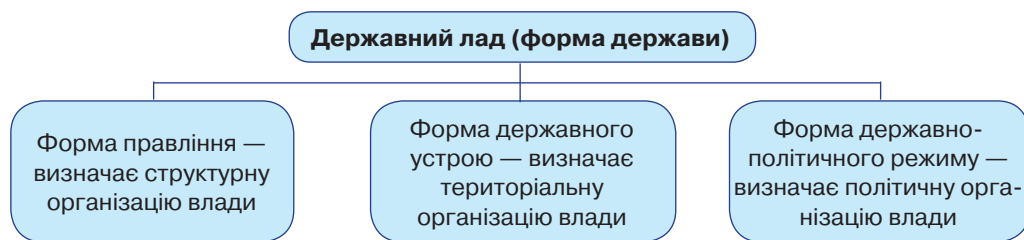

Державний лад (форма держави) — це організація та здійснення державної влади, що виражають її сутність.

Спроби дати характеристику держави робили ще філософи давніх часів Арістотель і Платон. Арістотель пропонував розрізняти держави за кількістю тих, хто править, і тих, у чиїх інтересах здійснюється правління. Саме поняття «форма держави» з'явилося у XVIII ст. Одним із перших став застосовувати це поняття Ш. Монтеск'є, який поділив усі держави на республіки (в основі держави — добродесність і рівність), монархії (основа влади — честь) і деспотії (основа влади — страх). Іншу точку зору мав Ж. Ж. Руссо, який визначав монархію (владу здійснює одна людина), аристократію (влада належить невеликій кількості людей) і демократію (владу здійснюють усі члени суспільства).

Сучасні правознавці вважають, що поняття «державний лад» має три складові — форму правління, форму державного устрою та форму державно-політичного режиму.

Отже, це поняття є складеним, уключає декілька елементів. Два з трьох його елементів — форма правління та форма державного устрою — закріплено в правових актах держави, найчастіше в конституції. Що ж стосується державно-політичного режиму, то для його визначення необхідно обов'язково проаналізувати також стан практичної реалізації норм, закріплених у законодавстві.

2. Поняття «форма правління»

Першою складовою форми держави є форма правління.

Форма правління визначає спосіб організації державної влади, порядок створення (формування) вищих органів державної влади, порядок взаємодії між цими органами та розподіл повноважень між ними.

Поняття «форма правління» уперше в нормативних актах було застосовано у Швеції в 1634 р., де було прийнято акт «Форма правління». У XIX ст. форма правління була закріплена в конституціях Норвегії (1814), Португалії (1826), Франції (1848) тощо. У деяких конституціях сучасних країн також уживають це поняття. Але навіть якщо поняття «форма правління» не вживається в основному законі держави, воно, як правило, закріплено нормами конституції.

3. Види форм правління

Сучасна правова наука визначає дві основні форми правління — монархію та республіку.

Монархія (від грецьк. *єдиновладдя*) — форма правління, за якої **верховна влада зосереджена (повністю або частково) у руках одноособового глави держави та, як правило, передається в спадок.**

Монархія є найдавнішою формою правління, була характерна для рабовласницької та феодальної держав. На етапі буржуазних революцій у багатьох країнах світу відбулася еволюція абсолютних монархій на конституційні, інші ж стали республіками.

Для монархії характерні такі ознаки: • главою держави є монарх; • монарх здійснює владу одноособово; • влада монарха в багатьох випадках проголошується священною, уважається отриманою від Бога; • влада монарха поширюється на всі сфери суспільного життя; • монарх здебільшого не несе юридичної відповідальності за свої дії.

При цьому треба зазначити, що посада монарха може мати різну назву — король, цар, емір, шах, це залежить від історичної традиції, притаманної для певної держави.

У більшості держав монарх отримує владу в спадок. Однак існують і інші варіанти наділення монарха владою. Так, у Саудівській Аравії, Свазіленді, Катарі та деяких інших державах у разі необхідності монарха обирають члени сім'ї. У Малайзії, яка складається з кількох султанатів, їхні глави — султани — раз на сім років обирають верховного правителя держави.

Відомі два основні види монархій — *абсолютна й обмежена.*

Абсолютна монархія — це форма державного правління, за якої **влада монарха є необмеженою.** Монарх очолює всі гілки державної влади, має виняткові повноваження щодо здійснення державної влади.

Для *деспотичної монархії* характерним є нічим і ніким не обмежена влада. Як правило, опорою монарха в деспотичній монархії є верхівка війська.

Сутність *теократичної монархії* можна зрозуміти з назви: у ній монарх є поєднанням як світської, так і духовної влади, джерелом влади монарха проголошується вища сила — Бог. Основним джерелом права в теократичній монархії є релігійні норми. Абсолютними монархіями на сучасному етапі є Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія та Ватикан (дві останні — теократичні монархії).

Обмежена монархія — це монархія, у якій **влада монарха обмежена законами або певними державними органами.**

Межі влади монарха, механізми обмеження його влади визначаються законодавством конкретної держави. Частина органів влади держави в обмеженій монархії, як правило, формується шляхом проведення виборів.

Символи Австрійської імперії — корона, скіпетр, держава

Дуалістична монархія характерна для країн, у яких більшою чи меншою мірою зберігаються залишки феодалізму. У цих державах здебільшого здійснено поділ влади: законодавча влада належить парламенту, а виконавчу зосереджує монарх, який формує уряд, іноді його очолює. Уряд у дуалістичній монархії відповідальний перед монархом (а не парламентом). У деяких дуалістичних монархіях частину депутатів парламенту призначає монарх. Він здебільшого має право вето на рішення парламенту, може достроково припинити його повноваження. Саме такими монархіями були на межі ХІХ–ХХ ст. Австро-Угорщина, Італія, Румунія, нині такими є Йорданія та Марокко.

Парламентарна (парламентська) монархія характеризується значно більшим обмеженням влади монарха. У парламентській монархії компетенція монарха чітко визначена законом, виконавча влада в такій державі належить уряду, який формується парламентом (іноді за формальної участі монарха) і несе відповідальність саме перед законодавчим органом. Як правило, уряд очолює представник партії, яка перемогла на парламентських виборах. Акти монарха набувають чинності лише за умови їх підписання (контрасигнації) прем'єр-міністром або членами уряду. Більшість сучасних монархій є саме парламентарними. Це Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Японія та ін. Збереження цих монархій пояснюється нині здебільшого повагою до історичних традицій, історичного досвіду держави.

Республіка (від латин. *res i publicus* — суспільний, всенародний) — форма державного правління, за якої вищі державні органи обирає населення на певний строк.

Перші республіки виникли ще в стародавньому світі. Саме така форма правління існувала в стародавніх Афінах і Спарті, на перших етапах історії Стародавнього Риму. Республіканська форма правління була притаманна Великому Новгороду, своєрідною козацькою республікою була Запорозька Січ.

Основними ознаками республіки є: • органи державної влади формуються шляхом виборів; • органи державної влади мають обмежений строк повноважень; • державна влада здійснюється від імені народу; • реалізація принципів народного суверенітету.

У сучасній юридичній науці прийнято поділяти республіки на *президентські*, *парламентські* та *змішані*.

Уважається, що перша *президентська республіка* у світовій історії виникла в Сполучених Штатах Америки, згідно з конституцією США 1787 р. Для президентської республіки характерне надання президентові повноважень глави держави, а іноді й голови уряду. При цьому президента в такій республіці обирають загальнонародним голосуванням. Саме він формує уряд, який надалі несе відповідальність перед ним. У президентській (як і в будь-якій іншій) республіці обов'язково наявний парламент, повноваження якого закріплено в законодавстві. У цілому в президентській республіці президент має досить широкі повноваження,

Парламент Угорщини

здатний здійснювати вирішальний вплив на політику держави. Як свідчить досвід, в окремих випадках у президентській республіці виявляється тенденція до авторитаризму глави держави. Нині президентськими республіками, згідно із законодавством, є Аргентина, Бразилія, Мексика, США тощо.

У 1875 р. у Франції вперше була закріплена в законодавстві **парламентська форма республіки**. У парламентській республіці забезпечується верховенство парламенту. Парламент, який обирає населення держави, самостійно формує уряд. Для парламентської республіки характерне закріплення відповідальності уряду й інших органів державної влади перед парламентом. У парламентській республіці може існувати посада президента. Однак у цьому випадку його, як правило, обирає парламент. У цьому випадку президент відповідає перед вищим представницьким органом і має здебільшого представницькі функції. В інших державах посада президента може бути взагалі відсутня. Залежність уряду від парламенту, парламентської більшості призводить до того, що парламентській республіці притаманні нестабільність уряду, його часті зміни, які іноді суттєво впливають на розвиток економіки. На сучасному етапі парламентськими республіками є Греція, Італія, Індія, Ізраїль, ФРН.

Наймолодшою є **змішана республіка**, яка вперше була закріплена в конституції Франції 1958 р. Як зрозуміло із самої назви, ця форма поєднує ознаки президентської та парламентської форм республіки. У змішаній республіці президента, як правило, обирають загальнонародним голосуванням, однак парламент має можливість деякою мірою контролювати його діяльність і в окремих випадках може достроково припинити його повноваження. Формування уряду є спільною компетенцією парламенту та президента, при цьому співвідношення їхніх повноважень може суттєво відрізнитися в різних державах. Президент також має право в певних, визначених законом, випадках достроково припинити повноваження парламенту. На відміну від президентської республіки, президент у змішаній республіці не очолює уряд і формально не несе відповідальності за його діяльність.

Змішану форму правління мають Монголія, Польща, Росія, Фінляндія, Франція тощо. Змішана форма республіки нині закріплена законодавством України. Іноді, залежно від співвідношення повноважень парламенту та президента, серед змішаних республік виокремлюють президентсько-парламентські та парламентсько-президентські республіки.

Для класифікації існуючих у світі держав використовують поняття «форма держави». Воно включає три елементи — форму правління, форму державного устрою та форму державного режиму.

Форма правління характеризує порядок формування та співвідношення повноважень вищих органів державної влади. За формою правління виокремлюють монархію та республіку, кожна з яких поділяють на ряд форм.

Запам'ятайте: форма держави, форма правління, республіка, монархія.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять «форма держави», «форма правління», «монархія», «республіка».
2. Які елементи має поняття «форма держави»?
3. Назвіть ознаки різних видів форми правління.

- 4*. Порівняйте
- А монархію та республіку
 - Б абсолютну й обмежену монархію
 - В парламентську, президентську та змішану республіку
- 5*. Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних ознак кожної з відомих вам форм правління. Яку з них ви вважаєте найдосконалішою? Свою думку аргументуйте.

§ 7. Форма державного (територіального) устрою

1. Поняття «державний устрій». Унітарна держава

Форма державного устрою характеризує територіальну організацію влади, спосіб поділу території держави на складові, відносини між центральними органами держави й адміністративно-територіальними одиницями.

За формою державного устрою держави поділяють на *прості* (унітарні) і *складні*.

Унітарна (проста) держава — форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці держави не мають ознак державного суверенітету.

Основними ознаками унітарної держави є: • жодна складова унітарної держави не має ознак суверенітету; • у державі існує єдина система державних, зокрема судових і правоохоронних, органів; • єдина конституція та система законодавства, які діють на всій території держави; • єдине громадянство, окремі територіальні одиниці не мають громадянства; • суб'єктом міжнародного права є лише держава в цілому, тобто в міжнародних відносинах може брати участь лише держава в цілому.

Унітарний характер держави не виключає існування в її складі певних територіальних одиниць — областей, земель, департаментів, провінцій тощо, однак ці утворення не мають ознак суверенітету, створюються тільки для організації управління державою.

Іноді унітарні держави поділяють на централізовані та децентралізовані. У *централізованих державах* керівників місцевих органів влади призначають з центру, усі територіальні одиниці мають рівний правовий статус.

У *децентралізованих державах* адміністративно-територіальним одиницям надають певний, іноді досить значний обсяг власних повноважень. Органи місцевого самоврядування, як правило, обирає населення.

Нині унітарними є Данія, Пакистан, Польща, Фінляндія, Франція тощо. Відповідно до Конституції України, наша держава також є унітарною.

2. Федерація

Складною державою називають таку державу, у складі якої є територіальні одиниці, які мають певні ознаки державного суверенітету.

Складні держави здебільшого утворюються шляхом об'єднання самостійних суверенних держав, які передають частину своїх суверенних повноважень об'єднаній державі. Видами складної держави є *федерація*, *конфедерація*, *імперія*.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — це складна держава, до якої входять державні утворення, що мають певну політичну самостійність.

Ідеї федералізму виникли переважно у XVIII–XIX ст. Центром формування федералістських ідей стали США.

У федеративній державі територія складається з територій окремих адміністративно-територіальних одиниць — суб'єктів федерації. У різних державах ці суб'єкти мають різні назви — штати (США, Австралія, Індія); землі (Австрія, Німеччина); кантони (Швейцарія); республіки, області, краї (Росія) тощо.

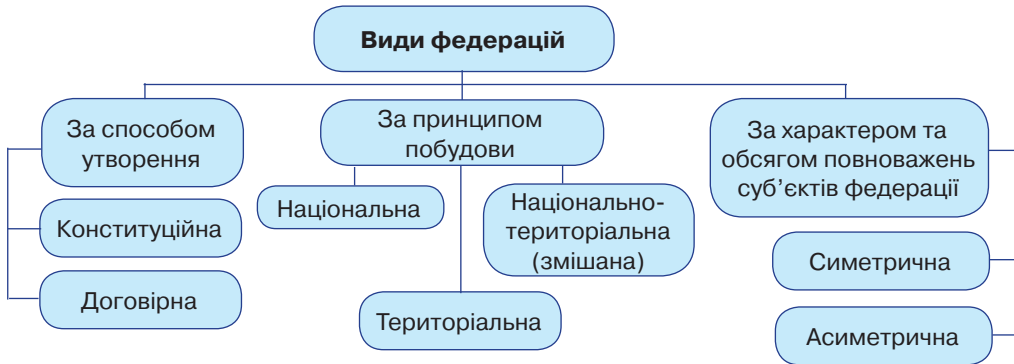
Обов'язкова ознака федерації — наявність загальнофедеративних органів державної влади, рішення яких обов'язкові для складових частин федерації (якщо вони прийняті в межах їхніх повноважень).

У суб'єктах федерації існують власні законодавчі, виконавчі, судові, правоохоронні органи, що мають чітко визначені повноваження (які не збігаються з повноваженнями центральних органів, чітко відокремлені від них).

У федерації обов'язково існує дворівнева система законодавства — разом із федеративною конституцією та законами існують конституції й закони окремих частин федеративної держави. При цьому більш високу юридичну силу мають, як правило, нормативні акти федерації в цілому.

Основою федерації здебільшого є союзний (федеративний) договір. На міжнародній арені має право виступати лише федерація в цілому, однак в окремих випадках обмежене право брати участь у міжнародних відносинах надається й суб'єктам федерації. Характерною ознакою федеративної держави є наявність двопалатного парламенту, одна з палат якого представляє інтереси окремих суб'єктів федерації.

Теорія права визначає чимало різних видів федерацій.

За способом утворення федерації поділяють на конституційні та договірні. **Конституційні федерації** утворилися внаслідок поділу єдиної держави на окремі суб'єкти, наділення їх певною компетенцією (з ознаками державного суверенітету) і закріплення цих повноважень у нормативних актах. Протилежним є шлях утворення **договірних федерацій**. У цьому випадку самостійні суверенні держави добровільно об'єднуються у федеративну державу, передаючи їй частину своїх повноважень, свого суверенітету.

Федерації розрізняють також за принципами утворення. Є федерації, у яких об'єднувалися суб'єкти, у кожному з яких мешкали переважно громадяни певної національності, тобто суб'єкти створюються відповідно до національного складу населення. Саме такими були союзні республіки колишньої Югославії (нинішні незалежні Хорватія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Словенія тощо), так утворилася Чехословаччина, нині такою є Бельгія тощо. Такий принцип побудови зумовлює формування **національної федерації**. Існують також федеративні держави, що мають однонаціональне населення або ж різні національності, рівномірно поширені на її території. У випадку, коли поділ на суб'єкти федерації не пов'язаний із національним складом населення, ідеться про **територіальну федерацію**. Такими є ФРН, США, Індія. І нарешті, бувають випадки, коли в побудові федерації поєднуються обидва зазначені принципи: частина суб'єктів є національними, інші — суто територіальними. Саме так побудована Російська Федерація, у складі якої є як національні автономні республіки (Татарстан, Башкортостан, Комі, Саха-Якутія тощо), так і області та краї (Московська, Брянська області, Приморський, Хабаровський краї тощо), населення яких — переважно росіяни. У цьому випадку йдеться про **національно-територіальну федерацію**.

Федерації поділяють також за повноваженнями, компетенціями суб'єктів федерації. Так, у США й Росії всі суб'єкти федеративної держави мають однакові права — така федерація має назву **«симетрична»**. У той же час в Індії в складі держави є території з різним статусом — штати та союзні території. У такому випадку йдеться про **асиметричну** федерацію.

3. Конфедерація та імперія

Конфедерація — різновид складної держави, тимчасовий союз суверенних держав, що об'єдналися для досягнення спільної мети в певній сфері.

Конфедерація є об'єднанням суверенних держав за договором, який здебільшого передбачає збереження суверенітету суб'єктів конфедерації та їхнє право вільного виходу з конфедерації. Для конфедерації характерними є відсутність спільного державного кордону, єдиної території, спільної конституції, законодавства, громадянства, фінансової системи, армії. У разі створення певних загальнодержавних органів законодавчої, виконавчої та судової влади вони формуються за принципом чітко визначеного представництва суб'єктів конфедерації та мають обмежені, чітко визначені повноваження. У багатьох випадках рішення центрального органу не мають обов'язкового характеру для суб'єктів конфедерації.

Конфедерації виникають для об'єднання незалежних держав, з метою розв'язання конкретних завдань — боротьби за незалежність, вирішення певних економічно-господарських проблем, спільної оборони тощо. Відповідно до мети об'єднання створюють певні органи, які мають вирішувати саме ці завдання. Такі органи мають переважно функції координації діяльності в певних, чітко визначених сферах, органи ж законодавчої та виконавчої влади можуть навіть не створюватися.

Останнім часом правознавці іноді виокремлюють такі особливі форми об'єднання держав, як співдружність і співтовариство. Прикладом такого об'єднання може бути Британська співдружність (об'єднання Великої Британії та більшості її колишніх колоній), Співдружність Незалежних Держав (СНД) (до нього входить частина держав, які раніше були республіками в складі СРСР), Європейський Союз (ЄС) тощо. Характерною ознакою цих об'єднань є збереження їхніми членами суверенітету й водночас створення системи координаційних органів у різних сферах суспільного життя, забезпечення співпраці та взаємодопомоги по різних напрямках.

Третім видом складної держави є імперія.

Імперія (від латин. *imperium* — влада, панування) — це форма складної держави, у якій частина території приєднана та/або утримується в складі держави насильницьким шляхом.

Імперії утворювалися внаслідок територіальної експансії великих держав, які поступово підкорювали сусідні території, уключаючи їх до свого складу. При цьому в більшості імперій правовий статус центральної частини держави — метрополії — суттєво відрізнявся від статусу приєднаних — колоній. Для імперії притаманна сувора централізація в системі управління, правова система, що повністю базується на правовій системі метрополії. Влада на місцях представлена, як правило, особами, призначеними з центру — губернатором, намісником тощо, а органи місцевого самоврядування або взагалі відсутні, або ж мають дуже обмежену компетенцію. У багатьох випадках неоднаковим є і статус громадян, які проживають в імперії. Обсяг їхніх прав та обов'язків суттєво залежить від національної належності та місця проживання (метрополія чи колонія). Представники підкорених народів іноді суттєво обмежувалися в правах. Більшість імперій є надбанням історії. Саме такими були Британська, Римська, Османська імперії тощо. При цьому треба зазначити, що більшість імперій розпалася, але Британська імперія нині перетворилася на співдружність, до якої ввійшло чимало держав — колишніх колоній.

4. Автономія

У складі федеративних і деяких унітарних держав існують автономні утворення.

Автономія (від грецьк. *незалежність*) — це відносно самостійне в здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення в складі певної держави.

Подібні утворення є в складі багатьох держав — Росії, Іспанії, Данії, Фінляндії тощо.

Автономія здебільшого має ширші права, ніж звичайна адміністративна одиниця, у багатьох випадках автономія має власну конституцію, державні символи, столицю.

Іноді статус автономного утворення надається певній адміністративно-територіальній одиниці унітарної держави. У цьому випадку її статус визначається спеціальним законом, розширення прав стосується здебільшого вирішення проблем місцевого характеру. У багатьох випадках передбачено представництво автономного утворення у вищих органах влади держави.

Форма державного устрою визначає територіальний устрій держави, відносини між центром та окремими суб'єктами держави. За формою державного устрою розрізняють *прості* (унітарні) і *складні* держави.

Складні держави поділяють на *федерації*, *конфедерації* та *імперії*.

У складі окремих держав існують *автономії*, які мають особливий статус.

Запам'ятайте: форма державного устрою, унітарна держава, федерація, конфедерація, імперія, автономія.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «державний устрій», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація», «імперія», «автономія».
2. Порівняйте
А складну й унітарну державу **Б** федерацію, конфедерацію, імперію
3. Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних ознак різних видів державного устрою.
4. Які види унітарних держав вам відомі?
5. Які види федерації ви знаєте?
6. Наведіть приклади держав із різними видами державного устрою.

§ 8. Форма державно-політичного режиму

1. Поняття «державно-політичний режим»

Третім елементом державного ладу є державно-політичний режим.

Державний режим — це система методів, способів і прийомів здійснення державної влади, заснованих на нормах права.

Державно-політичний режим (або «державний режим»), на відміну від форми правління та державного устрою, неможливо визначити за нормами, записаними на папері. Для його визначення необхідно проаналізувати не лише закріплені в законодавстві норми, а і фактичні методи та прийоми, які застосовує держава, її органи й посадові особи для реалізації правових норм.

Державний режим може досить швидко змінюватися. Він значною мірою обумовлюється державним устроєм, формою правління та безпосередніми соціально-економічними й політичними умовами життя суспільства. У той же час державно-політичний режим має певну самостійність відносно державного устрою та форми правління: у державах із різними формами правління можуть існувати однакові державно-політичні режими.

Державно-політичний режим характеризує способи взаємодії органів державної влади з населенням, рівень і засоби впливу держави на суспільство, роль і місце об'єднань громадян у політичній системі держави.

Розрізняють два основні типи державно-політичного режиму — *демократичний* та *недемократичний*.

2. Демократичний режим

На сучасному етапі розвитку людства майже всі держави намагаються стати демократичними. У конституціях багатьох держав є твердження про демократичний характер держав, є таке твердження й у Конституції України.

Демократія (від грецьк. *влада народу*) — це вид державно-політичного режиму, за якого реалізується принцип участі людей в управлінні державою, забезпечуються права та свободи людей, їхня рівність.

Демократичний режим має ряд ознак. У демократичній державі народ є основним джерелом влади, він є носієм суверенітету. При цьому важливою ознакою демократичної держави є регулярне проведення демократичних вільних виборів. Для демократичної держави характерним є поділ влади на три гілки, що унеможливує узурпацію влади в одних руках. Демократія передбачає забезпечення свободи особи в різних сферах суспільного життя, гарантії прав людини державою. У демократичній державі забезпечуються політичне, ідеологічне й економічне багатоманіття, можливість існування та вільної роботи об'єднань громадян. Важливими ознаками демократичної держави є взаємна відповідальність держави перед особою та особи перед державою, забезпечення верховенства права в усіх сферах суспільного життя.

3. Недемократичний політичний режим

Антиподом демократії є недемократичний режим. За такого режиму права та свободи громадян не забезпечуються, забороняється діяльність об'єднань громадян. У деяких випадках у недемократичних державах здійснюються репресії проти своїх громадян.

Характерними ознаками недемократичної держави є: • обмеження та утиски прав людини; • здійснення контролю державою за більшістю або й усіма сферами суспільного життя; • високий рівень концентрації влади в руках однієї особи або невеликої групи осіб; • ігнорування інтересів певних груп населення за релігійною, соціальною, національною ознаками; • одержавлення профспілкових, спортивних, молодіжних, навіть дитячих, та інших громадських організацій.

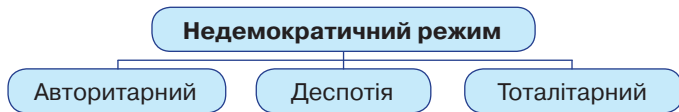
Авторитарний (від латин. *autoritas* — цілковита влада) режим був характерний для держав, де відбувся державний переворот, влада здійснюється силовими методами, повністю ігноруються демократичні способи та методи управління державою. У державі встановлюється фактично (а іноді й формально) безстрокове правління певної особи. Діяльність опозиції або заборонено взагалі, або суттєво обмежено, перетворюється на формальність, представницькі органи влади також відіграють лише формальну роль. Опорою влади є силові структури. Характерним є суттєве обмеження за допомогою цензури свободи слова, засобів масової інформації. Характерним для авторитарної влади є перебільшення ролі однієї особи — глави держави, її культ.

Деспотія (від грецьк. *despoteia* — необмежена влада) — форма режиму, коли всю владу зосереджено в руках однієї особи та застосовано надзвичайно жорсткі методи управління. За такого політичного режиму права та свободи людини піддаються жорстким утискам, повністю ігноруються. Відкрито проголошується нерівність громадян, відсутні будь-які механізми захисту прав людини. Деспотія є здебільшого історичним поняттям, воно було притаманне періоду рабовласництва.

Тоталітарний (від латин. *totus* — увесь, цілий) режим характеризується встановленням повного контролю держави над усіма сферами суспільного життя, у тому числі над сімейною, релігійною сферою, засобами масової інформації, громадськими організаціями тощо. У тоталітарних державах обмежується діяльність політичних партій, запроваджується однопартійна політична система.

Розділ 1. Держава

В економіці встановлюється жорсткий контроль держави, їй належать основні засоби виробництва. Панує єдина офіційна ідеологія, обмежуються права місцевого самоврядування. У ряді випадків здійснюються репресії щодо опозиції.

Деякі вчені вважають, що державно-політичний режим є швидше політологічною, ніж правовою категорією, і пропонують вилучити його з поняття «форма держави». Однак більшість дотримується традиційних поглядів.

Державно-політичний режим характеризує реальні методи, способи здійснення державної влади, взаємодії держави та населення.

Розрізняють демократичний та недемократичний політичний режим, які поділяються на декілька різновидів.

Запам'ятайте: державно-політичний режим, демократія, тоталітаризм, авторитаризм, деспотія.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «державно-політичний режим», «демократія», «тоталітаризм», «авторитаризм», «деспотія».
2. Які ознаки демократичного режиму?
- 3*. Використовуючи знання з історії, повідомлення засобів масової інформації, наведіть приклади держав, у яких існували (чи існують) різні види політичних режимів.
- 4*. Проаналізуйте, чи відповідає наша держава поняттю «демократична».
- 5*. Запропонуйте заходи, які треба вжити для підвищення рівня демократії в нашій державі.

З історії української державності

Одним із найдавніших міжнародних договорів, укладених на території нашої держави, є мілето-ольвійський договір, підписаний приблизно в 331 р. до н. е. Документ, вибитий на кам'яній брилі, був знайдений археологами під час розкопок м. Мілета в 1903 р. Це одна з найдавніших пам'яток міжнародного права, пов'язаних з історією права нашої держави. Вона, зокрема, закріплює взаємне визнання рівних прав громадян Ольвії та Мілета на території обох міст-держав.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн

1. Використовуючи наведені нижче витяги з конституцій зарубіжних держав, визначте державний лад (форму правління, форму державного устрою, форму державно-політичного режиму) цих держав. Свою точку зору обґрунтуйте.
2. Порівняйте державний лад цих держав, висловіть свою думку, які історичні, географічні й інші фактори вплинули на формування саме таких моделей державного ладу в цих державах.
3. Знайдіть в Інтернеті конституції інших держав і проаналізуйте їх.

Подивіться в Інтернеті:

<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php> — конституції іноземних держав на сайті Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

3 Конституції США

Стаття I

Розділ 1

Усі законодавчі права, надані цією конституцією, повинні належати конгресу Сполучених Штатів, який має складатися із Сенату й Палати представників.

Розділ 2

1. Палата представників має складатися з членів, котрих кожні два роки обиратиме людність окремих штатів; виборці в кожному штаті повинні відповідати вимогам, установленим для виборців найчисленнішого представництва законодавчих органів штату (...).

Розділ 3

1. Сенат Сполучених Штатів має складатися з двох senatorів від кожного штату, обраних законодавчими органами штату на термін шість років; кожному senatorові належить один голос (...).

Розділ 4

1. Час, місце й спосіб виборів senatorів і представників у кожному штаті визначаються його законодавчими органами (...).

Розділ 10

1. Жоден штат не має права вступати в будь-яку угоду, союз чи конфедерацію, видавати свідоцтва, карбувати монету, випускати кредитні папери, дозволяти сплачувати борги будь-чим, окрім срібних і золотих монет, ухвалювати законопроекти про покарання без суду, видавати закони із зворотною чинністю або закони, що порушують зобов'язання за контрактами, або ж надавати будь-які аристократичні титули (...).

3. Жоден штат не має права без згоди Конгресу (...) уступати в будь-які угоди чи договори з іншим штатом або з чужоземними державами, уступати у війну, крім тих випадків, коли на нього вчинено напад, або випадків такої очевидної загрози, що не терпить зволікання.

Стаття II

Розділ 1

1. Виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки. Президент перебуває на своїй посаді протягом чотирьох років (...).

Стаття III

Розділ 1

Судова влада Сполучених Штатів належить єдиному Верховному Суду й тим нижчим судам, що згодом установить або створить Конгрес.

Стаття IV

Розділ 4

Сполучені Штати гарантують кожному штатові цього Союзу республіканську форму правління й мають обороняти кожен штат від нападу, а на прохання законодавчих чи виконавчих органів (коли законодавчі органи не можна скликати) — також і від внутрішніх заворушень.

3 Конституції Королівства Данія від 5. 06. 1953

Частина I

3. Законодавча влада здійснюється спільно королем і Фолькетингом. Виконавча влада здійснюється королем. Судова влада здійснюється органами правосуддя.

Частина III

12. Король має в межах, установлених цією конституцією, верховну владу з усіх питань королівства та здійснює таку верховну владу через міністрів.

13. Король не несе відповідальності за свої дії; його особа недоторканна. Відповідальність за правління несуть міністри (...).
14. Король призначає та відправляє у відставку прем'єр-міністра й інших міністрів (...).
15. (1) Міністр іде у відставку, якщо Фолькетинг виносить йому квотум недовіри.

Частина IV

28. Фолькетинг складається з однієї палати, до складу якої входять не більше 179 депутатів (...).
29. (1) Будь-який підданий Данії, що має постійне місце проживання в королівстві та досягнув вікового цензу (...) має право брати участь у виборах Фолькетингу (...).

3 Конституції Республіки Білорусь

Стаття 3. Єдиним джерелом державної влади й носієм суверенітету в Республіці Білорусь є народ. Народ здійснює свою владу безпосередньо, через представницькі й інші органи (...).

Стаття 6. Державна влада в Республіці Білорусь здійснюється на основі поділу її на законодавчу, виконавчу та судову (...).

Стаття 9. Територія Республіки Білорусь (...) єдина та невідчужена. Територія ділиться на області, райони, міста й інші адміністративно-територіальні одиниці (...).

Стаття 79. Президент Республіки Білорусь є главою держави, гарантом Конституції Республіки Білорусь, прав і свобод людини та громадянина (...).

Стаття 81. Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного й прямого вільного права при таємному голосуванні (...).

Стаття 84. Президент Республіки Білорусь: (...) за згодою Палати представників призначає на посаду прем'єр-міністра; визначає структуру уряду Республіки Білорусь, призначає на посади та звільняє з посад заступників прем'єр-міністра, міністрів та інших членів уряду, приймає рішення про відставку уряду чи його членів; (...) підписує закони; має право в порядку, установленому конституцією, повернути закон або окремі його положення зі своїми запереченнями в Палату представників (...).

Стаття 90. Парламент — Національні збори Республіки Білорусь — є представницьким і законодавчим органом Республіки Білорусь (...).

Стаття 106. Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює уряд — Рада Міністрів Республіки Білорусь — центральний орган державного управління.

Уряд у своїй діяльності підзвітний Президенту Республіки Білорусь і відповідальний перед Парламентом Республіки Білорусь.

Уряд складає свої повноваження перед новообраним Президентом Республіки Білорусь.

Тема 4. НАРОДОВЛАДДЯ

§ 9. Народовладдя та народне волевиявлення

1. Поняття «народовладдя»

Однією з основних загальноновизнаних загальнолюдських цінностей сучасної демократичної держави є народовладдя.

Народовладдя — належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо або через органи державної влади й місцевого самоврядування.

Народовладдя є основою поняття «демократія». Серед тих, хто висунув і розробляв ідею народовладдя, — Ж. Ж. Руссо, О. Радищев, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський.

Ідея народовладдя свого часу отримала закріплення в актах епохи буржуазних революцій.

- *Пригадайте з курсу всесвітньої історії, які документи, прийняті в епоху буржуазних революцій, закріплювали принципи народовладдя.*

Ідеї народовладдя були закріплені й у документах часів національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр.

- *Ознайомтеся з витягами з актів, прийнятих в Україні в період 1917–1920 рр., і порівняйте їхні положення із сучасними нормативно-правовими актами української держави.*

3 I Універсалу Центральної ради

(...) хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (сойм).

3 IV Універсалу Центральної ради

Власть у ній [Українській Народній Республіці] буде належати тільки народу України (...).

3 Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). (Прийнята 29.04.1918, не набула чинності).

2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР усім разом.

3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні збори України.

На сучасному етапі розвитку суспільства необхідними елементами народовладдя вважають рівні можливості участі громадян в управлінні державою, вирішенні державних справ, рівність громадян перед законом, рівне виконання всіма громадянами обов'язків, визначених законом, наявність справедливого суду, рівний доступ громадян до благ, які розподіляє держава.

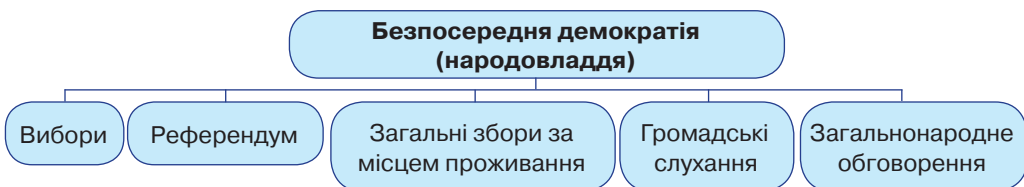
Відповідно до законодавства та сучасної практики, народовладдя (демократія) здійснюється у двох формах — *безпосередній* (або *прямій*) і *представницькій*.

2. Безпосереднє народовладдя (демократія)

Безпосередня (або пряма) демократія є формою безпосередньої участі народу в прийнятті важливих політичних рішень державного й суспільного життя та здійсненні влади у формах, передбачених конституцією та іншими актами законодавства.

Безпосередня демократія може виявлятися в декількох формах — вибори, референдуми, загальні збори за місцем проживання, громадські слухання, загальнонародне обговорення тощо.

Ця форма народовладдя є найдавнішою. Саме через загальні збори племені, первісної общини здійснювалося управління людським колективом на етапі первісного суспільства. Пізніше в Стародавній Греції та Стародавньому Римі важливу роль в управлінні державою відігравали народні збори (які мали різні форми та назви), крім того, з'являються вибори певних органів, які уособлювали владу народу. Необхідно зазначити, що в рабовласницькому суспільстві участь у подібних зібраннях могли брати лише вільні особи, громадяни відповідного міста й держави. Класичною формою організації прямого народовладдя прийнято вважати державну систему Стародавніх Афін.

Однак поступово, із збільшенням територій держави й кількості населення, реалізація прямого народовладдя через народні збори, зібрання всього населення стає все більш складною. Виникає потреба в пошуку та застосуванні інших форм участі громадян в управлінні державою. Найпоширенішою з них стали вибори, за допомогою яких формувалися різні органи влади.

Характерними ознаками прямого народовладдя є пряме волевиявлення громадян, яке здійснюється безпосередньо, без втручання будь-якого державного органу. Громадяни приймають рішення від свого імені, при цьому брати участь у волевиявленні мають право всі дієздатні громадяни, які досягли певного віку.

Докладніше про різні форми прямого народовладдя ви дізнаєтеся на наступних уроках.

3. Представницьке народовладдя (демократія)

Представницька демократія — це спосіб вираження та утвердження волі громадян через обраних ними представників в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Зародження представницької демократії відбулося в процесі подальшого розвитку людства, коли, як уже зазначалося, унаслідок розвитку держави та збільшення кількості населення стає неможливим вирішити всі питання шляхом загальнонародного голосування. Пошук виходу з цієї ситуації зумовив формування виборних органів, яким надаються повноваження вирішувати певні питання від імені народу.

Представницькі органи можуть бути *загальнодержавними* (якщо вони представляють усе населення певної держави) і *місцевими* (якщо вони представляють населення певної частини держави — міста, області, села тощо), *колегіальними* (коли до них входить певна кількість людей-представників, наприклад Верховна Рада, обласні, районні, міські ради тощо) або *одноособовими* (президент, глава певної територіальної громади).

Необхідно зазначити, що представницька демократія тісно пов'язана з прямою демократією. Адже будь-які представницькі органи формуються шляхом проведення виборів, тобто через форми прямого народовладдя.

На відміну від прямої демократії, представницька набагато простіша щодо її організації (адже рішення приймають не мільйони чи сотні тисяч людей, а лише десятки чи сотні представників), діяльність органів представницької влади набагато дешевша, ніж прийняття рішень засобами прямої демократії. У той же час при використанні представницької демократії виникає загроза волі народу, адже вона здійснюється не безпосередньо, а через представників.

4. Поняття «референдум»

Однією з форм прямого народовладдя є референдум.

Референдум (від латин. *referendum* — те, що має бути повідомлено) — форма безпосередньої демократії, прийняття рішень із найважливіших питань загальнодержавного чи місцевого значення шляхом загальнонаціонального голосування.

Референдум — це найважливіша форма прямої демократії, адже під час референдуму громадяни безпосередньо висловлюють свою думку та приймають рішення.

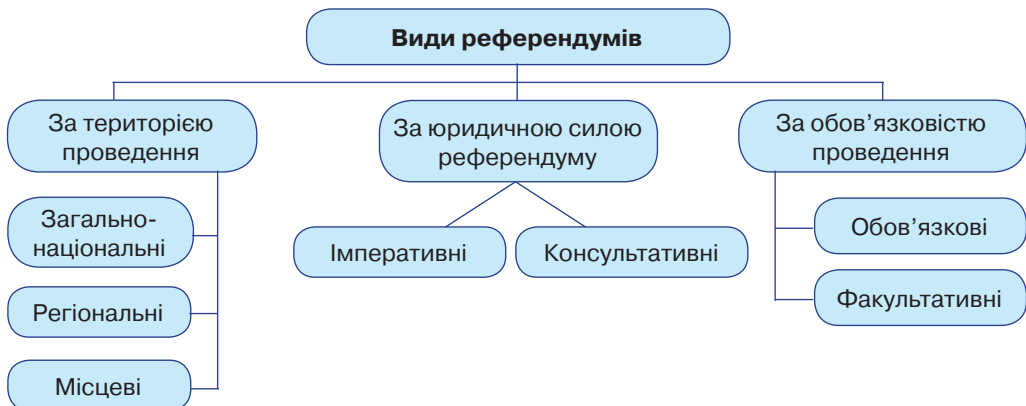
Історія референдумів сягає майже шести сотень років. У 1439 р. у швейцарському кантоні Берн відбувся перший відомий референдум на Європейському континенті. У 1640 р. в колонії (нині — штаті) Массачусетс відбувся перший референдум на Американському континенті. У Швейцарії в 1802 р. відбувся перший загальнодержавний референдум, який затвердив конституцію Гельветичної Республіки.

На сучасному етапі ставлення до референдумів у різних державах суттєво відрізняється. У Швейцарії протягом ХХ ст. було проведено кілька десятків референдумів. Двічі на них вирішували питання щодо вступу країни до ООН — 1986 р. більшість громадян висловилися проти, і лише після повторного референдуму у 2002 р. Швейцарія стала членом всесвітньої організації. Питаннями референдумів були схвалення нової конституції Швейцарії (1999) і навіть збереження чи ліквідації підрозділу поштових голубів швейцарської армії (!). У той же час у Нідерландах референдум не проводився жодного разу. Федеральне законодавство США також виключає проведення загальнодержавного референдуму. Лише один-два рази проводилися референдуми у Великій Британії й Бельгії.

5. Види референдумів

Нинішня юридична наука поділяє референдуми за кількома критеріями.

Передусім референдуми поділяють залежно від території, на якій їх проводять. Референдуми, які охоплюють усю територію держави, називають **загальнонаціональними (загальнодержавними)**. Місцевий референдум проводять у межах міста, села, селища, району, тобто порівняно невеликої території. У великих державах іноді також виокремлюють **регіональні** референдуми. Так, для США це референдум, проведений у межах окремого штату, у Росії — області чи краю, Німеччині — окремій землі тощо.

Рішення референдуму можуть мати різну юридичну силу. В одному випадку рішення референдуму має найвищу юридичну силу, воно не може бути переглянуто іншими органами, установами — це **імперативний** референдум. Саме такими були референдуми, на яких приймали конституції Росії й Польщі. А от на референдумах щодо вступу в ООН, проведених у Швейцарії, рішення безпосередньо не приймали — органи виконавчої влади держави отримували своєрідну пораду свого народу, на підставі якої приймалося офіційне рішення. Так само з метою вивчення громадської думки у Швеції проводили референдуми щодо використання атомної енергії (1980), про зміни принципів пенсійного забезпечення (1957) тощо. У цьому випадку йдеться про референдум **консультативний**.

Законодавством держави можуть бути визначені питання, рішення в яких може прийматися тільки через референдум. У багатьох країнах така процедура передбачена для внесення змін до конституції. Лише шляхом затвердження на референдумі можуть бути внесені зміни до конституцій Швейцарії, Японії, обов'язковим є затвердження референдумом змін до розділів 1, 3, 13 Конституції України. Якщо без референдуму неможливе прийняття остаточного рішення, то референдум із цього питання називають **обов'язковим**. В інших випадках, коли рішення може прийматися як через референдум, так і без нього, референдум є **факультативним**.

Особливе місце серед референдумів займає *плебісцит* (від латин. *plebiscitum* — рішення народу). Це референдум, на якому вирішують питання щодо зміни території, переходу певних територій до складу інших держав. Одним із найвідоміших випадків плебісциту було голосування щодо приєднання Австрії до Третього рейху в 1938 р. Також за допомогою плебісцитів приймали рішення про незалежність Ісландії (1944) й Алжиру (1962).

Однією з найважливіших загальнолюдських цінностей є народовладдя. Воно здійснюється народом як безпосередньо, так і через представників народу в органах державної влади та місцевого самоврядування. Пряма демократія здійснюється через вибори, референдуми й інші форми, представницька — через діяльність органів влади, обраних народом.

Однією з найважливіших форм прямого народовладдя є референдум. Референдуми вирішують найважливіші питання життя суспільства, вони є досить поширеними в багатьох країнах світу.

Запам'ятайте: народовладдя, референдум, плебісцит.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «народовладдя», «референдум», «плебісцит».
2. Назвіть шляхи здійснення народовладдя.
3. Наведіть відомі вам з історії чи засобів масової інформації приклади здійснення прямого та представницького народовладдя.
4. Які існують види референдумів?
- 5*. Висловіть думку щодо позитивних і негативних ознак референдуму.
- 6*. Що, на вашу думку, потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у референдумі?
7. Знайдіть інформацію про референдуми, які відбулися в нашій державі наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

§ 10. Поняття та види виборів

1. Поняття «вибори»

Серед форм прямої демократії чільне місце посідають вибори. На сучасному етапі саме вони є найпоширенішою її формою — відбуваються майже в усіх державах і досить регулярно.

Вибори — це форма прямого народовладдя, яка передбачає формування складу представницьких органів державної влади й органів місцевого самоврядування шляхом загального голосування.

Для демократичної держави вибори є однією з головних засад державної влади, політичного режиму. Завдяки проведенню регулярних вільних виборів влада отримує легітимність — законні підстави представляти суспільство. Вибори визначають своєрідну політичну «палітру» держави, через них здійснюється відбір керівників, оновлення політичної еліти. Регулярна виборність примушує кожного представника політичної еліти пам'ятати про необхідність через певний проміжок часу пройти через вибори й отримати підтвердження свого права представляти суспільство.

2. Види виборів

Сучасна правова наука передбачає декілька способів класифікації виборів.

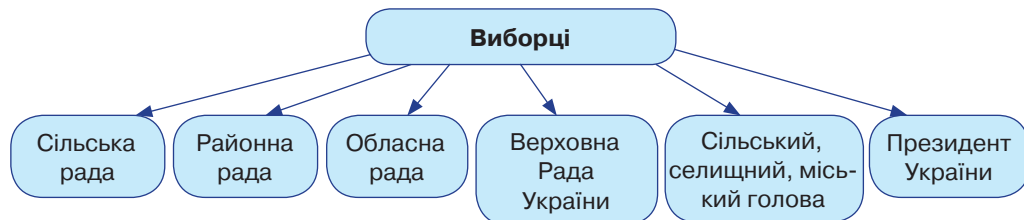
Напевно, найзрозумілішою є система класифікації за **суб'єктом обрання**, тобто залежно від того, кого обирають. Майже в усіх країнах світу (окрім небагатьох абсолютних монархій, у яких не існує вищого представницького органу) нині парламенти формуються шляхом виборів (незалежно від їхньої назви, прийнятої в конкретній державі). Ці вибори мають назву **парламентські**. Там, де існує посада президента, проводяться **президентські вибори**. Обирати потрібно не лише вищі органи влади та вищих посадових осіб на загальнонаціональному рівні, а й представницькі органи на низовому рівні — області, штату, землі, департаменту, району, міста, села, селища. Отже, необхідним елементом демократичної системи є **муніципальні вибори** — вибори представницьких органів на регіональному та місцевому рівнях.

У більшості держав, крім представницьких органів, обирають глав територіальних громад, в Україні — міських, сільських, селищних голів, у США та багатьох інших державах — мерів, губернаторів тощо. У багатьох державах світу передбачено **обрання суддів**. Уважається, що саме такий механізм формування суддівського корпусу, що передбачає відповідальність перед населенням, яке регулярно має підтверджувати свою довіру до судді, сприяє підвищенню відповідальності суддів. У деяких державах передбачено обрання й інших представників державної влади. Наприклад, у США обирають шерифів та їхніх заступників, шкільну раду міста, округу тощо.

Вибори поділяють також і **за територією, на якій їх проводять**. Вибори парламенту, президента проводять на всій території держави. Ці вибори мають назву **загальнодержавні (загальнонаціональні)**. Коли йдеться про вибори районної чи сільської ради, мера міста чи шкільної ради округу (у США) — це **місцеві вибори**. А коли обирають органи, влада яких поширюється на штат, землю, область, тобто велику територіальну складову держави, вибори мають назву **регіональні**.

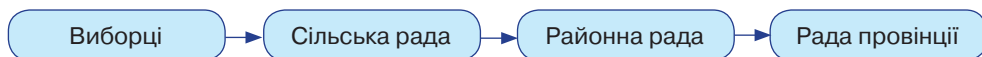
Важливе значення має поділ виборів за способом вираження своєї волі на прямі та непрямі.

Прямі вибори (див. схему, складену на прикладі України) передбачають, що виборці безпосередньо (прямо) (звідси й назва) роблять свій вибір щодо органів усіх рівнів. Так, в Україні виборець сам, безпосередньо, голосує на виборах депутатів усіх рівнів – від сільської ради до Верховної Ради України, від сільського голови до Президента України.

На відміну від прямих виборів, при застосуванні системи **непрямих виборів** виборець безпосередньо голосує лише на виборах депутатів, посадовців найнижчого рівня. Саме такі вибори застосовують у КНР. Виборці в цій державі безпосередньо обирають лише депутатів селищних, повітових, міських (якщо місто не має районного поділу) зборів народних представників. Депутатів наступного рівня – зборів народних представників провінції, міста, що має районний поділ, – обирають депутати нижчого рівня (від імені своїх виборців); депутати зборів народних представників провінцій, міст, автономних районів обирають депутатів всекитайських зборів народних представників (парламенту КНР). Таку систему називають **непрямими багатоступневими виборами**. Аналогічно відбувалися вибори рад народних депутатів і делегатів з'їздів рад (функції яких були подібні до функцій нинішньої Верховної Ради) на території Радянського Союзу (до складу якого входила й Україна) у період 1918–1936 рр.

Непрямі багатоступеневі вибори

Іншу систему непрямих виборів називають **опосередкованими** виборами. Прикладом такої системи є обрання президента США. Відповідно до конституції США, у день виборів виборці формально віддають свої голоси не безпосередньо кандидатам, а так званим виборникам, які отримують від виборців доручення представляти їх на подальших виборах. Унаслідок виборів формується колегія виборників, які потім і здійснюють голосування за кандидатів у президенти США. Нині ця система в США є значною мірою формальною, швидше даниною історичній традиції, аніж реальним механізмом. Вітання щодо свого обрання президент США отримує вже наступного дня за днем обрання виборників – задовго до їхнього формального зібрання та голосування.

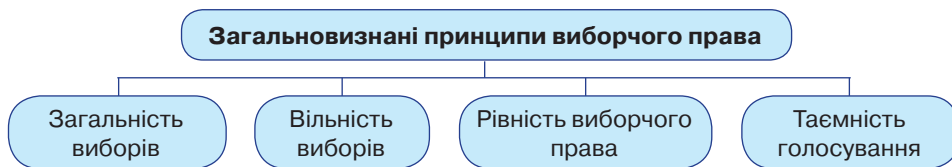
Важливу роль відіграє поділ виборів **за часом їхнього проведення**. Для кожної виборної особи чи органу встановлено певний строк повноважень. У демократичній державі саме цей строк визначає періодичність проведення **чергових виборів**. Так, вибори президентів Франції, України та Верховної Ради України відбуваються через кожні п'ять років, президента США – через кожні чотири роки. Отже,

чергові вибори — це вибори, які відбуваються після закінчення встановленого законодавством строку повноважень виборного органу чи посадової особи. Законодавством більшості держав передбачена можливість проведення **позачергових (дострокових)** виборів. Причиною проведення позачергових виборів є, як правило, дострокове припинення повноважень обраного органу чи посадової особи. Для президента й мера такими причинами можуть бути добровільна відставка (саме так припинив свої повноваження 31. 12. 1999 р. президент Росії Б. Єльцин), смерть (так, у 1974 р., будучи президентом Франції, помер Ж. Помпідю), неможливість виконання своїх обов'язків за станом здоров'я, а також імпічмент (висловлення недовіри у зв'язку із скоєнням злочину тощо, наприклад, унаслідок імпічменту в 1995 р. за допущені правопорушення було припинено повноваження президента Бразилії Фернандо Коллора де Мелло). Для колегіального органу позачергові вибори відбуваються здебільшого внаслідок дострокового припинення його повноважень главою держави чи власного рішення органу. Так, у 2007 та 2014 рр. Президент України достроково припиняв повноваження Верховної Ради України. Тричі достроково припиняли повноваження парламенту Великої Британії за час перебування на посаді прем'єр-міністра М. Тетчер. У 2009 р. було достроково припинено повноваження недовзі перед тим обраного парламенту Молдови, депутати якого не змогли обрати президента держави.

Іноді можуть відбуватися також **додаткові вибори** (різновид дострокових виборів). Вони відбуваються у випадку, коли в колегіальному органі припиняються повноваження депутата й виникає потреба замінити цю вакансію. Різновидом чергових виборів є **часткові вибори**, коли законодавство передбачає обрання колегіального органу не одночасно, а частинами. Так, до сенату США кожні два роки обирають третину senatorів, кожні три роки переобирають 1/3 сенату Франції. Така система має на меті забезпечити наступність у роботі колегіального органу, забезпечити поступову ротацію його членів.

3. Принципи виборчого права

За сучасним виборчим правом демократичними є лише такі вибори, які відповідають певним загальноновизнаним світовим стандартам, при проведенні яких дотримуються певних принципів. Вони закріплені в більшості конституцій сучасних демократичних держав, закріплено їх також і в Конституції України.

Загальність виборів означає, що в них можуть брати участь усі дорослі психічно здорові громадяни відповідної держави. При цьому загальність виборчого права не виключає встановлення певних обмежень (особливо щодо пасивного виборчого права) — так званих виборчих цензів, однак ці цензи мають бути обґрунтованими, не мати дискримінаційного характеру.

Рівність виборів передбачає, що всі громадяни, які мають право брати участь у виборах, мають рівні права й обов'язки щодо участі у виборах, права обирати

та бути обраними. Ця рівність має бути забезпечена як виборцям, так і кандидатам на виборні посади. Рівність не виключає надання певних переваг соціальним групам, які з об'єктивних причин є більш слабкими, соціально вразливими. Так, в азійській країні Бангладеш установлена обов'язкова квота представництва жінок у парламенті (30 місць із 330 парламентських мандатів), у Бутані 10 депутатських місць автоматично надають представникам буддистських монастирів, у верхній палаті парламенту Індії 1/12 частину депутатів обирають учителі. Рівність виборів повинна виявлятися й у приблизній рівності виборчих округів за кількістю населення (якщо від округів обирають однакову кількість депутатів).

Вільність виборів має два критерії. З одного боку, виборцю має бути надано безумовну можливість самостійно прийняти рішення щодо свого вибору — без морального чи фізичного тиску. З іншого боку — вільність виборів передбачає право самого виборця вирішувати, чи брати йому участь у виборах.

Для багатьох країн нині існує проблема активності виборців на виборах, проблема **абсентеїзму** — ухилення від участі у виборах. Ця проблема постійно зростає, кількість тих, хто не бере участі в голосуванні, має тенденцію до збільшення. З метою вирішення цієї проблеми в окремих державах запроваджено норму щодо обов'язкової участі у виборах і відповідальність за ухилення від участі в них. Так, в Австралії, Люксембурзі, Австрії громадянина, який не взяв участі в голосуванні, карають штрафом; у Бельгії, крім штрафу, у разі повторення цього порушення передбачено позбавлення виборчого права на 10 років і неможливість державної служби; в Італії списки тих, хто не взяв участі у виборах, публікують у газетах; а в Греції та Туреччині можливе навіть позбавлення волі на певний строк.

Нині **таємність голосування** — природний принцип, без якого важко уявити сучасні вибори. Однак, як свідчать історики, таємне голосування було запроваджено в країнах Західної Європи лише наприкінці XIX ст. Для забезпечення таємниці голосування на виборчих дільницях створюють спеціальні місця, захищені від спостереження, — кабінети для таємного голосування, в окремих державах (зокрема, США) використовують спеціальні машини для таємного голосування.

Другою важливою формою прямого народовладдя є вибори, за допомогою яких формуються представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування. Вибори класифікують за суб'єктом обрання, способом вираження волі виборців, часом проведення, за територією проведення виборів. Вибори можуть бути визнані демократичними та такими, що відповідають загальноновизнаним стандартам, якщо їх проведено з урахуванням принципів проведення виборів. Вибори мають бути загальними, рівними, вільними, з таємним голосуванням.

Сучасна машина для голосування в США

Запам'ятайте: *прямі, непрямі, багатоступеневі, рівні, вільні, загальні вибори з таємним голосуванням, абсентеїзм.*

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «вибори», «виборче право», «абсентеїзм».
2. Які види виборів вам відомі?
3. За допомогою додаткової літератури та мережі Інтернет знайдіть держави, у яких застосовують різні види виборів.
- 4*. Які переваги та недоліки прямих і непрямих виборів? Свою думку обґрунтуйте.
5. Поясніть відомі вам принципи проведення виборів.
- 6*. Висловте свою думку, чи всі названі принципи виборів є необхідними для визнання виборів демократичними.
- 7*. Знайдіть у засобах масової інформації та мережі Інтернет повідомлення про порушення принципів виборів у різних державах.

§ 11. Виборчий процес

1. Виборче право

Одним із найважливіших понять законодавства, яке регулює проведення виборів, є виборче право, що має два значення.

З одного боку, **виборче право** — це система правових норм, які регулюють порядок проведення виборів.

З іншого — це суб'єктивне політичне право особи брати участь у виборах, обирати та бути обраною.

Залежно від сутності прав особи, її дій, виборче право може бути *активним* або *пасивним*.

Активне виборче право передбачає право громадянина обирати, здійснювати власний вибір. Для отримання цього права людина повинна досягти певного віку, крім того, для участі у виборах, як правило, обов'язковою умовою є належність до громадянства відповідної держави. Сукупність усіх виборців держави іноді називають **електоратом** (від фр. *electorat*, латин. *elector* — той, хто обирає, виборець).

Пасивне виборче право — це право бути обраним, тобто брати участь у виборах як кандидат на певну посаду. Вимоги до тих, хто бажає скористатися пасивним виборчим правом, здебільшого вищі, ніж для використання активного виборчого права, при цьому рівень цих вимог суттєво відрізняється залежно від того, на яку посаду проводяться вибори.

2. Виборчі цензи

У кожній державі визначають певні вимоги до учасників виборів. Вони, як правило, суттєво відрізняються для активного та пасивного виборчого права.

Вимоги й обмеження, які визначають можливість участі громадянина у виборах, називають **виборчими цензами**.

Усі цензи прийнято поділяти на *природні* та *штучні*.

Загальноприйнятим природним цензом є **віковий**. Адже для того, щоб приймати обґрунтовані та свідомі рішення під час виборів, а тим паче працювати на відповідальних виборчих посадах, особа повинна мати достатній життєвий до-

свід і рівень свідомості, яких набувають лише з віком. Саме тому як для активного, так і для пасивного виборчого права встановлюють мінімальний вік. Віковий виборчий ценз у більшості держав має тенденцію до зниження. Якщо до середини 60-х років ХХ ст. в більшості країн Західної Європи й Америки право брати участь у виборах надавалося з 21 року, то нині загальноприйнятим є віковий ценз 18 років. В Україні право голосувати на виборах і референдумах також надається особам, які досягли 18 років. У деяких державах установлено й інші вікові цензи. Так, на Кубі активне виборче право надається з 16 років, у Японії та Швейцарії — лише з 20 років.

Віковий ценз для пасивного виборчого права, як правило, вищий та залежить від посади, на яку претендує особа.

На Кубі пасивне виборче право набувається у 18 років, депутатом нижньої палати парламенту в Росії можна бути обраним з 21 року, у Франції — з 23, у США й Італії — з 25 років. Для обрання до верхньої палати парламенту віковий ценз набагато вищий. Так, в Італії сенатором може стати лише особа, яка досягла 40-річного віку, у Франції — 25 років тощо. Ще вищими є вимоги до кандидата на посаду глави держави. Так, у Росії та США президентом можна стати, лише досягнувши 35 років, у ФРН та Естонії — 40, а в КНР головою всекитайських зборів народних представників може бути обрано лише особу, яка досягла 45-річного віку.

Широке поширення отримав і **ценз осілости**. Він полягає у вимозі проживати до часу виборів певний час у країні або місцевості, де людина голосуватиме. Його встановлюють для того, щоб особа, яка бере участь у виборах, мала час, щоб розібратися в особливостях політичного (та й не лише політичного) життя в певній державі, а іноді й місцевості, де вона житиме. Такий ценз установлено в деяких державах для активного виборчого права (у США — 1 місяць; ФРН — 3; Франції — 6; Канаді та Фінляндії — 20 місяців тощо), але частіше застосовують для пасивного виборчого права.

Освітній ценз (або **ценз письменності**) іноді теж належить до природних, хоча більшість учених вважають його штучним. Прихильники цього цензу, обґрунтовуючи його запровадження, зазначають, що він допомагає усунути від голосування осіб, які не мають достатнього рівня загальноосвітньої підготовки, не здатні розібратися в програмах, пропозиціях кандидатів. Так, у США ще в середині ХХ ст. в деяких штатах при реєстрації виборця йому пропонували прочитати кілька рядків із конституції США та пояснити їхнє значення. У той же час і нині існує чимало держав, де неписьменними є абсолютна більшість виборців. Серед них — Перу, Індія, чимало

На виборах в Індії.
Отримуючи бюлетень, виборець залишає відбиток пальця

держав Африки. У деяких із них, щоб полегшити вибір особам, які є неписьменними, на виборчих бюлетенях біля назв партій (або імен кандидатів) ставлять символи партій чи фотографії кандидатів, які є для виборця орієнтиром, а замість підпису в списку виборців залишають відбиток пальця.

Протягом десятиліть і навіть століть у багатьох державах світу існували обмеження для голосування жінок — **статевий ценз**. На початку ХХ ст. жінки мали право брати участь у виборах лише в небагатьох державах, переваж-

но північноєвропейських — Фінляндії, Норвегії, Ісландії, Данії, а також в Австралії та Новій Зеландії. Одними з перших отримали виборче право жінки Австралії (1902), у 1917 р. — Нідерландів, у 1918 р. — Великої Британії, у 1918 р. — Німеччини, 1920 р. — США. Однак у Франції жінки отримали право брати участь у виборах лише в 1944 р., у Японії — у 1945 р., а у Швейцарії — лише в 1971 р.

Протягом тривалого часу в багатьох державах існував **майновий ценз**. До участі у виборах допускали лише осіб, які мали певне майно або сплачували податки, не нижчі встановленого рівня. У деяких державах через майновий ценз значно зменшувалася кількість виборців. Так, унаслідок запровадження майнового й освітнього цензів в Італії в 1848 р. право голосу отримали лише три (!) відсотки всіх громадян країни. Нині майновий ценз у більшості держав не застосовують, хоча вимога щодо обов'язкової сплати певної мінімальної суми податків збереглася в законодавстві Австралії, Колумбії, Мексики, Коста-Рики тощо.

Досить поширеним є **професійний ценз**. У більшості випадків при цьому йдеться про обмеження права брати участь у виборах представникам окремих професійних груп. Так, у деяких державах встановлено обмеження на участь у виборах (здебільшого як кандидатів на виборні посади) для державних службовців, військовослужбовців тощо. Запровадження цих норм обґрунтовується намаганням відокремити політичну діяльність від державної та військової служби. Значною мірою в цьому випадку йдеться також і про дотримання історичних традицій.

Абсолютно неприйнятним, з точки зору сучасних демократичних норм, є **расовий ценз** — обмеження щодо участі у виборах залежно від кольору шкіри. Ще не так давно в Південно-Африканській Республіці представники корінного населення з чорним кольором шкіри не мали права голосу. Сумнівним, з точки зору сучасних демократичних норм, є і **релігійний ценз**, який відомий у деяких державах Азії. Так, в Ірані обов'язковою умовою для кандидата в депутати місцевого парламенту є сповідання ісламу.

3. Виборчий процес

Систему заходів, які забезпечують проведення виборів у встановленому законодавством порядку, називають виборчим процесом.

Залежно від суб'єкта виборів, виборчої системи, яка застосовується в державі, й особливостей законодавства, законодавчий процес може мати значні відмінності, однак основні етапи виборчого процесу в більшості держав збігаються.

Призначення виборів відбувається відповідно до законодавства, яке передбачає строки проведення виборів і строки повноважень обраних на них органів чи посадових осіб. Немає потреби в цьому етапі в тих державах, де дата виборів чітко визначена конституцією чи іншим законодавчим актом. Класичний приклад такої норми міститься в законодавстві США: воно визначає, що вибори президента США (точніше — виборників, які в подальшому здійнять формальне обрання) проводяться «у перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року». В інших державах акт про призначення дати виборів і початок виборчого процесу видає глава держави або законодавчий орган.

Наступним етапом є **створення виборчих округів і дільниць**. При цьому беруть до уваги адміністративно-територіальний поділ держави, а також розподіл населення по цій території. Важливо забезпечити рівномірність поділу території

у випадку, коли від кожного округу обирають однакову кількість осіб (депутатів чи інших посадових осіб). Округи прийнято поділяти на одномандатні та багатомандатні. В *одномандатному* окрузі переможцем стає лише одна особа. Саме такими завжди є округи по виборах мерів, президентів (адже переможець тут лише один!). У *багатомандатному* окрузі переможців є декілька — так обирають народних депутатів України (за списками політичних партій та блоків). Виборчі дільниці створюються для виконання безпосередньої технічної роботи під час виборів: саме там громадяни безпосередньо віддають свої голоси за кандидатів.

Проведення виборів у більшості держав здійснюють спеціальні **виборчі органи**. В одних державах (ФРН, Австрія, Мексика тощо) ці функції покладають на органи внутрішніх справ, в інших — разом із центральними виборчими органами, які є спеціальними державними органами, створюють окружні та дільничні виборчі комісії з представників політичних партій, блоків та організацій.

Наступний етап — **висунення та реєстрація кандидатів** на виборні посади. Законодавство різних держав передбачає різні шляхи висунення кандидатів. Перший із них — висунення кандидатів політичними партіями чи іншими колективами людей. Другий — самовисунення, коли кандидат подає заяву про реєстрацію кандидатом і згоду балотуватися на певну посаду. Іноді для реєстрації передбачається надання певної кількості підписів виборців, які підтримують висунення кандидата, або ж сплата певної застави, що повертається лише у випадку успіху на виборах.

Після висунення та реєстрації кандидатів розпочинається період активної **передвиборчої агітації та боротьби**. У цей період постає питання про фінансування виборчої кампанії. Законодавство більшості держав визначає можливі джерела фінансування та встановлює певні обмеження. Так, законними джерелами вважаються, як правило, особисті кошти кандидата, пожертви фізичних та юридичних осіб (при цьому здебільшого забороняється надання фінансової допомоги іноземними фізичними та юридичними особами), кошти політичних партій, які висувають або підтримують кандидатів. У деяких державах передбачено більшою чи меншою мірою фінансування передвиборчої кампанії державою. Під час кампанії кандидати можуть застосовувати різноманітні форми та методи агітації — використання можливостей засобів масової інформації (газети, радіо, телебачення, Інтернет), проведення мітингів, зборів, демонстрацій, застосування різноманітних рекламних засобів. Водночас у багатьох державах заборонено проведення агітації напередодні та в день виборів.

Передвиборчий мітинг
в Азербайджані

В Індії напередодні дня голосування
накривають фігури слонів — символ однієї
з партій, щоб уникнути звинувачень в агітації

Одним із найвідповідальніших етапів, який привертає увагу всіх кандидатів, спостерігачів, у тому числі й міжнародних, є **голосування**. У більшості держав день голосування є неробочим днем. Голосування здебільшого здійснюється за допомогою паперових виборчих бюлетенів. Їх видають за умови включення прізвища виборця в списки на конкретній виборчій дільниці та пред'явлення посвідчення особи.

Отримавши бюлетень, виборець або проставляє відмітку навпроти назви партії чи прізвища кандидата, якого він підтримує (позитивне голосування), або ж, навпаки, викреслює всіх кандидатів чи всі назви партій, крім тієї, яку він підтримує (негативне голосування). Іноді, як уже зазначалося, використовують спеціальні машини, що забезпечують збереження таємниці голосування. Важливим питанням, яке доводиться вирішувати під час голосування, є забезпечення можливості проголосувати кожному виборцю. У деяких державах передбачено можливість проголосувати по пошті, в інших — можливе голосування за довіреністю. Іноді передбачається можливість дострокового голосування. Спеціальні заходи вживають для того, щоб особи з певними фізичними вадами — сліпі, інваліди тощо — мали можливість віддати свій голос.

У Франції виборчі бюлетені готують самі кандидати та партії, які балотуються на виборах.

У Норвегії виборець на виборах може використати аркуш білого паперу для голосування.

В Італії знищення виборчого бюлетеня тягне за собою позбавлення волі на строк від одного до шести років.

Спеціальні процедури, які повинні унеможливити або суттєво ускладнити помилки та фальсифікації, передбачає законодавство більшості держав під час **підрахунку голосів і встановлення результатів виборів**. Під час цих процедур здебільшого передбачають можливість присутності спостерігачів і представників засобів масової інформації.

Законодавство передбачає також порядок оголошення результатів, для цього, як правило, використовують засоби масової інформації.

Спеціальні процедури визначають порядок фіксації порушень під час підготовки й проведення виборів та оскарження результатів.

Виборче право регулює порядок проведення виборів. Залежно від можливих дій виборця розрізняють *активне* та *пасивне виборче право*.

У більшості держав визначено певні вимоги й обмеження для участі громадян у виборах — виборчі цензи. Їх поділяють на *природні* та *штучні цензи*, серед яких — *віковий, осілості, професійний, освітній* тощо.

Законодавство визначає порядок проведення виборів — виборчий процес, який має декілька етапів — від призначення виборів до підрахунку голосів, визначення та оприлюднення результатів виборів.

Запам'ятайте: активне й пасивне виборче право, виборчі цензи, виборчий процес.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «виборче право», «виборчі цензи», «виборчий процес».
2. Порівняйте пасивне й активне виборче право.
3. Які виборчі цензи вам відомі?

- 4*. Проаналізуйте текст Конституції України та, якщо можливо, законів про вибори народних депутатів, Президента України, органів місцевого самоврядування й визначте, які виборчі цензи передбачені українським законодавством.
- 5*. Висловіть свою думку щодо правомірності та справедливості різних виборчих цензів. Які з них ви вважаєте доцільними?
6. Які етапи виборчого процесу вам відомі?
- 7*. Висловіть свою думку, чи можлива фальсифікація результатів виборів. Якщо можлива, то на яких етапах виборчого процесу така небезпека є найбільшою?
- 8*. Зімітуйте в класі окремі етапи виборчого процесу.

§ 12. Поняття та види виборчих систем

1. Виборча система

Виборча система — порядок організації та проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування й здійснення громадянами своїх виборчих прав.

Виборча система визначає порядок висунення кандидатів, утворення виборчих округів, підрахунку голосів і розподілу депутатських місць. Будь-яка виборча система ґрунтується на загально визначених принципах виборчого права.

Сучасна правова наука та практика передбачають три основні виборчі системи — *мажоритарну, пропорційну, змішану* тощо.

2. Мажоритарна виборча система

Мажоритарна виборча система є найдавнішою з існуючих виборчих систем. Саме її першою почали використовувати для обрання парламентів.

Мажоритарна (від фр. *majoritaire* — заснований на більшості, *majorite* — більшість) **виборча система** передбачає голосування за конкретного кандидата на виборну посаду та визнання перемоги тієї особи, яка набирає найбільше голосів виборців.

Найрідше використовують **мажоритарну систему кваліфікованої більшості**. Вона передбачає отримання переможцем визначеної законом кваліфікованої більшості, наприклад 2/3 голосів. Так, до 1993 р. для перемоги в першому турі кандидат у сенатори (верхню палату) парламенту Італії повинен був отримати не менше 65 % голосів виборців. Для обрання президента в цій країні в парламенті необхідно було в першому турі отримати 2/3 голосів депутатів. Зрозуміло, що такі вимоги суттєво ускладнювали обрання, адже набрати таку велику кількість голосів було дуже важко. Саме тому іноді вибори президента Італії (а для перемоги в наступних турах треба було отримати більше 50 % голосів депутатів) досить часто проводилися протягом тривалого часу. Так, у 1971 р. для обрання президента Італії знадобилося 23 тури голосування, у 1964 р. — 21 тур, у 1992 р. президента Італії було обрано лише в шістнадцятому турі голосування!

Частіше використовують **мажоритарну систему абсолютної більшості**. За цією системою для перемоги необхідно отримати понад 50 % голосів виборців, або ж, як іноді кажуть, «50 % + 1 голос» (тобто хоча б на один голос більше, ніж половина виборців). Цю систему іноді називають *французькою моделлю виборів*,

тому що вона вперше була застосована й використовується донині на території Франції та багатьох її колишніх колоній. Здебільшого цю вимогу застосовують лише для першого туру виборів. Якщо жоден кандидат у першому турі не зумів досягти необхідного результату, проводять другий тур, до якого виходять переможці першого туру — кандидати, які зайняли в першому турі перше та друге місце за кількістю набраних голосів. При цьому переважно в другому турі для перемоги вже не вимагається абсолютна більшість голосів.

Найчастіше у світовій практиці застосовують **мажоритарну систему відносної більшості**. Ця система передбачає: для перемоги кандидату достатньо набрати більше голосів, ніж іншим кандидатам. Ця система є найпростішою та найефективнішою з точки зору отримання швидкого результату. У разі застосування цієї системи кандидатів навіть за величезної кількості виборців достатньо набрати хоча б на один голос більше, ніж іншим кандидатам. У цьому випадку другий тур проводять лише тоді, коли два кандидати наберуть абсолютно однакову кількість голосів виборців. Таку систему використовують у Великій Британії, США, більшості країн Британської співдружності. У нашій державі її застосовують під час виборів сільських і селищних рад, сільських, селищних і міських голів. Найкращі результати ця система має при розвинутій двопартійній системі, тобто якщо в державі існує дві основні партії, між якими здебільшого й відбувається боротьба. Класичними прикладами двопартійної системи є, зокрема, США (республіканська та демократична партії) і Велика Британія (консерватори та лейбористи). Суттєвим недоліком при використанні цієї системи є можливість обрання на виборну посаду особи, яка отримала підтримку лише невеликої кількості (частини) виборців. Адже теоретично можливий навіть варіант, коли обраним буде визнано особу, яка отримала лише один голос (якщо інші кандидати не отримали підтримки жодного виборця).

3. Пропорційна виборча система

Пропорційна виборча система передбачає розподіл депутатських місць між партіями (або виборчими блоками) пропорційно до кількості голосів виборців, отриманих кожною з них.

Пропорційна виборча система передбачає обов'язкову організацію багатомандатних виборчих округів — в іншому випадку немає можливості пропорційного розподілу, крім того, пропорційна система непридатна для проведення виборів одноосібних органів — глав держав, територіальних громад, населених пунктів тощо.

Сутність пропорційної системи полягає в тому, що мандати розподіляють залежно від отриманих голосів у виборчому списку. Одним з основних понять пропорційної системи є виборча квота — кількість голосів, яка має бути віддана партії (блоку) для отримання одного мандата у виборному органі.

При використанні пропорційної системи, як правило, встановлюється так званий загороджувальний бар'єр, або виборчий поріг. Метою запровадження цього бар'єра є: обмежити проходження до виборного органу дрібних політичних сил, зменшити можливість утворення малих фракцій. Що більшими у виборному органі є фракції, то стабільнішим є виборний орган, менше можливостей для виникнення політичних криз. У різних державах цей поріг може бути дуже різним: у Нідерландах це лише 0,67 %, Ізраїлі — 1 %, Данії — 2 %, Аргентині — 3 %, Німеччині, Росії та Швеції — 5 %, Ліхтенштейні — 8 %, Туреччині — 10 %.

Дуже малий (до 3 %) бар'єр не виконує свого основного призначення: у виборному органі утворюється багато маленьких депутатських груп, фракцій, що ускладнює формування стійкої більшості та заважає ефективній роботі органу. З іншого боку, при встановленні високого загороджувального бар'єру багато голосів виборців нехтується, адже якщо вони віддані партіям, які не подолали бар'єра, їхні голоси не враховують, а після перерахунків вони переходять до зовсім інших політичних сил. В Україні нині встановлено загороджувальний бар'єр 5 %, що в цілому відповідає світовій практиці.

Існує декілька видів пропорційних систем, які відрізняються тим, як визначають кандидатів-переможців.

Пропорційна виборча система з жорсткими списками (іноді їх називають «закриті») передбачає, що партія чи блок ще до дня голосування при реєстрації списку визначають у ньому послідовність кандидатів. Будь-які зміни в послідовності після цього неможливі (за винятком виходу кандидата зі списку або його виключення з нього за рішенням партії). Після голосування депутатські мандати кандидати отримують у тій послідовності, яка визначена списком. Отже, виборець обирає лише партію, але не може вплинути на розподіл мандатів у середині партійного виборчого списку. Саме таку систему використовують в Україні під час виборів народних депутатів і депутатів органів місцевого самоврядування, така ж система діє в Ізраїлі, Коста-Риці тощо. Суттєвими недоліками цієї системи є позбавлення виборців можливості вплинути на вибір конкретних осіб, можливість «протягнути» у депутати маловідомих, непопулярних, а часом і недостатньо компетентних кандидатів.

У багатьох державах вважають необхідним дати можливість виборцю висловити своє ставлення не лише до партійного списку в цілому, а й до окремих кандидатів із списку. Таку можливість найчастіше реалізують за допомогою системи **преференцій** — з **напівжорсткими або вільними списками**. У цілому система преференцій передбачає можливість виборця за допомогою спеціальних позначок у бюлетені висловити своє ставлення до конкретних кандидатів із списку та вплинути на розподіл мандатів у середині списку. При системі з вільними списками (іноді їх називають *гнучкими*, або *відкритими*) прізвища кандидатів у списку партії подають в алфавітному порядку, а виборець має право самостійно визначити порядок, у якому він бажає бачити кандидатів цього списку у виборному органі. Таку систему нині застосовують у Швейцарії, раніше нею користувалися в Італії. При напівжорстких списках виборець також може вплинути на розподіл місць, крім кандидата, який партією визначений першим — як правило, керівника партії, її «обличчя». Кандидат, прізвище якого стоїть у списку першим, залишається на своєму місці незалежно від висловлених виборцями переваг, усі ж інші розподіляються відповідно до наданих виборцями їм персонально голосів (преференцій). Така система існує та використовується в Данії, Бельгії, Австрії. Система преференцій суттєво ускладнює процедури підбиття підсумків, але дає змогу більш повно врахувати думку виборців.

4. Змішана виборча система

Кожна з розглянутих нами систем — пропорційна та мажоритарна — разом з певними перевагами має й суттєві недоліки. Саме тому в деяких державах було запроваджено **змішану** — пропорційно-мажоритарну — систему, яка поєднує елементи обох систем. При використанні цієї системи частину виборчого органу

(здебільшого парламенту) обирають за виборчими списками партій за допомогою пропорційної виборчої системи, а іншу — за мажоритарною системою у виборчих округах. Виборець у разі застосування цієї системи, прийшовши на виборчу дільницю, отримує два бюлетені — в одному він голосує за певну партію чи блок, обираючи список кандидатів, а в іншому — віддає свій голос за конкретного кандидата.

У різних державах реалізація цієї системи може відбуватися по-різному. Розрізняють *лінійне* та *структурне змішування*.

При *лінійному змішуванні* одну частину парламенту обирають за пропорційною, а іншу — за мажоритарною системою. При цьому депутати, обрані за обома системами, працюють в одній палаті парламенту. Такий принцип формування нижньої палати парламенту застосовують у ФРН, Литві (по 50 % депутатів обирають за кожною з виборчих систем), Угорщині (за мажоритарною системою обирають 1/3 депутатів, 2/3 обирають за партійними списками), Мексиці (300 депутатів обирають за мажоритарною системою, 100 — за пропорційною).

У разі застосування *структурного змішування* за мажоритарною системою обирають одну палату парламенту, за пропорційною — іншу. Саме так формуються парламенти Австралії, Італії, Польщі. Змішану систему з лінійним змішуванням використовували в Україні під час виборів народних депутатів України 1998, 2002, 2014 рр.

5. Імперативний та вільний мандати

Особа, яка перемогла на виборах, отримує депутатський (або інший — відповідно до виду виборів) мандат. При цьому існує два принципово відмінних підходи до визначення цього мандата, рівня відповідальності та зв'язку депутата з виборцями.

Імперативний мандат передбачає тісний зв'язок між виборцями та делегованим ними до представницького органу депутатом. Депутат вважається представником відповідного виборчого округу, повинен підтримувати постійний зв'язок зі своїми виборцями, у багатьох країнах передбачений обов'язок депутата періодично звітувати перед виборцями про свою діяльність. Іноді навіть передбачено можливість виборців давати своєму обранцю певні доручення — накази, які той повинен намагатися виконати. Важлива особливість імперативного мандата — право виборців на дострокове відкликання свого обранця в разі, якщо той не виправдовує довіри, порушує передвиборчі обіцянки, не підтримує зв'язку з виборцями. Процедура такого відкликання має бути врегульована законом.

Вільний мандат передбачає практичну незалежність депутата від своїх виборців. Він вважається представником не конкретного виборчого округу чи території, а всього народу.

Імперативний мандат	Вільний мандат
Представляє інтереси конкретного виборчого округу, території, виборців.	Уважається представником усього народу.
Обов'язковий постійний зв'язок з округом, проведення зустрічей з виборцями, їхнього прийому.	Зв'язок з округом, проведення зустрічей з виборцями не є обов'язковими.
Предбачена звітність перед виборцями.	Звітність перед виборцями не є обов'язковою.
Можливе відкликання виборцями.	Відкликання виборцями не передбачене.

При проведенні виборів у різних державах світу застосовують різні виборчі системи — пропорційну, мажоритарну та змішану. Вибір системи визначено історичними особливостями держави, її політичною системою та традиціями, а також рівнем розвитку парламентаризму й партійної системи в державі.

Мажоритарна виборча система передбачає перемогу кандидата, який отримає підтримку більшості виборців. Пропорційна система передбачає формування виборчого органу за допомогою голосування за виборчі списки партій та розподіл мандатів відповідно до відсотка отриманих списком голосів.

Змішана система поєднує елементи обох систем у різних співвідношеннях.

Запам'ятайте: виборча система, пропорційна, мажоритарна, змішана системи.

Запитання та завдання

1. Які види виборчих систем ви знаєте?
2. Наведіть приклади країн, що використовують різні виборчі системи.
- 3*. Проаналізуйте переваги й недоліки різних виборчих систем.
4. Як підводять підсумки виборів при використанні різних виборчих систем?
- 5*. Висловіть свою думку щодо того, яка з виборчих систем є найефективнішою та найдемократичнішою.
- 6*. Висловіть думку щодо позитивних і негативних ознак вільного й імперативного мандата.
7. Порівняйте
 - А мажоритарну, пропорційну та змішану виборчі системи
 - Б пропорційну систему з жорсткими, вільними та напівжорсткими списками
 - В вільний та імперативний мандат

З історії української державності

Один із найдавніших списків
«Руської правди»

«Руська правда» — найдавніша збірка правових норм Русі-України. Збереглася в пізніших списках (копіях) XIII–XV ст. Більшість учених вважає, що найдавніші списки збірки («Правда Ярослава») з'явилися за часів князювання в Києві Ярослава Мудрого (1019–1054). У збірці подані норми, які, за сучасними критеріями, належать до кримінального, цивільного та сімейного права.

Тема 5. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

§ 13. Державна влада та її ознаки. Державний апарат

1. Поняття та ознаки державної влади

Кожна людина у своєму житті може потрапити в такі ситуації, коли хтось керує нею, нав'язує свою волю.

- Пригадайте, які види влади ви знаєте, і наведіть приклади використання цих видів влади.

Батьки визначають час, коли дитина має повернутися додому, — це прояв сімейної влади. Адміністрація підприємства віддає наказ про звільнення працівника, виявляючи економічну владу. Священик виступає з проповіддю та, скориставшись релігійною владою, закликає не вживати м'яса під час посту. Особливе місце серед цих видів влади займає державна влада.

Державна влада — це вид публічної політичної влади, яка здійснюється державою та її органами, здатність держави підпорядковувати своїй волі поведінку людей та діяльність об'єднань, що знаходяться на її території.

Державна влада має суттєві відмінності й особливості порівняно з іншими видами влади. Передусім **державна влада є єдиною**, у державі вона може бути лише одна. На відміну від неї, усі інші види влади є множинними: сімейна влада в кожній сім'ї окрема, релігійну владу також має представник кожної релігії, так само економічна влада відрізняється на кожному підприємстві.

Державна влада поширює повноваження на всіх членів суспільства, на всіх громадян держави, усіх, хто перебуває на території держави. Можливості ж будь-яких інших видів влади обмежені певною, часто дуже невеликою групою членів суспільства — членами сім'ї, працівниками підприємства, прихильниками певної релігійної конфесії. Тільки рішення **державної влади є загальнообов'язковими** для всіх у державі.

Державна влада є найбільш впливовою та сильною. Вона єдина **може офіційно застосовувати примус** для забезпечення своїх велінь. Для цього в державі створюється спеціальний апарат державної влади, апарат примусу. У той же час застосування примусу носіями сімейної, релігійної, економічної та ідейної влади буде порушенням законодавства. Якщо хтось із представників цих видів влади спробує застосувати силу, він може бути покараний органами державної влади.

Державна влада має вирішувати проблеми, що мають загальносуспільне значення, інші ж види влади вирішують проблеми, які стосуються лише частини суспільства.

І, нарешті, лише **державна влада характеризується суверенністю**, тобто верховенством, повнотою, неподільністю, незалежністю від влади будь-якої іншої організації.

Суттєвою ознакою державної влади є також її певна **організаційна відокремленість від суспільства**, окремих його соціальних груп (класів, станів тощо).

2. Державний апарат

Реалізація державної влади потребує обов'язкової наявності спеціальних органів, установ, які реалізують функції держави.

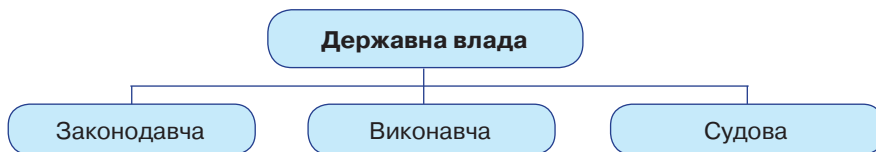

Сукупність органів, за допомогою яких здійснюється державна влада, називають державним апаратом.

Основним елементом державного апарату є державний орган. Кожен із державних органів має певні владні повноваження. Працівниками державного апарату є чиновники — державні службовці, які професійно працюють в апараті, реалізуючи

функції держави. Структура та повноваження органу державного апарату визначаються певним нормативним актом. Усі органи державного апарату діють від імені держави, закріплюють і відображають її волю. Важливою ознакою державного апарату є те, що його діяльність фінансується з державного бюджету.

У сучасній державі державний апарат будується та функціонує за принципом поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову.

За основу діяльності державного апарату взято певні принципи його діяльності.

Принцип *оптимальності* передбачає, що система органів державного апарату повинна забезпечувати можливість реалізації поставлених перед ними завдань. При цьому апарат повинен бути доцільно побудований, між окремими органами мають бути налагоджені взаємний зв'язок і взаємодія. В органах державного апарату має працювати достатня кількість кваліфікованих чиновників.

Ефективність діяльності державного апарату визначає можливість забезпечити його реальний вплив на суспільство, те, наскільки органи державного апарату здатні реалізувати функції держави. Ефективний державний апарат забезпечує прийняття саме тих рішень, які реально відповідають інтересам більшості населення держави.

Важливим принципом діяльності апарату сучасної держави є *гуманізм*. Відповідно до цього принципу, права та свободи людей проголошуються та закріплюються законодавчо як основна соціальна цінність суспільства, вищою метою роботи державного апарату проголошуються права та свободи людини.

Нині в більшості держав забезпечується також дія принципу *конституційності* та *законності*. Він передбачає, що в державі можуть існувати та діяти лише органи, які прямо передбачені законодавством. Їхні повноваження закріплюються в законодавстві, вони мають діяти в порядку та межах повноважень, визначених законом. Рішення, які приймають органи, що належать до державного апарату, повинні бути законними та прийнятими в межах повноважень, що мають ці органи.

Для державного апарату важливо забезпечити його максимальну незалежність від політичних впливів. Саме тому проголошується принцип *політичної лояльності*, який забезпечується передусім шляхом законодавчого закріплення обмежень щодо перебування працівників державного апарату в політичних партіях.

Ефективна реалізація повноважень державного апарату неможлива без дотримання принципу *професіоналізму*. Для цього працівники апарату повинні мати відповідну професійну підготовку, знання та вміння. Для дотримання цього принципу запроваджується спеціальна система підбору кадрів — проводяться відповідні конкурси, екзамени, здійснюється вивчення кандидатів на певні посади.

Принциповим є дотримання принципу *єдності* та *поділу державної влади*. Для дотримання цього принципу в законодавстві держави передбачено систему стримань і противаг між різними органами влади. Це забезпечує державу від небезпеки узурпації влади в одних руках.

3. Державні органи та їхня класифікація

Первинною ланкою державного апарату є **орган держави (державний орган)** — структурно організований елемент державного механізму, колектив державних службовців (чиновників), наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних із реалізацією тієї або іншої функції держави.

Державний орган об'єднує державних службовців, які мають спільні цілі та рід діяльності. Він утворюється в порядку, передбаченому законодавством, й уповноважується здійснювати певні функції та завдання держави. Спеціальними документами визначається порядок діяльності державного органу.

Існує чимало видів державних органів.

Відповідно до *напрямку своєї діяльності*, державні органи поділяють на органи законодавчої, виконавчої та судової влади (з цим поділом ми пізніше ознайомимося більш детально). Іноді виокремлюють також контрольно-наглядові органи, а також як окремий вид державного органу — главу держави.

За місцем у системі державного апарату органи держави поділяють на первинні та вторинні. **Первинні органи** утворюються шляхом прямого волевиявлення населення. Саме ці органи символізують суверенітет держави. В Україні такими органами є Верховна Рада України, обласні, районні, сільські та міські ради, Президент України. Однак частина органів держави утворюються не шляхом прямого обрання населенням, а призначаються або обираються первинними органами. Так, у нашій державі Кабінет Міністрів України формується Верховною Радою та Президентом України. Рахункова палата формується Верховною Радою. Такі органи мають назву **вторинних**.

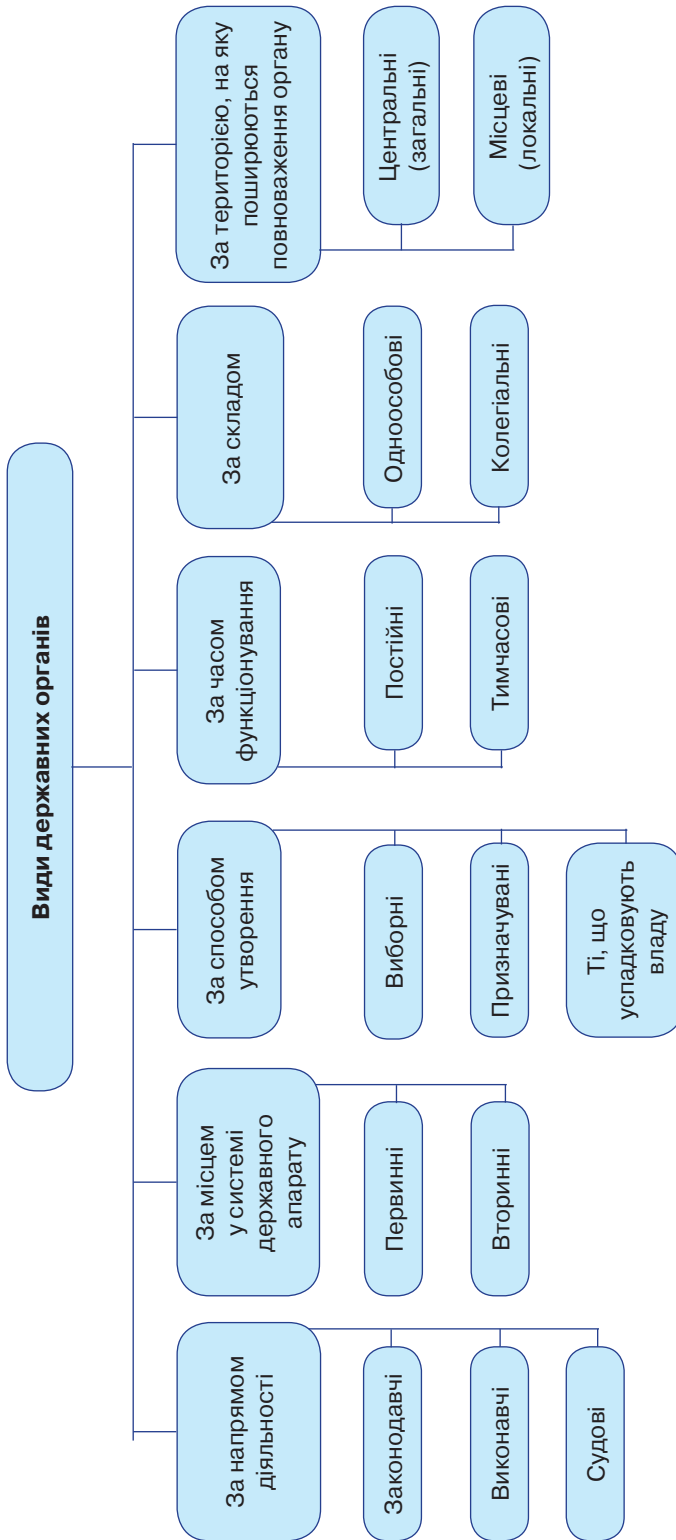
Розрізняють також органи за способом утворення. Частина державних органів у сучасній державі формується на виборах — це виборні органи, інші призначають (призначувані органи). У монархіях існують також органи, влада в яких успадковується (ідеться насамперед про главу держави за монархічної форми правління).

За часом існування та функціонування державні органи поділяють на постійні та тимчасові. **Постійними органами** є більшість державних органів, які діють протягом необмеженого часу. **Тимчасові органи** створюють для виконання завдань, які обмежені певним, чітко визначеним часом. Такими є тимчасові слідчі комісії, які створюють у Верховній Раді України; спеціальні урядові комісії, які призначають для розслідування надзвичайних пригод (аварій, катастроф) тощо.

Державні органи поділяють також за територією, на яку поширюються їхні повноваження. Центральні (загальні) органи поширюють свою діяльність на всю територію держави, локальні (місцеві) діють лише на певній частині території.

І, нарешті, за своїм складом і порядком прийняття рішень органи поділяють на колегіальні й одноособові. **Колегіальні державні органи** складаються з кількох (іноді чималої кількості) осіб. Саме такими завжди є парламенти, уряди. Рішення в таких органах приймають здебільшого шляхом голосування. А президент держави, монарх є прикладом одноособового державного органу. Відповідно ці особи-органи самостійно мають право приймати рішення в межах своїх повноважень.

Найсильнішою серед усіх видів влади є державна влада. Вона є загальнообов'язковою, може застосовувати примус, має певні ознаки та відмінності від інших видів влади.

З метою реалізації функцій держави створюють державні органи, які утворюють апарат держави. Державні органи реалізують державну владу.

Запам'ятайте: державна влада, державний апарат, державний орган.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «апарат держави», «орган держави», «державна влада».
2. Які особливості має державна влада порівняно з іншими видами влади?
- 3*. Назвіть і поясніть сутність відомих вам принципів діяльності державного апарату.
- 4*. Висловіть свою думку щодо того, якою мірою діяльність державного апарату України відповідає існуючим принципам.
5. Визначте підстави класифікації державних органів.
6. Наведіть приклади державних органів України, які належать до різних його видів.
- 7*. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть повідомлення про діяльність органів державної влади в різних державах світу.

§ 14. Органи законодавчої влади

1. Поняття «законодавча влада»

Однією з гілок державної влади в сучасній державі є законодавча влада. Її головним призначенням є здійснення державної влади шляхом законотворення. Саме законодавча влада приймає нормативні акти, які мають вищу юридичну силу, ніж нормативні акти, прийняті органами влади, які належать до інших гілок влади.

У будь-якій державі орган законодавчої влади має певні загальні ознаки. Передусім органи законодавчої влади мають **представницький характер**. Це означає, що вони формуються шляхом виборів, на яких народ передає обраним представникам свої повноваження й доручає їм здійснювати державну владу. Отже, законодавча влада має **делегований колегіальний характер**.

Органи законодавчої влади мають **первинний характер**. Ураховуючи важливість повноважень, які надаються органам законодавчої влади, а також те, що повноваження їм передано безпосередньо народом, для них характерне **верховенство** порівняно з іншими органами державної влади.

У більшості сучасних держав характерною ознакою органу законодавчої влади є професійний характер його діяльності. Члени законодавчого органу — депутати — повинні відповідати певним кваліфікаційним вимогам і в разі обрання мають залишити свою попередню роботу. Порядок роботи парламенту визначається спеціальними нормативними актами, дотримання цієї процедури є обов'язковою вимогою легітимності його рішень.

Першою історичною назвою законодавчого органу сучасного типу є **парламент** (від фр. *parler* — розмовляти). Цей термін почали використовувати у Франції в XIII ст., а наприкінці того ж століття таку назву отримав станово-представницький орган, сформований у цій державі.

Пізніше ця назва стала загальноживаною для представницьких органів законодавчої влади. Серед найдавніших парламентів світу — іспанські кортеси, ісландський альтинг.

Ще в VI ст. до н. е. в стародавніх Афінах існував колегіальний орган — «рада чотирьохсот», у якому було представлено всі племена, які проживали на теренах Афінської держави.

На теренах України першими органами, подібними до парламенту, були Генеральна військова рада й рада старійшин, які існували на Запорозькій Січі та за часів Гетьманщини в XVII–XVIII ст. Продовженням традицій парламентаризму в Україні стала Українська Центральна рада, хоча вибори до неї були непрямими, до того ж вибори проводилися від партій, національних і професійних груп, що не відповідає загальновизнаним нормам демократичного формування парламенту.

У зарубіжних країнах парламенти мають різні назви. Так, у США та багатьох країнах Латинської Америки парламент називається конгресом; в Іспанії — генеральними кортесами; у Люксембурзі — палатою депутатів; у Йорданії, Португалії, Південній Кореї, Албанії, Вірменії, Білорусі, Болгарії, Угорщині, В'єтнамі — національними зборами; у Нідерландах — генеральними штатами; у Німеччині — бундестагом; в Афганістані, Бангладеш, Венесуелі — національною асамблеєю; у Польщі, Латвії, Литві — сеймом; в Індії — сансадом; у Сербії — скупщиною; в Ізраїлі — кнесетом; у Боснії та Герцеговині — парламентською скупщиною; в Азербайджані — міллі меджлісом; у Киргизії — жогорку кенешом; у Бутані — цонгду; у Китаї — всекитайськими зборами народних представників; в Ірландії — ойрхтасом; Ісландії — альтингом; Швеції — риксдагом; Данії — фолькетингом; Норвегії — стортингом. В Австрії та Росії парламент називають федеральними зборами, у Брунеї — законодавчою радою, в Японії — коккем.

Конгрес США

Парламент Франції

2. Класифікація парламентів

Парламенти можна класифікувати за різними ознаками. Найчастіше парламенти розрізняють за їхньою структурою, поділяючи на **однопалатні** та **двопалатні**. Іноді для позначення цих парламентів використовують поняття «монокамеральні» (парламент з однією палатою) і «бікамеральні» (парламент із двома палатами).

Разом із традиційними одно- й двопалатними парламентами в історії парламентаризму відомі законодавчі органи й з більшою кількістю палат. Так, у Федеративній Республіці Югославія за конституцією 1963 р. було передбачено існування шести палат, у Південно-Африканській Республіці існував трьохпалатний парламент, кожна палата якого складалася з представників певної раси.

Однопалатний парламент Китаю — всекитайські збори народних представників

Досить широкого поширення набула класифікація парламентів залежно від обсягу їхніх повноважень і компетенції. Першу групу становлять парламенти з **абсолютно необмеженою компетенцією**. Перелік повноважень таких парламентів не закріплений у нормативних актах. Ці парламенти можуть прийняти закон із будь-якого питання. При цьому навіть існують

певні традиції, що склалися роками та століттями, однак формально обмежень не існує. Такою є компетенція парламентів Італії, Ірландії, Великої Британії тощо.

Інша група парламентів є їхньою протилежністю, адже вони мають **абсолютно обмежену компетенцію** (інакше їх називають парламентами з абсолютно визначеною компетенцією). У державах, де діє такий парламент, конституція або інші закони чітко та вичерпно встановлюють перелік питань, які може розглянути парламент. Такими є парламенти США, Франції, повноваження яких чітко та недвозначно визначено конституцією.

Потрібно зазначити, що не завжди назва відповідає реальності. Так, у Великій Британії парламент, що формально має необмежені повноваження, відіграє набагато меншу роль у політичному житті держави, ніж американський конгрес, повноваження якого суворо обмежені.

І, нарешті, у деяких федеративних державах існують парламенти з **відносно визначеною компетенцією**. Здебільшого йдеться про федеративні держави (Індія, ФРН, Малайзія), у яких повноваження поділяють між загальнодержавним парламентом та органами влади суб'єктів федерації (штатів, земель тощо).

3. Структура парламентів. Бікамералізм

Як уже зазначалося, чимало держав у світі мають парламенти, які складаються з двох палат. Історично перші у світі парламенти виникли як однопалатні. Так, парламент Великої Британії в 1295 р. був сформований у складі однієї палати, та й конгрес США у XVIII ст. також виник у складі однієї палати. Причини утворення двопалатних парламентів були різними. У більшості європейських держав палати мали забезпечити представництво інтересів різних станів у парламенті — у цьому випадку кожна палата представляла інші верстви населення. Так, у класичному англійському парламенті верхня палата — палата лордів — мала забезпечити представництво старої традиційної аристократії, а нижня — представників нових класів, які мали майнові можливості, але не належали до старої аристократії. З іншого боку, у деяких державах створення двопалатного парламенту мало забезпечити представництво інтересів складових федеративної держави. Саме так сталося в США, коли з прийняттям конституції в 1787 р. та утворенням федеративної держави однопалатний парламент був замінений двопалатним. У будь-якому випадку двопалатний парламент інакше називають **бікамеральним**.

Серед двопалатних парламентів розрізняють два основні варіанти співвідношення палат. В одному випадку конституційно закладається нерівність палат: вони мають різний статус, різну компетенцію, по-різному формуються.

Якщо загальноприйнятим і практично єдиним порядком формування нижньої палати парламентів є її обрання на загальних виборах, то для формування верхньої застосовуються різні способи формування.

Бундестаг — двопалатний парламент Німеччини

штату незалежно від кількості його мешканців — так забезпечується представництво суб'єктів федеративної держави в загальнодержавному парламенті.

Непрямими виборами формуються верхні палати парламентів Франції, Норвегії, Індії. При цьому у Франції сенаторів обирають депутати муніципалітетів, департаментів тощо. У Норвегії спочатку прямими виборами обирають увесь склад парламенту, а потім депутати зі свого складу визначають членів верхньої палати, інші ж залишаються депутатами нижньої палати. В Індії рада штатів формується законодавчими зборами штатів.

Досить широкого поширення набула практика повного чи часткового формування верхньої палати шляхом призначення депутатів. Серед держав, які її застосовують, — Канада, Йорданія, ФРН. Так, у Німеччині депутатів верхньої палати — бундесрату — призначають уряди земель, які входять до складу ФРН. У деяких державах призначається певна частина верхньої палати. Так, в Італії президент має право призначити п'ять членів сенату за особливі заслуги в науці, мистецтві, літературі, крім того, членами сенату автоматично стають усі колишні президенти Італії. В Індії до Ради штатів президент так само призначає 12 осіб.

Крім палат, основних структурних елементів будь-якого парламенту, у більшості парламентів світу створюються фракції — об'єднання депутатів за їхньою партійною належністю, політичними поглядами, обирається керівництво парламенту. У деяких парламентах створюються спеціальні структури, які мають здійснювати парламентський контроль у різних сферах.

У сучасних умовах у багатьох країнах світу законодавчі органи обирають парламентських уповноважених щодо контролю за правами людини. У 1809 р. парламент Швеції вперше у світі прийняв закон, яким було передбачено обрання парламентського комісара для незалежного контролю за судами й іншими державними органами. Протягом ХХ ст. подібні уповноважені були обрані в багатьох державах. Конституція України також передбачає обрання Верховною Радою України Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Досить часто особу, яка здійснює від імені парламенту контроль за дотриманням прав людини, називають **омбудсменом** (від швед. *ombudsman* — уповноважена людина).

4. Повноваження парламентів

Основна функція органу законодавчої влади — прийняття законів. У багатьох державах світу парламентам належить право також вносити зміни до основного закону — конституції. Порядок здійснення законотворчої діяльності, як правило,

визначається конституцією. Здебільшого в основних законах подано перелік питань, які повинні регулюватися тільки конституційними та поточними законами.

- *Пригадайте, для вирішення яких питань було створено перші в історії парламенти.*

Історично парламенти з'явилися здебільшого для погодження фінансових питань — запровадження нових податків. Хоча в подальшому повноваження суттєво розширилися, однак традиційно затвердження державного бюджету — розпису доходів і видатків країни, контроль за його виконанням, унесення в разі потреби змін і доповнень до головного фінансового документа держави — залишається одним із найважливіших повноважень парламенту.

Чимало повноважень належить парламентам у кадровій сфері, однак їхній обсяг дуже суттєво залежить від форми державного правління.

- *Висловте припущення, за якої форми державного правління кадрові повноваження парламенту будуть найширшими.*

До кадрових повноважень парламенту можуть належати призначення уряду, керівників національного банку, у багатьох державах законодавчий орган бере участь у формуванні судової влади держави. У деяких державах парламент призначає (або погоджує, затверджує призначення) керівників окремих правоохоронних органів, спеціальних служб, генерального прокурора. Це має допомогти запобігти надмірній концентрації влади в руках однієї особи. У деяких парламентських республіках саме законодавчий орган обирає главу держави. Так, президентів обирають кнесет Ізраїлю, великі національні збори Туреччини, парламент Італії, участь в обранні президента беруть депутати бундестагу.

Більшість парламентів мають досить серйозні контрольні повноваження. Головним завданням законодавчої влади є контроль за виконавчою владою, її діяльністю. У багатьох державах парламент має право вимагати звіту уряду й у разі визнання діяльності уряду незадовільною — виносити так звані вотум недовіри, який призводить до відставки уряду. Іншим способом контролю вважають запити, які мають право направляти уряду й іншим органам державної влади депутати.

У сфері міжнародних відносин деякі повноваження належать виконавчій владі. Однак у сучасних державах усі або найбільш важливі міжнародні договори мають отримати схвалення органу законодавчої влади, лише тоді вони набувають юридичної сили.

Процедуру затвердження міжнародного договору вищим законодавчим органом держави називають *ратифікацією* (від фр. *ratification* — затвердження). На затвердження парламенту подається вже підготовлений текст договору, який підписаний главою держави, главою уряду або іншою уповноваженою особою. Депутати законодавчого органу мають право обговорити договір, висловити щодо нього зауваження. Однак у підсумку договір може бути або схвалений, або відхилений. У разі відхилення договір не набуває чинності. Законодавство більшості держав, у тому числі й України, передбачає, що на ратифікацію до парламенту подаються не всі договори, а лише ті, що стосуються

найважливіших питань життя держави та суспільства. В Україні перелік таких договорів міститься в Законі України «Про міжнародні договори України».

Іноді виникає ситуація, коли договір необхідно скасувати. **Відмову держави від укладеного нею міжнародного договору називають денонсацією** (від латин. *denuntiatio* — повідомлення). Зазначимо, що денонсація є правомірним припиненням дії договору. Право держави на денонсацію та порядок її здійснення передбачається в самому договорі. Здебільшого право порушити питання про денонсацію договору належить тому органу чи посадовій особі, які затвердили (підписали, ратифікували) договір, тобто щодо багатьох договорів денонсацію має здійснювати парламент.

У більшості держав лише парламент має право оголошувати війну й укласти мир, оголошувати амністію тощо.

Невід'ємним елементом сучасної демократичної держави є органи законодавчої влади — парламенти. Незалежно від назви, прийнятої в конкретній державі, для всіх законодавчих органів характерні представницький характер, колегіальний характер органу, верховенство тощо.

Залежно від структури розрізняють одно- та двопалатні парламенти. Двопалатні парламенти характерні здебільшого для країн, що мають федеративний устрій. Вони мають як певні переваги, так і суттєві недоліки.

Кожен парламент має чимало повноважень, головними з яких є законодавчі, фінансові, контрольні тощо. Серед повноважень парламентів — ратифікація та денонсація міжнародних договорів. З метою виконання функції парламентського контролю в багатьох державах нині обирають парламентських уповноважених з прав людини — омбудсменів.

Запам'ятайте: парламент, ратифікація, денонсація, омбудсмен.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «парламент», «бікамералізм», «омбудсмен».
2. Які завдання органів законодавчої влади?
- 3*. Порівняйте переваги та недоліки одно- та двопалатного парламенту.
- 4*. Чимало правознавців і політологів уважають, що саме законодавча влада є стрижнем демократичного режиму. Чи згодні ви з цим твердженням? Висловіть аргументи на підтримку або заперечення цього твердження.
- 5*. Використовуючи знання з історії України та всесвітньої історії, інші джерела, підготуйте повідомлення про історію парламентаризму в нашій державі та у світі.
- 6*. Висловіть свою думку щодо доцільності створення в Україні двопалатного парламенту. Аргументуйте свою думку.

§ 15. Органи виконавчої влади

1. Поняття та органи виконавчої влади

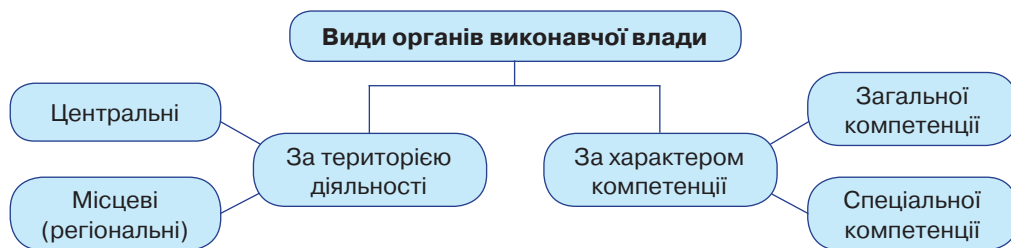

Відповідно до теорії поділу влади, обов'язковим елементом будь-якої сучасної демократичної держави є **виконавча влада** — одна з гілок державної влади, яка здійснює повноваження та функції з управління державою, діяльність якої спрямована на виконання законів та інших актів законодавчої влади.

Основною функцією виконавчої влади є забезпечення виконання законів. Для цього виконавча влада приймає підзаконні нормативні акти на основі й відповідно до законів. Органи виконавчої влади в більшості країн світу так чи інакше підзвітні органам законодавчої влади. Для виконання зазначених функцій створюється система центральних і місцевих органів виконавчої влади, при цьому між різними органами виконавчої влади існують відносини підпорядкування, ієрархії, підзвітності. У багатьох випадках частина органів виконавчої влади має подвійне підпорядкування — як тим органам, які їх створюють на відповідному рівні адміністративно-територіального поділу, так і вищому органу відповідного напрямку діяльності. Так, управління освіти району підпорядковується й районній державній адміністрації (на своєму рівні адміністративно-територіального поділу), й обласному управлінню освіти та Міністерству освіти та науки України (у порядку відомчого підпорядкування).

У різних державах перелік органів виконавчої влади суттєво відрізняється, залежить від форми правління, яка встановлена в країні. У всіх державах обов'язковою складовою виконавчої влади є уряд, інші центральні органи виконавчої влади. У більшості держав у складі виконавчої влади діють місцеві органи виконавчої влади. Набагато складніша ситуація щодо посади глави держави. В одних державах (серед них і Україна) посада глави держави не належить до жодної з гілок влади, залишається поза ними. В інших — глава держави належить до виконавчої влади (наприклад, у США), іноді вважається елементом як законодавчої, так і виконавчої влади.

На відміну від законодавчої влади, у кожній державі існує чимало органів виконавчої влади. Їх поділяють на центральні, дія яких поширюється на всю державу, і місцеві, або регіональні, які діють на певній частині держави. Крім того, органи виконавчої влади поділяють на органи загальної та спеціальної компетенції. Органи загальної компетенції — це передусім уряд, а також органи місцевої виконавчої влади, які працюють у всіх сферах суспільного життя, у всіх сферах економіки. Інші органи виконавчої влади мають повноваження лише в окремих сферах — освіти, культури, юстиції, оборони тощо. Це міністерства, державні комітети, місцеві органи виконавчої влади, що працюють в окремих сферах, — міське управління освіти, районний відділ охорони здоров'я тощо.

2. Уряд

Уряд (незалежно від його назви) є невід'ємним атрибутом незалежної держави.

Уряд — це вищий колегіальний орган універсальної компетенції виконавчої влади держави.

Уряду належить основна роль в організації життя держави. До його складу, як правило, входять його керівник — прем'єр-міністр (голова ради чи кабінету міністрів, канцлер тощо), його заступники (віце-прем'єр-міністри) і керівники галузевих центральних органів виконавчої влади — міністерств, департаментів.

У різних державах центральний орган виконавчої влади має різні назви. В Україні, Японії — кабінет міністрів; у Росії, Чехії, Колумбії — уряд; у Великій Британії — кабінет; у КНР, Швеції, Норвегії — державна рада; у КНДР — адміністративна рада; у Німеччині — федеральний уряд; у Франції, Індії, на Кубі — рада міністрів; у Швейцарії — федеральна рада.

У більшості демократичних держав формування уряду здійснюється відповідно або з урахуванням результатів парламентських чи президентських виборів (залежно від форми правління).

Широкого поширення набула практика формування уряду парламентом. При цьому найчастіше застосовується так звана **англосаксонська модель** формування уряду. Вона передбачає, що уряд очолює лідер партії, яка виборола перемогу на парламентських виборах, отримала більшість у парламенті. Іноді йдеться не про лідера окремої партії, а про лідера виборчого блоку або ж коаліції, яка склалася в парламенті вже після виборів і пропонує свою кандидатуру для призначення на посаду керівника уряду. Формально такий глава уряду має бути призначений главою держави — президентом або монархом. Так, на батьківщині цього способу формування уряду — у Великій Британії — лідер парламентської більшості отримує від монарха доручення щодо формування уряду та програми його дій. При цьому призначення глави уряду та його міністрів — справа глави держави. Крім того, для цієї моделі виконавчої влади характерним є те, що до складу уряду входять лише міністри, у більшості держав передбачається, що міністром призначається особа, яка є депутатом парламенту, при цьому він зберігає свій депутатський мандат. Саме так створюється уряд у Великій Британії, Індії, Новій Зеландії, Малайзії, Канаді тощо.

В інших державах формування уряду здійснюється безпосередньо парламентом. У них глава парламенту та його члени обираються парламентарями, вони повинні отримати підтримку більшості депутатів. У деяких державах формально пропозицію щодо кандидатури керівника уряду вносить глава держави. Саме така процедура передбачена законодавством ФРН, Японії, Швеції тощо й має назву **«континентальна система»** формування уряду. Для початку роботи, набуття повноважень уряд повинен отримати підтримку парламенту — отримати так званий вотум довіри, тобто підтримку складу та програми уряду. Для цього встановлюється певний строк, протягом якого має бути прийнято рішення про схвалення запропонованих кандидатур і програми або ж їхнього відхилення. До складу уряду можуть входити не лише міністри, а й керівники інших центральних органів виконавчої влади. Для континентальної системи характерна вимога несумісності — член уряду не може займати будь-які інші посади, не має права на представницький мандат, бути депутатом парламенту.

Уряд має значні повноваження. Саме він розробляє й подає на затвердження парламенту бюджет держави, а потім має забезпечити його виконання. У більшості держав уряд має право законодавчої ініціативи, а також самостійно приймає різноманітні підзаконні нормативно-правові акти. Саме уряд

забезпечує координацію діяльності всіх органів виконавчої влади, державних установ та організацій, розроблення стратегічного курсу держави.

3. Міністерства — основні органи центральної виконавчої влади

Основним центральним органом виконавчої влади в більшості держав є міністерства.

Міністерства (від латин. *ministerium* — служба, посада) — галузеві органи центральної державної виконавчої влади.

Кількість міністерств у різних державах може суттєво відрізнятись, питання створення міністерств, визначення їхньої кількості визначаються самим урядом. Усі міністерства поділяють на два основні типи — галузеві та функціональні.

До **галузевих** міністерств належать ті, основним призначенням яких є керівництво та координація діяльності в певній галузі суспільного життя. Так, в Україні до таких міністерств належать міністерства освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ, оборони. У той же час **функціональні** міністерства працюють не в окремій галузі, а забезпечують роботу всього господарства держави. Такими є, зокрема, міністерства економіки, фінансів тощо.

Назва «міністерства» є найбільш поширеною, однак в окремих державах аналогічні органи мають інші назви. Так, у США вони мають назву «департаменти», у Великій Британії ряд міністерств мають власні назви — аналогом міністерства фінансів є казначейство, морського міністерства — адміралтейство тощо.

4. Глава держави

Глава держави — посадова особа або спеціальний державний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішньополітичному житті та зовнішніх відносинах з іншими державами.

У більшості країн глава держави символізує єдність держави, є її представником у відносинах з іншими державами. Традиційно саме глава держави є верховним головнокомандувачем збройних сил. У деяких конституціях глава держави проголошується символом нації, гарантом конституції, незалежності держави.

Главою держави в монархіях є монарх — король, цар, імператор, який здебільшого отримує свою владу в спадщину. Особливе місце серед глав держав світу займає монарх Великої Британії. Він одночасно є главою не лише своєї держави, а й 17 інших суверенних держав, які входять до складу Британської співдружності — колишніх британських колоній, які, отримавши незалежність, зберегли зв'язки з колишньою метрополією. Серед цих держав — Канада, Австралія, Ямайка. Формальним главою цих держав є британський монарх. Від його імені діють призначені генерал-губернатори в кожній із цих держав за рекомендацією місцевого уряду.

Собуза II Свазиленський, король держави Свазиленд на півдні Африки, є абсолютним рекордсменом за часом правління — з 1899 по 1982 р. (обійняв престол у чотиримісячному віці). За його правління держава стала незалежною. Він мав 70 дружин, 210 дітей та більше 1000 онуків.

Бернард VII, ландграф карликової держави Липпе в складі Священної Римської імперії, є рекордсменом серед європейських монархів. Він правив з 1429 по 1511 р. — 81 рік і 234 дні.

Рама IX Великий

Рама IX, король Таїланду (Пхуміпон Адульядет), обійняв трон у 1946 р. і правив країною до смерті 13 жовтня 2016 р.

Єлизавета II — королева Великої Британії — з 9 вересня 2015 р. є монархом. Править найдовше в історії Великої Британії.

Василь II був імператором Візантійської імперії з 960 по 1025 р. Саме за його царювання відбулося хрещення Русі; його сестра Анна стала дружиною князя Володимира Великого. Помер у 1025 р., після 65 років і 237 днів царювання. Імператор Китаю **Кансі Сюаньє** з династії Цин вступив на престол у 1661 р., коли йому було шість років, і провів на троні 61 рік і 316 днів — рекордний строк у китайській історії. Час його правління вважається золотим часом Китайської імперії.

Людовік XIV Бурбон (король-сонце), один із найвідоміших монархів в історії Франції, правив з 1643 по 1715 р. — 72 роки та 110 днів. За час його правління Франція стала наймогутнішою державою Європи.

Йоганн II, князь Ліхтенштейну, правив з 1858 по 1929 р. — 70 років і 91 день. За час його правління Ліхтенштейн став незалежною нейтральною державою. Він заснував у державі парламент, конституцію та уряд.

У багатьох державах, у яких існує республіканська форма правління, главою держави є обраний на певний строк президент. В окремих державах главою держави є колегіальний орган: на Кубі цю роль виконує державна рада, у Швейцарії — федеральна рада. У цьому випадку частину повноважень, які традиційно належать главі держави, виконує керівник цього колегіального органу.

В історії відомі випадки нелегітимного глави держави. Саме такими є ті, хто захопили владу внаслідок військового перевороту, заколоту тощо. Іноді нелегітимний глава держави намагається легітимізувати своє становище, свій статус, організовуючи вибори, референдуми, які повинні зробити владу глави держави легітимною.

Для глави держави (крім монархів) законодавчо визначається строк його повноважень. У різних державах цей строк може суттєво відрізнятись. У США строк повноважень президента — 4 роки, ФРН — 5 років, Франції та Італії — 7 років. Крім того, у більшості демократичних держав визначено обмеження строку безперервного перебування однієї людини на посаді глави держави. Здебільшого це два строки. Уважається, що таке обмеження дає можливість запобігти надмірній концентрації влади в руках однієї людини.

В історії відомі випадки тривалого перебування однієї людини на посаді президента. Чотири рази (1932, 1936, 1940 і 1944 рр.) президентом США обирали Ф. Д. Рузвельта — саме після цього в США було запроваджене згадане обмеження. 32 роки беззмінно займав посаду президента Республіки Заїр Мобуту Сесе Секо. У 1976 р. довічним президентом Тунісу оголошений Бургіба, такий самий титул мав президент Туркменістану Сапармурат Ніязов.

У сучасних демократичних державах існує процедура дострокового припинення повноважень обраного глави держави. Як правило, передбачається можливість відставки глави держави за власним бажанням, припинення повноважень у зв'язку з

неможливістю виконувати повноваження за станом здоров'я. Крім цього, у багатьох країнах існує можливість припинення повноважень глави держави — імпичмент.

Імпічмент (від англ. *impeachment* — осуд, обвинувачення) — процедура притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб держави.

Виконавча влада забезпечує виконання законів та інших нормативних актів і є необхідною складовою системи поділу державної влади. До органів виконавчої влади належать уряд, міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, органи місцевої виконавчої влади.

У більшості держав існує посада глави держави, яка може або входити до складу виконавчої влади, або ж перебувати поза гілками влади. Главою держави найчастіше є монарх або президент.

Порядок формування органів виконавчої влади визначається конституцією або іншими законами.

Запам'ятайте: виконавча влада, уряд, глава держави, імпичмент.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття: «виконавча влада», «уряд».
2. Назвіть основні функції виконавчої влади.
3. Які способи формування органів виконавчої влади вам відомі?
4. Ознайомтеся з текстом Конституції України й визначте порядок формування та припинення повноважень уряду України.
5. Знайдіть інформацію про перелік міністерств в Україні та висловіть свою думку щодо доцільності скорочення чи доповнення цього переліку.
- 6*. Висловіть свою точку зору щодо доцільності запровадження процедури імпичменту й інших підстав дострокового припинення повноважень глави держави.

§ 16. Судова влада та правоохоронні органи

1. Поняття «судова влада»

Якщо людину запитати, чи знає вона, що таке суд, то відповідь, швидше за все, буде позитивною. Одразу після появи людського суспільства в ньому виникали певні конфлікти й протиріччя. За часів первісного суспільства їх вирішували збори роду, племені, у яких основну роль відігравали старійшини як найавторитетніші члени громади.

Суд виник одночасно з державою та є її невід'ємним атрибутом, пройшов тривалий та складний шлях розвитку. За часів рабовласництва й частково феодалізму в монархічних державах судова влада належала монарху. У республіках формуються суди громад, окремих станових груп. З розвитком держави, з формуванням сучасного розуміння демократичної держави судова влада перетворюється на елемент державного механізму. Право здійснювати правосуддя стає частиною державного суверенітету.

Нині в будь-якій державі існує **суд** — державний орган для здійснення правосуддя. Іноді говорять, що законодавча влада приймає закони, виконавча — забезпечує їхнє виконання, реалізацію, а судова влада карає за порушення або невиконання законів, вирішує суперечки.

Основним завданням судової влади є здійснення правосуддя. Здійснюючи його, судова влада забезпечує розгляд різноманітних судових справ і прийняття правомірних рішень. При цьому важливо звернути увагу на те, що суд, з одного боку, карає за порушення вимог законів, інших нормативних актів, а з іншого — дуже важливою функцією суду є розгляд конфліктів, суперечок між різними особами, у тому числі між державою та громадянином. Іноді суд може бути арбітром і в суперечках між різними державними органами. При цьому правосуддя є винятковим повноваженням суду, жоден інший орган не має права його здійснювати.

2. Загальні принципи судочинства

Для дієвості судової влади важливою умовою є її авторитет, забезпечується завдяки дотриманню певних принципів судочинства. У більшості держав світу принципи правосуддя закріплюються в основному законі держави або в спеціальних законах.

Закон передбачає **незалежність судів** від будь-якого впливу. Водночас одним із найважливіших принципів правосуддя є **незалежність суддів**. При розгляді справи та прийнятті рішення суддя незалежний від будь-яких інших осіб чи органів. Для цього для судді передбачено спеціальні гарантії — захист держави, недоторканність, матеріальне забезпечення. У деяких державах незалежність суддів забезпечується особливим порядком їхнього обрання або призначення, а іноді — призначенням суддів пожиттєво.

У діяльності суду навіть за умови дотримання всіх принципів правосуддя можливі помилки, тому передбачається **можливість оскарження рішень судів** в апеляційному та касаційному порядку.

У розгляді майже будь-якої справи беруть участь дві сторони. У кримінальному процесі — це звинувачення та захист, у цивільному й господарському — позивач і відповідач. Запорукою демократичного, справедливого розгляду справи є дотримання принципу **рівності сторін**: кожна з них має однакове право подавати докази, виступати в судових дебатах, порушувати клопотання, заявляти відводи тощо. При цьому під час процесу має бути забезпечена **змагальність судового процесу**, тобто кожна сторона із зібраними відповідно до закону та поданими на розгляд суду доказами своїми виступами під час засідання намагається переконати суд у своїй правоті. Думка жодної із сторін не є для суду вирішальною.

Одним із важливих принципів судочинства є **гласність судового розгляду**, який передбачає, що розгляд більшості судових справ відбувається відкрито, на засіданні можуть бути присутніми всі дорослі особи, представники засобів масової інформації. При цьому закон передбачає, що в окремих випадках можливе проведення закритих судових засідань, зокрема коли йдеться про державні або військові таємниці тощо.

Безумовно, будь-яке судове рішення має відповідати закону. Суддя, приймаючи рішення, повинен керуватися чинними нормативними актами. Якщо рішення не відповідає закону, воно не може бути чинним. Саме це передбачає принцип **законності**.

3. Юрисдикція судів

У будь-якій країні судам доводиться розглядати величезну кількість різноманітних справ. Тому в більшості держав створюють розгалужену систему судів, визначаючи, які справи має розглядати кожен із них.

Право, повноваження суду розглядати певні види (категорії) справ називають юрисдикцією суду.

При цьому іноді розрізняють предметну, територіальну й суб'єктну юрисдикції.

Предметна юрисдикція визначає право суду розглядати справи залежно від змісту. У більшості держав за цією ознакою виокремлюють загальну та спеціальну юрисдикцію. Як правило, до **загальної юрисдикції** належать кримінальні та цивільні справи. Спеціальна юрисдикція в різних державах визначається по-різному. Найчастіше до **спеціальної юрисдикції** належать конституційні, господарські, адміністративні справи, однак існують й інші види спеціалізованих судів. Так, у Болгарії є адміністративні спеціалізовані суди; у ФРН — адміністративні, трудові, фінансові, соціальні суди; у Франції — адміністративні та трибунали в комерційних, трудових, соціальних справах; у США — суди в справах про банкрутство, податкові та митні суди.

Іноді створюють суди, завданням яких є розгляд справ певних категорій осіб. У цьому випадку йдеться про **суб'єктну юрисдикцію суду**. У багатьох державах до спеціалізованих належать військові суди, які мають розглядати справи щодо військовослужбовців. Такі суди є у Великій Британії, Канаді, Німеччині, Іспанії.

Досить поширеним є створення судів для неповнолітніх. Такі суди називають **ювенальними** (від латин. *juvenalis* — юнацький). Перший у світі ювенальний суд було створено в Чикаго (США) у 1899 р. Пізніше спеціалізовані ювенальні суди були створені в Ірландії (1904), Англії та Уельсі (1905), Німеччині (1907), Італії та Канаді (1908), Франції (1914), Японії (1923) тощо. Нині такі суди існують в Австралії, Єгипті, Ізраїлі, Італії, Іспанії, США, Сирії тощо.

Територіальна юрисдикція визначає можливість розв'язання судом справ залежно від того, де сталися події. Як правило, справи розглядає той суд, на території діяльності якого сталися певні події або проживають учасники процесу. У більшості держав суди створені в адміністративних одиницях, з яких складається держава. У той же час в окремих державах (зокрема, США) створені спеціальні судові округи, межі яких не збігаються з межами адміністративно-територіальних одиниць. Метою створення таких судових округів є уникнення чи зменшення можливості впливу на суд виконавчої влади тієї території, де він працює. У деяких державах існує практика розміщення судів в інших містах, ніж органи виконавчої влади.

4. Конституційний суд

Особливою ланкою судової системи в багатьох державах є органи конституційної юрисдикції.

Конституційна юрисдикція — це діяльність повноважних державних органів, спрямована на визначення відповідності певного кола правових актів конституції.

Нині органи конституційної юрисдикції створено в більшості держав світу. При цьому виокремлюють дві основні моделі конституційної юрисдикції. Перша з них — американська — притаманна, крім США, також Аргентині, Норвегії, Японії. За цієї системи право визначати конституційність нормативних актів, зокре-

ма законів, має кожен суд загальної юрисдикції. У зв'язку з тим, що розгляд питання про конституційність може здійснювати будь-який суд, її також називають **децентралізованою**. Розглядаючи будь-яку справу, суд може не лише прийняти рішення по суті справи, а й розглянути питання про відповідність конституційності законів, інших актів, на які посилаються учасники процесу. У разі прийняття рішення про неконституційність певного акта чи закону він втрачає юридичну силу, не може застосовуватися в майбутньому. При цьому рішення суду загальної юрисдикції може бути переглянуто судом вищої інстанції.

У деяких державах — Австралії, Індії, Швейцарії — діє модифікована американська модель конституційного нагляду, коли право конституційного нагляду та контролю надається не всім судам загальної юрисдикції, а лише вищому з цих судів.

Друга модель називається **європейською**, або **централізованою**. Така система діє у ФРН, Австрії, Італії, Іспанії, Росії. Вона передбачає створення спеціального судового органу конституційної юрисдикції, для якого перевірка конституційності законів та інших нормативних актів є єдиною функцією. У цих державах не передбачена процедура перегляду рішення суду конституційної юрисдикції, воно є остаточним, закон, визнаний неконституційним, втрачає юридичну силу. Саме така система діє й в Україні.

Крім цих двох моделей, існують держави (наприклад, Франція), у яких конституційний нагляд здійснює не суд, а спеціальний орган.

До повноважень органів конституційного нагляду насамперед належить перевірка конституційності (відповідності конституції) нормативних актів. Перелік актів, які підлягають конституційному контролю, визначає законодавство відповідної держави. Також до повноважень органу конституційної юрисдикції, як правило, належать так звані компетенційні спори — розв'язання суперечок між різними органами та гілками влади щодо розподілу їхніх повноважень, а також вирішення питань про припинення діяльності політичних партій, перевірка дотримання передбаченої законом процедури здійснення імпичменту тощо.

5. Судова інстанція. Апеляція. Касація

Одним із принципів судочинства є забезпечення права на оскарження прийнятого рішення. Для забезпечення цього принципу створюють суди кількох інстанцій.

Судова інстанція — ланка судової системи з відповідними повноваженнями, яка здійснює розгляд справи на певній стадії судового процесу.

У більшості держав існують суди першої, апеляційної та касаційної інстанції. **Суди першої інстанції** здійснюють розгляд справи, ретельно вивчаючи всі отримані та зібрані докази. Мета цієї роботи — усебічне, об'єктивне та повне дослідження всіх обставин справи. У розгляді справи суду першої інстанції беруть участь сторони процесу, які мають право подавати докази, давати пояснення, виступати з промовами тощо. При розгляді справи суд вивчає речові докази, документи, заслуховує учасників процесу, свідків, експертів, спеціалістів. За результатом її розгляду суд виносить вирок, в інших справах приймається судові рішення. Варто зазначити, що в окремих випадках апеляційні суди можуть розглядати справи як суди першої інстанції.

У разі незгоди з прийнятим рішенням у суді першої інстанції учасники процесу мають право оскаржити прийняте рішення. У цьому випадку йдеться про апеляцію.

Апеляція (від латин. *appellatio* — звернення) — форма оскарження офіційно прийнятого рішення.

Апеляція передбачає звернення до суду вищої інстанції, який має право переглядати справу. При цьому апеляційний суд розглядає вироки, рішення, які ще не набули законної сили, подання апеляції призупиняє набуття чинності вироком або рішенням. Розглядаючи апеляцію, суд перевіряє справу в повному обсязі та має право повернути її на новий розгляд. Право на апеляцію закріплено в законодавстві більшості сучасних держав. Воно вважається однією з гарантій справедливого правосуддя, забезпечує можливість своєчасного виправлення судових помилок.

Крім апеляції, існує можливість ще одного виду перегляду судових рішень — **касація** (від пізньолатин. *cassatio* — скасування). Касація подається на рішення апеляційного суду. Касаційний суд переглядає справу, як правило, лише в межах поданої скарги. При цьому подання касаційної скарги не зупиняє набуття вироком чи рішенням законної сили (крім випадку, коли оскаржується рішення апеляційного суду, який розглядав справу як суд першої інстанції).

Право подати апеляцію та касацію мають усі учасники процесу, які вважають, що їхні права порушені, які не згодні з рішенням суду.

6. Участь представників народу в судовому розгляді

У більшості сучасних держав одним із принципів судочинства є участь у його здійсненні представників народу. Протягом багатьох років перебування України в складі СРСР розгляд справ здійснювався судом за обов'язкової участі народних засідателів. Водночас ви бачили американські кінофільми, у яких судочинство здійснюють присяжні.

Участь присяжних у розгляді справ має забезпечити поєднання життєвого досвіду представників народу та професійної юридичної підготовки судді, який також обов'язково бере участь у судовому розгляді.

Кількість присяжних у різних державах визначено від 3 до 12 осіб. У більшості країн участь присяжних у судовому розгляді є досить обмеженою: вони не мають права ставити запитання учасникам процесу, є, фактично, спостерігачами за судовим розглядом, який веде професійний суддя. Крім того, присяжні в багатьох державах приймають лише вердикт, визначаючи винність підсудного (відповідають на запитання «винен — не винен»), а у винесенні вироку, визначенні міри покарання в разі визнання винним участі не беруть.

7. Правоохоронні органи

На жаль, у кожній державі є люди, які не дотримуються існуючих правових норм, порушують закони. Саме тому для забезпечення виконання однієї з функцій держави — підтримання правопорядку — створюються правоохоронні органи.

Перелік цих органів у кожній державі суттєво відрізняється, однак є певні спільні ознаки. Так, практично повсюди існують **органи внутрішніх справ** — типовою

Поліція Нью-Йорка

дотриманням прав людини, а також підтримка державного обвинувачення в суді.

У більшості держав світу існують також **правоохоронні органи**, які забезпечують державну безпеку, ведуть боротьбу з тероризмом, шпигунством, організують контррозвідальну діяльність.

Окремі правоохоронні функції покладаються також на прикордонну, митну, податкову службу, органи лісової та водної охорони тощо.

Запам'ятайте: *судова інстанція, юрисдикція, касація, апеляція, присяжні, правоохоронні органи.*

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «суд», «судова інстанція», «юрисдикція», «касація», «апеляція».
2. Визначте основні завдання суду в сучасній державі.
3. Які принципи судочинства, правосуддя вам відомі?
- 4*. Поясніть різницю між різними способами оскарження судових рішень.
5. Порівняйте апеляцію та касацію.
- 6*. Висловіть свою думку щодо доцільності залучення представників народу до здійснення правосуддя.
- 7*. Визначте позитивні та негативні ознаки суду присяжних.
8. Назвіть відомі вам правоохоронні органи.
9. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть повідомлення про діяльність правоохоронних органів у різних державах світу.

Тема 6. ДЕРЖАВА, ОСОБА, СУСПІЛЬСТВО

§ 17. Співвідношення держави, особи, суспільства

1. Людина, індивід, особа

Коли ми звертаємося до когось чи говоримо про кого-небудь, то використовуємо різні слова: знайомого називаємо на ім'я, прізвище, про незнайомого говоримо *людина, громадянин*. Чи однакові за змістом ці поняття з точки зору права?

Найширшим є поняття «людина». Воно визначає **належність до біологічного виду Людина розумна — Homo sapiens**.

- *Пригадайте, чим відрізняється Людина розумна від інших живих істот.*

Будь-яка жива істота, яка має ознаки цього біологічного виду — відповідну анатомію, зовнішній вигляд, внутрішні органи, належить до поняття «людина»:

від моменту народження до смерті, незалежно від рівня фізичного або психічного, розумового розвитку, наявності будь-яких (зокрема й психічних) хвороб. Людиною є й дитина, яка щойно народилася, й особа, яка має дуже значні затримки у своєму розвитку, і дідусь, який прикутий до ліжка й утратив пам'ять. Поняття стосується всіх, хто має відповідні ознаки, воно є, як кажуть учені, родовим поняттям, позначає всі об'єкти, які належать до певного роду.

Однак кожна людина неповторна. Вона має свої, властиві лише їй ознаки — зріст, колір очей, волосся, форму обличчя, певні особливі прикмети (шрами, родимі плями тощо), у кожної людини є свої відбитки пальців, темперамент і характер. Тому, говорячи про кожну конкретну людину, застосовують поняття «індивід». **Індивід** — це конкретна людина, яка має свої індивідуальні властивості, що визначаються впливом біологічних і соціальних умов її розвитку.

Отже, якщо поняття «людина» є родовим, охоплює мільйони та мільярди жителів Землі, то «індивід» — суто конкретне поняття, що стосується лише однієї, чітко визначеної людської істоти. Його можна застосувати незалежно від рівня розвитку, особливостей поведінки конкретної особи.

Особливістю людини є те, що вона формується та існує в суспільстві. Кожний із вас є членом сім'ї, трудового чи навчального колективу, належить до нації, дехто є членом релігійної громади, політичної партії чи громадського об'єднання. **Відносини людини із суспільством, її становище в ньому характеризуються поняттям «особистість».** Як свідчить досвід, людина набуває багатьох якостей, лише перебуваючи в людському суспільстві. В історії людства траплялися випадки, коли дитина з тих чи інших причин виховувалася поза людським суспільством. У цьому випадку в неї не розвивається мова, не набуваються навички поведінки, характерної для людського суспільства. Отже, **особистість** — це індивід, який має не лише біологічні, а й певні соціальні властивості, які виявляються у відносинах з іншими людьми.

Зверніть увагу: особистістю є не будь-яка людина, а лише та, яка вступає в суспільні відносини.

Людина в процесі свого життя вступає у відносини з іншими людьми, різноманітними організаціями, установами й державними органами. Саме тоді її можна назвати «особою». Цим поняттям користуються юристи, визначаючи людину, яка вступає в правовідносини, що є їхнім суб'єктом. Отже, **особа** — це людина, яка є суб'єктом правовідносин.

- Пригадайте, які види осіб можуть брати участь у правовідносинах.

З особливостями фізичних та юридичних осіб ви ознайомитеся в наступних параграфах, вивчаючи тему «Правовідносини».

Сучасна людина здебільшого має тісні зв'язки з певною державою, має право на її захист і водночас має перед нею обов'язки. **Зв'язок людини з певною державою визначає поняття «громадянин».** Якщо особистість — поняття загальнолюдське, то громадянином можна бути лише певної держави — України, Росії, Франції тощо.

Отже, «людина», «індивід» — поняття здебільшого біологічні, стосуються кожної істоти людського роду від народження. «Особистість» — переважно соціальне поняття, поняття «особа» визначає участь людини в правовідносинах, а «громадянин» — поняття політико-правове, пов'язане з існуванням держави та права, визначає зв'язок людини з державою.

2. Поняття «громадянство»

Правовий статус (правове становище) громадянина визначається поняттям «громадянство».

Громадянство — це юридично визначений, стійкий, необмежений у просторі правовий зв'язок між особою й певною державою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки.

Розглянемо докладніше кожен складову частину цього визначення.

Юридична визначеність громадянства полягає в тому, що є чіткі, закріплені в нормативних актах, правила його набуття та втрати.

Стійкість громадянства визначає необмеженість дії в часі. Набувши громадянство, людина не може бути його позбавлена довільно, протягом усього часу перебування в громадянстві вона має захист своєї держави, може користуватися всіма правами громадянина.

Необмеженість у просторі означає, що людина зберігає громадянство не лише на території своєї держави, а й за кордоном, у будь-якому місці земної кулі її захищає держава. Згадаймо події останніх років, коли пірати із Сомалі захопили судна різних держав у морі, поблизу узбережжя цієї держави, унаслідок чого під загрозою опинилося життя моряків — громадян різних держав. Франція, Росія, США й інші держави надіслали в цей район військові кораблі, літаки й навіть загони спеціального призначення для забезпечення захисту своїх громадян. Незалежно від того, де знаходиться громадянин, він зберігає всі свої права й обов'язки. Коли обирають президента або депутатів, громадяни, які перебувають за кордоном, можуть узяти участь у голосуванні, прийшовши до дипломатичного представництва, де, як правило, створюють виборчі дільниці.

Іноді як синонім до поняття «громадянство» використовують поняття «*підданство*». Цей термін зберігся з часів, коли в більшості країн були монархії й усі мешканці монархії вважалися такими, що знаходяться «під монархом», зобов'язані платити данину (аналог нинішнього податку) своєму монархові, як тоді казали, вони перебували «під даниною». Звідси й назва — *піддани*. У монархіях і нині вживають термін «підданство» для позначення належності особи до держави, у країнах із республіканською формою правління використовують поняття «громадянство». Отже, в Україні ми — громадяни України, а у Великій Британії мешканці є підданими Її величності королеви.

3. Набуття громадянства

У сучасному світі існує чимало різних способів набуття громадянства.

Найбільша кількість людей отримує громадянство в момент свого народження. Саме цей спосіб — **отримання громадянства за народженням** — має назву **філіація**. У цьому випадку отримання громадянства відбувається автоматично, не потребує від людини жодних свідомих дій.

Розрізняють два основних підходи до надання громадянства за народженням. За першим — дитина отримує громадянство своїх батьків (хоча б одного). Воно нібито передається дитині з кров'ю, звідси й назва — *право* (або *принцип*) *крові*. У разі застосування цього принципу немає значення, де народилася дитина,

важливо лише, хто її батьки. Цей принцип є провідним у законодавстві ФРН, Франції, Італії.

Другий принцип — це *право (принцип) землі (або ґрунту)*. У цьому випадку дитина отримує громадянство тієї держави, на території якої вона народилася (незалежно від громадянства батьків). Саме цього принципу переважно дотримується законодавство більшості держав Латинської Америки.

Досить часто застосовується й змішаний принцип, коли в законодавстві присутні обидва зазначені принципи, що діють у різних ситуаціях.

Чимало людей отримують громадянство внаслідок **натуралізації** — **отримання громадянства внаслідок свідомого рішення про перехід з одного громадянства в інше**. У цьому випадку доросла людина сама абсолютно свідомо приймає рішення про зміну громадянства та звертається з відповідним клопотанням до державних органів обох держав — свого попереднього громадянства та того, громадянство якого вона хоче отримати.

У більшості держав визначено досить суворі вимоги для тих, хто має намір отримати нове громадянство. Серед традиційних вимог — визначений (часом досить значний) строк проживання на території держави, володіння на встановленому рівні мовою держави, визнання й дотримання вимог конституції та законів держави. Іноді додатково вимагають підтвердити наявність законних джерел існування, відсутність «негативних» сторінок біографії — судимості, участі в злочинних чи терористичних організаціях тощо.

Унаслідок укладання міжнародних угод, зміни території держав або інших обставин суспільного чи особистого життя в людини виникає право одночасно на належність до громадянства двох чи навіть більше держав.

- Пригадайте з курсів історії випадки переходу території однієї держави до складу іншої, які відбувалися внаслідок війн, революцій, розпаду чи утворення нових держав.

Однак у більшості держав подвійне громадянство не визнається, тому виникає необхідність обрати одне з двох можливих громадянств.

Отримання громадянства внаслідок вибору з двох чи більше наявних у людини громадянств називають *оптацією*.

Така ситуація виникла після Другої світової війни, коли деякі території Німеччини перейшли до складу СРСР і Польщі; до України, яка знаходилася в складі СРСР, перейшли деякі території Чехословаччини (Закарпаття) тощо. Перед мешканцями цих територій, які не за своєю волею опинилися на території інших держав, постало питання — залишити попереднє громадянство чи взяти нове. Аналогічне питання може постати при досягненні повноліття перед людиною, яка народилася в державі, що користується принципом ґрунту, у батьків — громадян держави, яка визнає принцип крові.

Іноді особа, яка з різних причин утратила громадянство тієї чи іншої держави, виявляє бажання повернути його. У цьому випадку йтиметься про **відновлення громадянства**. Як правило, для осіб, що відновлюють громадянство, передбачають менш жорсткі умови, ніж тим, хто вирішив його набути вперше. У деяких випадках відновлення громадянства може бути навіть не індивідуальним, а гру-

повим, коли відповідним нормативним актом проголошується право на відновлення громадянства цілим групам людей (наприклад, тим, хто був вимушений виїхати з держави, рятуючись від військового перевороту чи громадянської війни, унаслідок цього втратив громадянство).

Крім цих основних шляхів набуття громадянства, існують також додаткові, неосновні. Серед них — **усиновлення дитини, установаження над нею опіки**. У багатьох державах дитина отримує громадянство свого усиновителя, опікуна, в інших передбачено й зворотний зв'язок — усиновитель має право стати громадянином держави усиновленої дитини в спрощеному порядку. Зазначимо, що деякі науковці вважають цей спосіб отримання громадянства різновидом натуралізації, інші — виокремлюють його як самостійний.

У деяких державах також передбачено набуття громадянства в разі **укладання шлюбу**: особа, яка уклала шлюб із громадянином держави, також отримує громадянство цієї держави. Більше того, у деяких державах Близького Сходу жінка автоматично набуває громадянство свого чоловіка.

• *Висловте свою думку щодо обґрунтованості цих шляхів отримання громадянства та їхньої відповідності принципам справедливості та поваги до прав людини.*

4. Припинення громадянства

У житті можуть виникати ситуації, коли людина втрачає своє громадянство. У більшості держав визнається право людини змінити громадянство, вийти з громадянства, яке вона має. Існує декілька способів припинення громадянства.

Найпростіший та найдемократичніший спосіб припинення громадянства — коли людина сама приймає рішення про зміну свого громадянства, **вихід із громадянства**, яке в неї є. Вихід із громадянства відбувається згідно із заявою людини. При цьому причини можуть бути різні — політичні, сімейні, економічні. У більшості держав законодавство визначає відповідні процедури — необхідність звернення до державного органу — суду, органів внутрішніх справ, інших органів державної виконавчої влади.

Законодавство багатьох держав також передбачає випадки, коли особа, хоч і не подає заяви про вихід із громадянства, але вчиняє дії, які призводять до автоматичної **втрати громадянства**. У більшості держав громадянство втрачається, якщо людина вступила на військову службу, на службу в поліцію іншої держави, у державах, які не визнають подвійного громадянства, підставою для втрати громадянства є добровільне набуття громадянства іншої держави.

У деяких державах передбачено також можливість **позбавлення громадянства**. У цьому випадку позбавлення громадянства відбувається як покарання за ті чи інші дії людини. Така можливість передбачена законодавством ФРН, США, Іспанії. Однак у більшості держав світу (серед них і Україна) позбавлення громадянства не передбачено, вважається порушенням права людини на громадянство.

5. Апатриди, біпатриди

При визначенні громадянства іноді виникають не зовсім звичні ситуації: особа має громадянство відразу двох держав. Таких осіб називають **біпатридами**.

- *Висловте припущення, у яких ситуаціях можлива поява осіб, які мають подвійне громадянство.*

Більшість держав світу нині не визнають подвійного громадянства, передбачають у своєму законодавстві запобіжні механізми для недопущення можливості його виникнення. Однак законодавство деяких держав передбачає можливість подвійного громадянства.

У Франції наявність другого громадянства не заборонено законом. Ставлення до власників подвійного громадянства таке ж, як і до громадян лише Франції. В Італії при оформленні італійського громадянства від людини не потрібна відмова від громадянства колишньої країни перебування. У законодавстві Італії закріплено право не тільки подвійного, а й множинного громадянства. З 2010 р. влада Південної Кореї дозволила особам, які претендують на корейське громадянство, не відмовлятися від громадянства іншої країни. Законодавство Німеччини передбачає наявність німецького громадянства як другого для тих, хто є етнічними німцями, але проживають за межами Німеччини. Подвійне громадянство можливе й у тих випадках, якщо відмова від підданства іншої країни через різні причини неможлива. Ірландські закони не забороняють наявність подвійного громадянства. Австралійське законодавство не забороняє жителям країни мати подвійне громадянство.

Іноді людина внаслідок життєвих обставин залишається поза громадянством усіх держав, тобто стає особою без громадянства — *апатридом*.

Сучасне міжнародне право вимагає від держав уникати випадків появи апатридів, зокрема для цього передбачають неприпустимість втрати чи виходу з громадянства, якщо особа не набуде іншого громадянства: діти, батьки яких не мають громадянства, у більшості держав отримують громадянство за принципом ґрунту тощо.

- *Пригадайте, що означає цей принцип.*

Тенденція сучасного законодавства більшості держав світу та й міжнародно-правових актів — зменшення можливостей випадків появи біпатридів та апатридів.

6. Іноземці

Як правило, у кожній державі живуть не тільки особи, які мають її громадянство. Тут можуть перебувати громадяни інших країн — іноземні громадяни, а також особи без громадянства — ті, хто не можуть підтвердити свою належність до громадянства жодної з країн. Чим відрізняється їхнє правове становище від правового становища громадян?

Сучасне законодавство більшості держав визначає, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають на території держави на законних підставах (тобто перетнули кордон легально, отримали в разі потреби дозвіл на перебування на території держави — візу — і перебувають на території держави відповідно до встановлених нею правил), користуються тими самими правами та свободами, що й громадяни самої держави. Винятки встановлюються, як правило, конституцією та законами держави перебування. У більшості держав іноземцям, наприклад, гарантовані права на життя та свободу, на освіту й охорону здоров'я, на власність

Розділ 1. Держава

(хоча іноді з певними обмеженнями). Однак іноземці не мають права брати участь в управлінні державою — обирати та бути обраними до органів державної влади, бути державними службовцями, на них не поширюється військовий обов'язок тощо. У той же час іноземці зобов'язані виконувати вимоги конституції та законів держави перебування, сплачувати податки, у разі скоєння правопорушень вони притягаються до відповідальності (окремі винятки стосуються осіб, які мають дипломатичний статус і, відповідно, так званий дипломатичний імунітет).

До людини в різних ситуаціях можуть застосовуватися поняття «людина», «індивід», «особистість», «особа», «громадянин».

Громадянство є важливою юридичною категорією, що визначає правовий зв'язок між державою та людиною.

У законодавстві більшості держав визначено різні шляхи набуття громадянства, основними серед них є *філіація*, *натуралізація*, *оптація* тощо. Громадянин має право змінити своє громадянство. Людина може вийти з громадянства, утратити його в разі скоєння нею передбачених законодавством дій. В окремих державах передбачено процедуру позбавлення громадянства.

Запам'ятайте: людина, індивід, особистість, особа, громадянин, громадянство, апатрид, біпатрид.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «людина», «індивід», «особистість», «особа», «громадянин», «громадянство», «апатрид», «біпатрид».
2. Які існують шляхи набуття громадянства?
3. Які існують шляхи втрати громадянства?
4. Порівняйте
 - А громадянство та підданство
 - Б поняття «людина», «індивід», «громадянин», «особа», «особистість»
 - В філіацію, оптацію, натуралізацію
 - Г правовий статус громадян та іноземців, які перебувають на території держави на законних підставах
- 5*. Ураховуючи правовий зміст громадянства, проаналізуйте можливі позитивні та негативні наслідки подвійного громадянства для держави й окремої особи.

Кодекс магдебурзького права

3 історії української державності

Однією з найвідоміших і найдосконаліших для свого часу правових систем міського самоврядування середньовіччя вважають магдебурзьке право. Згодом цей кодекс почали застосовувати по всій Європі, магдебурзьке право мало чимало міст України. Відповідно до цього права, міста звільнялися від управління й суду феодала, запроваджувалися міське самоуправління та суд.

Пізніше магдебурзьке право отримала більшість міст України. У Києві та деяких інших містах України є пам'ятники, установлені на честь надання їм магдебурзького права.

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають поняття: «суспільство», «влада», «держава», «цивілізація», «суверенітет», «монархія», «республіка», «федерація».
2. Порівняйте
 - цивілізаційний та формаційний підхід до історії розвитку держав
 - президентську та парламентську республіки
 - унітарну та складну держави
 - демократичний та антидемократичний політичний режим
3. Визначте, які поняття є «зайвими» у кожному з переліків. Обґрунтуйте.
 - А** наявність території; система правових актів (законодавства); суверенітет; герб, гімн, прапор; податкова система
 - Б** федерація, конфедерація, імперія, унітарна держава
4. Висловіть свою думку щодо найефективніших для управління державою форми правління та державного устрою.
5. Назвіть переваги та недоліки різних форм народовладдя.
6. Розподіліть подані поняття у відповідні стовпчики таблиці.
Президентська республіка, імперія, обмежена монархія, демократія, парламентська республіка, унітарна держава, конфедерація, абсолютна монархія, федерація, авторитаризм.

Форма державного устрою	Форма державного правління	Форма державного (політичного) устрою

Тестові завдання

1. Визначте, яка ознака **НЕ** є обов'язковою для держави
 - А** наявність кордонів
 - Б** наявність території
 - В** наявність державних символів
 - Г** наявність системи права
 - Д** наявність податкової системи
2. Визначте, яка дія є виконанням внутрішніх функцій держави
 - А** громадянин К. замовив фотографії в лабораторії
 - Б** посол України в США провів переговори з представником Державного департаменту щодо угоди про обмеження озброєнь
 - В** співробітники поліції затримали озброєного злочинця при спробі пограбувати банк
 - Г** громадська організація «Міжнародна амністія» опублікувала звіт про порушення прав людини
 - Д** об'єднання профспілок України й об'єднання приватних роботодавців провели переговори щодо змісту Генеральної угоди на наступний рік
3. Визначте, яка із зазначених функцій **НЕ** притаманна сучасній державі
 - А** захист прав і свобод людини
 - Б** забезпечення соціального захисту громадян
 - В** підтримання панівного становища окремих верств населення
 - Г** налагодження та розвиток міжнародних відносин з іншими державами
 - Д** захист територіальної цілісності та недоторканності території держави

Тема 1. ПРАВО ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

§ 18. Система соціальних норм

1. Поняття та ознаки соціальних норм

З перших днів існування людей виникла потреба в регулюванні відносин між ними. Поступово склалися певні правила, які регулювали відносини між людьми.

Соціальними нормами називають правила поведінки загального характеру, які регулюють різні сфери суспільних відносин, визначають поведінку, дії людей у суспільстві й забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні норми мають певні ознаки. Незважаючи на відмінності різних видів соціальних норм, у них є багато спільного.

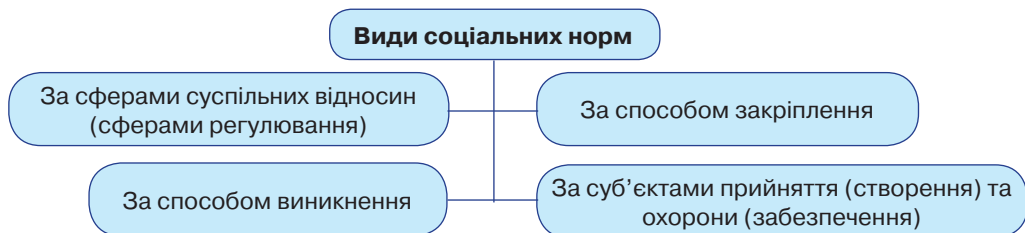
Будь-яка соціальна норма є правилом поведінки людей. Про це свідчить назва поняття, яке походить від слова *соціум* — «суспільство». Звичайно, навіть серед тварин є певні правила існування, однак їх не можна назвати *соціальними*.

Усі **соціальні норми мають загальний характер.** Це означає, що їхня дія поширюється на невизначене коло осіб, вони застосовуються багато разів.

Кожна соціальна норма стосується певної сфери суспільних відносин. Залежно від виду, соціальні норми по-різному встановлюються та закріплюються, однак у будь-якому випадку вони встановлюються певними суб'єктами. Соціальні норми недостатньо встановити, вони мають бути гарантовані та забезпечені. Для цього визначаються заходи, які можуть бути вжиті в разі порушення тих чи тих соціальних норм.

2. Види соціальних норм

Соціальні норми розрізняють за різними критеріями, найчастіше за сферами, у яких вони регулюють людські відносини.

Етичні норми визначають відповідність поведінки людини певним зразкам. Вони можуть стосуватися як людини взагалі, так і окремої професійної, соціальної групи. Так, існує педагогічна етика, якої мають дотримуватися вчителі, викладачі; лікарська етика; адвокатська етика.

Естетичні норми відтворюють уявлення людей про красиве та потворне. Вони допомагають нам оцінити твір живопису, архітектурну пам'ятку, вірш чи роман. Хоча, звичайно, уявлення про красу в кожного може суттєво відрізнятись, однак загальні естетичні норми в певному суспільстві все ж існують.

Подібні до естетичних норм **культурні норми**. Вони формулюють правила поведінки людей, які значною мірою визначаються історією, традиціями певного суспільства.

Організаційні норми визначають порядок створення та діяльності різноманітних органів, як державних, так і недержавних.

Соціальні норми також поділяють за способом виникнення.

Стихійні норми виникають у процесі діяльності людського суспільства не внаслідок свідомої діяльності людей, а самостійно. Саме так виникли та закріпилися в людській свідомості традиції, звичаї та норми моралі. Значною мірою стихійно з'явилися релігійні норми.

У той же час значна кількість соціальних норм виникла внаслідок свідомої діяльності людей. Компетентні державні органи створюють правові норми, певні організації можуть створити свої власні норми — статут партії, громадської організації тощо. Частина релігійних норм також створена релігійними організаціями. Такі норми, які створюються внаслідок свідомої діяльності певних уповноважених осіб, органів, організацій, називають **свідомими нормами**.

Ще один поділ соціальних норм пов'язаний із способом їхнього закріплення. Ті ж самі традиції, звичаї, більшість моральних норм існують в усній формі. Вони закріплюються у свідомості людей, передаються з покоління в покоління. Інші ж норми відразу після прийняття набувають письмової форми. Саме так закріплюють закони, інші нормативно-правові норми.

Однією з найважливіших є класифікація соціальних норм за суб'єктами прийняття (створення) та охорони (забезпечення).

Найдавнішими соціальними нормами є **традиції** та **звичаї**. Вони виникли ще в додержавний період, коли людське суспільство лише починало формуватися. Звичаї утворюються внаслідок багаторазового застосування, формуються у свідомості людей поступово. Саме звичаєвою нормою визначено потискання руки при зустрічі, вітання з днем народження.

За історією виникнення подібними до звичаїв є традиції. Вони сформувалися протягом багатьох десятиліть або й сторіч, передаються з покоління в покоління. Так, ми іноді чуємо про традиційні одяг, їжу, обряди. Значною мірою традиціями визначається порядок дій під час одруження (засилання сватів, рушники для молодих тощо), відзначення ювілею, поховання тощо.

Український традиційний
весільний обряд

Обряд вінчання

ний осуд, так, часом, і конкретну, досить жорстку юридичну відповідальність.

Правові норми багато в чому визначаються вимогами моралі. Право повинне бути моральним. Норми моралі, засуджуючи правопорушення, сприяють зміцненню правопорядку й законності, запобіганню правопорушенням. Норми моралі, визнані більшістю членів суспільства, закріплюються в нормах права.

Право також впливає на норми моралі. Воно захищає чимало моральних норм, сприяє викоріненню з життя аморальної поведінки, яка в багатьох випадках одночасно є й протиправною. Право в демократичних державах є виявом соціальної справедливості, відображає волю народу.

Релігійні норми з'явилися пізніше за традиції та звичаї, однак також у додержавний період існування людства. У своїй основі вони мають віру в Бога. Частина цих норм міститься у священних книгах різних релігій, інші — у рішеннях і документах органів церковного управління. При цьому релігійні норми поширюються лише на прибічників відповідної релігії, а в разі порушення до винного можуть бути застосовані відповідні заходи покарання церквою — відлучення від церкви, анафема тощо.

Досить широкого поширення нині набули так звані **корпоративні норми**. Вони створюються окремими організаціями, установами для регулювання свого внутрішнього життя, наприклад партіями, громадськими організаціями, установами. Так, партія визначає порядок обрання своїх керівних органів, права й обов'язки своїх членів, розмір і порядок сплати членських внесків тощо. Зрозуміло, що ці норми поширюються лише на членів тієї організації, яка прийняла їх, а в разі порушення винний може бути виключений з організації, підданий іншим стягненням, але при цьому не допускається примус.

Норми права приймаються державними органами. Вони є обов'язковими для всіх, хто перебуває на території певної держави.

Регулювання відносин між людьми в суспільстві здійснюється за допомогою соціальних норм. Саме вони визначають поведінку людей, межі їхніх можливих дій. Існує чимало соціальних норм, які поділяють залежно від способу виникнення, способу закріплення, суб'єкта запровадження й забезпечення тощо.

Запам'ятайте: соціальні норми, корпоративні норми, релігійні норми, норми моралі, традиції, звичаї.

Запитання та завдання

1. Що таке соціальні норми?
2. Які види соціальних норм ви знаєте?

3*. За допомогою таблиці порівняйте відомі вам види соціальних норм. Використайте для цього знання з історії, літератури та інших предметів.

Види соціальних норм	Спосіб запровадження	Як і хто підтримує
Норми моралі		
Звичаї, традиції		
Релігійні норми		
Норми права		

4*. Які моральні норми, на вашу думку, потребують закріплення нормами права? Сформулюйте норми права, які ви пропонуєте для цього прийняти.

5. Наведіть приклади різних видів соціальних норм.

§ 19. Місце і роль права в системі соціальних норм

1. Поняття та походження права

Одним із видів соціальних норм є право.

Право (об'єктивне) — система загальнообов'язкових формально визначених правил (норм) поведінки, що встановлюються й охороняються державою та за порушення яких настає юридична відповідальність.

Наявність права є однією з ознак держави, поява права також пов'язана з виникненням держави.

На першому етапі свого існування держава здебільшого обмежується тим, що вона дає свою згоду (санкціонує) існуючі звичаї, надає їм державного захисту та підтримки. Так само держава визнає певні релігійні норми, традиції тощо, надаючи їм свою підтримку та захист.

Однак поступово держава все більше бере на себе відповідальність за прийняття норм життя суспільства, у подальшому тільки вона залишає за собою право визначати норми, що регулюють життя суспільства. Ці норми й отримали назву *право*.

2. Ознаки права

Право має ряд важливих ознак. Насамперед правові норми — єдині серед соціальних норм, які є **загальнообов'язковими**. Їх повинні дотримуватися всі, хто знаходиться на території відповідної держави. Це стосується громадян держави, іноземців, юридичних осіб.

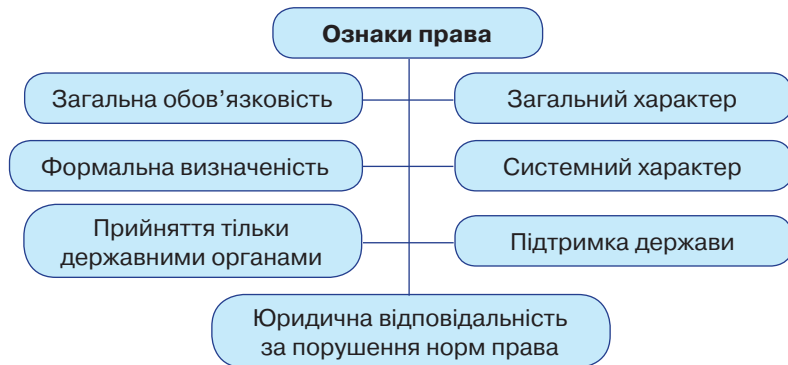
Правові норми закріплюють у певній спеціально визначеній формі — джерелі права. Цей документ має бути прийнятий у порядку, який визначений законодавством, — відповідно до встановленої процедури. Це означає обов'язкову **формальну визначеність** правових норм.

Правові норми мають **загальний характер**, тобто поширюються на невизначену кількість осіб, на невизначену кількість подібних ситуацій.

Важливою ознакою права є його **системний характер**. Це означає, що норми права мають бути пов'язані між собою, створювати систему. Вони не можуть суперечити одна одній.

Правові норми можуть прийматися тільки *уповноваженими державними органами*. Закони й інші акти, у яких містяться норми права, виражають волю держави, приймаються від її імені.

На жаль, не існує держави, у якій немає порушень правових норм. Саме тому ознакою правової норми є те, що за її порушення передбачено притягнення винного до *юридичної відповідальності*.

3. **Право як особливий вид соціальних норм**

Право є одним із видів соціальних норм. Його існування визначається рівнем розвитку суспільства. Соціальні норми існують незалежно від того, чи знаємо ми або інші особи про існування та зміст цих соціальних норм. Соціальні норми виникають унаслідок історичного розвитку людства, є наслідком його еволюції. У будь-якій соціальній нормі містяться вимоги щодо бажаної поведінки особи, інформація про її права й обов'язки. За будь-яке порушення соціальних норм передбачена певна відповідальність.

Однак між правом та іншими соціальними нормами існують суттєві відмінності.

Насамперед правові норми є притаманними для суспільства, у якому існує держава. Інші ж соціальні норми існували в додержавному суспільстві та продовжують існувати й після виникнення держави.

Суттєво відрізняється структура норм. У правових нормах обов'язковою вимогою є чітке визначення прав та обов'язків, їхнє розмежування. В інших же соціальних нормах права й обов'язки осіб не розмежовуються, вони існують спільно.

Правові норми є результатом свідомої діяльності певного державного органу, який діє в межах своїх повноважень. Інші ж соціальні норми виникають певною мірою стихійно, їх створюють різні суб'єкти.

Правові норми є обов'язковими для всіх суб'єктів, які знаходяться на території певної держави, незалежно від їхнього бажання, ставлення до цих норм. Навіть якщо особа не згодна з встановленими в державі податками, вона зобов'язана їх сплачувати, навіть якщо ви вважаєте, що лівосторонній рух по автомобільних дорогах (як у Великій Британії) є більш правильним, вам доведеться все ж таки дотримуватися загальних правил. Сприйняття всіх інших соціальних норм — справа добровільна.

Важливою відмінністю є сфера поширення різних соціальних норм. Якщо правові норми породжені державою та їхня дія поширюється лише на територію відповідної держави, то дія інших соціальних норм поширюється незалежно від кордонів держави. Однакових настанов дотримуються мусульмани всіх держав незалежно від державних кордонів, люди в різних країнах святкують однакові ювілеї та свята.

Для правових норм характерним є гарантування, забезпечення їх державою, можливість притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Інші соціальні норми підтримуються іншими позадержавними засобами, передусім засобами громадського впливу, осуду. При цьому для різних соціальних норм застосовуються різні засоби впливу в разі порушення, однак державний вплив не застосовується.

4. Об'єктивне та суб'єктивне право

Право, що існує об'єктивно, незалежно від того, чи знаємо ми про нього, називають *об'єктивним*.

Однак існує інше розуміння права. Мабуть, кожен із вас чув фразу: «Ви маєте право». Це розуміння права тісно пов'язане з особою людини. Адже йдеться про конкретні можливості певної особи. Так, кожна людина має право на ім'я, життя, на свободу та недоторканність, чимало інших прав. Однак ці права особи існують доти, доки живе саме ця людина. Неможливо передати іншій особі право на життя чи на ім'я — вони суто особисті, те ж саме стосується й багатьох інших прав. Отже, у цьому розумінні право стосується конкретної особи — суб'єкта, не може існувати окремо. Саме тому в цьому розумінні право називають *суб'єктивним*.

***Суб'єктивне право* — це можливість певної особи задовольняти свої потреби законним шляхом.**

Обов'язковою ознакою держави є наявність у ній системи права. Право є різновидом соціальних норм. Тому воно має чимало спільного з ними, але водночас існують суттєві відмінності від усіх інших соціальних норм.

Розрізняють *об'єктивне* та *суб'єктивне право*. Об'єктивне право має ряд ознак — системність, формальний характер закріплення, загальна обов'язковість, юридична відповідальність за порушення, установлення та підтримка правових норм державою.

Запам'ятайте: право, суб'єктивне та об'єктивне право.

Запитання та завдання

1. Що таке *право*?
2. Які ознаки права вам відомі?
- 3*. Висловте свою думку щодо можливості функціонування держави без правових норм.
4. Порівняйте об'єктивне та суб'єктивне право.
5. Доповніть порівняльну таблицю соціальних норм, яку ви склали на минулому уроці, записавши до неї право як їхній особливий вид.
- 6*. Висловте свою думку щодо походження права та співвідношення процесів формування (виникнення) держави та права.

§ 20. Функції та принципи права

1. Поняття «функції права»

Право, як і будь-який соціальний інститут, має певні завдання.

Напрями (види) впливу права на суспільні відносини називають функціями права.

Функції права значною мірою залежать від особливостей держави, її історичного досвіду та типу. У будь-якому випадку функції права визначаються тим призначенням, яке має право в конкретному суспільстві. Вони показують, як здійснюється вплив права на відносини в суспільстві, на людей та суспільство в цілому.

2. Загальносоціальні функції права

Саме загальносоціальні функції права першими стали об'єктом дослідження юристів ще на початку ХХ ст. Дослідники, які вивчали це питання, наводять різні переліки загальносоціальних функцій, однак усі вони вважають, що основним завданням права є врегулювання соціальних відносин, їхнє закріплення та охорона. У той же час сучасна правова наука визнає, що загальносоціальні функції об'єднують регулятивну й охоронну функцію права в певній сфері соціальних відносин. Іншими словами, загальносоціальні функції права визначають відповідно до тих сфер, у яких вони діють, при цьому в кожній сфері право виконує обидві спеціальні юридичні функції.

Економічна функція права передбачає регулювання ним насамперед відносин власності, які є основою будь-якої економіки. Право забезпечує регулювання економічних правовідносин, а також захист установлених правомірних економічних правовідносин. У разі порушення установлених вимог право забезпечує вжиття до правопорушників відповідних заходів впливу.

Політична функція регулює відносини між соціальними групами, між владою та суспільством, міжнаціональні відносини. Ця функція права полягає в забезпеченні прав і свобод людини. У сучасних умовах саме функція забезпечення прав і свобод людини набуває великого значення.

Виконуючи **виховну функцію**, право сприяє формуванню високої правосвідомості людей. Право відображає певні погляди, впливає на думки та почуття людей. Правові норми повинні відповідати вимогам гуманізму, справедливості. У цьому випадку вони отримують підтримку більшості населення, а з іншого боку — такі норми сприяють формуванню поваги до права людей.

Ідеологічна функція права реалізується значною мірою завдяки тому, що право сприяє формуванню поглядів суспільства на навколишній світ. Наприклад, уключення до конституції норми про рівність усіх форм власності та повагу й захист приватної власності значною мірою визначає ідейні основи економічного життя України в сучасних умовах.

У різних дослідженнях нині є й інші загальносоціальні функції. Так, чимало авторів на сучасному етапі виокремлюють **екологічну функцію** права. Вона полягає в забезпеченні за допомогою права охорони навколишнього середовища, установленні норм, що регулюють процес використання природних ресурсів.

Іноді загальносоціальними називають також **компенсаційну, обмежувальну, інформаційну** функції. При цьому компенсаційна функція забезпечує як покарання правопорушника шляхом покладення на нього обов'язку компенсувати потерпілому втрати, так і поновлення матеріального стану потерпілого. Право регулює суспільні відносини різними способами. Один із них — установлення

певних обмежень на дії осіб, учасників правовідносин. Саме це стало підставою для деяких науковців визначити окрему обмежувальну функцію права.

3. Спеціально-юридичні функції права

До спеціально-юридичних функцій належать дві — регулятивна й охоронна.

Регулятивна функція є основною в системі функцій права, адже правові норми передусім мають регулювати різноманітні суспільні відносини. При цьому регулятивна функція передбачає встановлення позитивних правил поведінки учасників правовідносин, тобто визначення того, як вони повинні діяти в різних ситуаціях, які повноваження мають різні органи, особи тощо.

Регулятивна функція права передбачає визначення прав та обов'язків громадян, статусу юридичних осіб, які беруть участь у правовідносинах. Крім того, виконуючи регулятивну функцію, право визначає компетенцію (права, повноваження, обов'язки) державних органів та їхніх посадових осіб. Саме виконуючи цю функцію, право визначає юридичні факти, які призводять до виникнення, зміни, припинення правовідносин. Воно також визначає (рекомендує) шляхи вирішення певних проблем, урегулювання правовідносин.

Регулятивна функція має дві підфункції — статичну та динамічну.

Реалізуючи **регулятивну статичну функцію**, право визначає порядок здійснення правовідносин, установлює ті норми, яких повинні дотримуватися всі учасники правовідносин. Отже, статична регулятивна функція закріплює існуючі правові відносини.

Регулятивна динамічна функція забезпечує вплив на розвиток суспільних відносин. Вона забезпечує розвиток самого права, допомагає його нормам реагувати на розвиток суспільних відносин у різних сферах — економіці, політиці, культурі тощо.

Другою важливою спеціальною юридичною функцією є **охоронна функція** права. Забезпечення правопорядку та законності є однією з найважливіших функцій держави та права, адже правопорушення, на жаль, завжди існували в історії людства та, напевно, будуть існувати доти, доки існуватиме людське суспільство. Охоронна функція права полягає в забезпеченні охорони суспільних відносин. З метою виконання цієї функції право запобігає правопорушенням, передбачає стягнення та покарання за порушення встановлених правових норм. Важливо зазначити, що охоронна функція здійснюється не лише шляхом покарання за скоєне правопорушення. Не менш важливим є запобігання цим правопорушенням, їхнє недопущення. Установлюючи покарання, право застерігає особу, яка може скоїти правопорушення, від дій, що не відповідають вимогам права. Недарма чимало юристів уважають, що ефективність здійснення охоронної функції виявляється саме в тому, скільком правопорушенням вдалося запобігти.

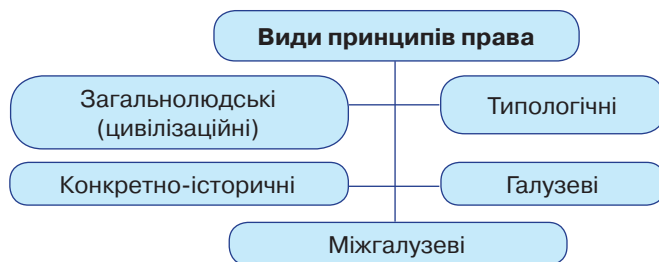
Отже, охоронна функція виявляється у впливі на поведінку людей через установлення певних заборон і санкцій (стягнень, покарань) за їхні порушення. Також вона передбачає інформування учасників правовідносин про те, які дії заборонені, які відносини знаходяться під охороною.

4. Принципи права

За основу правової системи будь-якої держави взято певні ідеї.

Головні ідеї, керівні засади, які виражають основні вимоги до системи права тієї чи іншої держави, називають **принципами права**.

Загальнолюдські принципи сформувалися протягом розвитку людства й визначають загальні базові принципи, на яких засновано сучасне право. До них належать пріоритет прав і свобод людини, юридична рівність усіх перед законом, взаємозв'язок і взаємозалежність юридичних прав та обов'язків, здійснення правосуддя незалежними судами. Ці принципи мають бути взяті за основу нормативних актів, які приймає держава, що намагається відповідати визначенню демократичної правової.

У сучасних демократичних державах визначають основні гуманістичні принципи права, які беруть за основу правової системи держави.

Принцип **справедливості** полягає в тому, що при виробленні норм права має дотримуватися неупередженість, послідовність. При виробленні та застосуванні норм права має бути дотримано відповідність між правами й обов'язками особи, діями та відповідальністю тощо. Також принцип справедливості виявляється в суворому дотриманні процесуальних норм, установлених правом, незалежно від будь-яких інших обставин.

Принцип **рівності** означає, що всі мають рівні права, свободи й обов'язки, є рівними перед судом і законом. Водночас цей принцип не заперечує можливості того, що різні особи матимуть різні права й обов'язки, урахувавши об'єктивні відмінності.

Принцип **свободи** передбачає панування в праві принципу «дозволено все, що не заборонено законом». Також цей принцип гарантує повагу й непричужність прав людини, свобода визнається однією з основних соціальних цінностей. Крім того, відповідно до цього принципу, свобода підлягає захисту існуючими юридичними засобами.

Принцип **гуманізму** передбачає, що саме людина, її права й інтереси є основною метою права, визначає зміст правових норм. Право має забезпечувати сприятливі умови для розвитку людини.

Принципи права, які характерні для права в цілому та діють у всіх галузях права, називають **загальними принципами** права.

Керуючись принципом **правової визначеності**, усі суб'єкти права повинні мати змогу планувати свої дії з упевненістю, що знають про їхні правові наслідки, тобто застосування правових актів має бути передбачуваним для індивідів.

Принцип **пропорційності** означає, що будь-які правові обмеження мають бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими, співвідносними з причинами застосування, переслідувати істотну й легітимну мету.

Принцип **добросовісності** передбачає, що всі суб'єкти повинні дотримуватися сумлінної та чесної поведінки при виконанні своїх юридичних обов'язків і здійсненні своїх суб'єктивних прав.

Принцип *субсидіарності* передбачає, що рішення має прийматися й реалізовуватися там, де існують найкращі можливості для вирішення проблеми, що виникла. Принцип субсидіарності передбачає, що всі питання, які можуть бути вирішені на місцях, повинні перебувати у віданні місцевих органів, а на більш високі (регіональний, загальнодержавний) щаблі передається вирішення лише тих питань, які не можуть бути ефективно вирішені на нижчих рівнях публічної влади.

Принцип *розумності* передбачає, що регулювання правових відносин має здійснюватися з урахуванням інтересів усіх учасників, з урахуванням забезпечення справедливості, балансу інтересів у суспільстві. Дії учасників відносин мають бути при цьому правомірними та керуватися певними підставами, не порушувати прав та інтересів інших осіб.

Принципи права притаманні для певного типу держави та суттєво відрізняються в державах, які належать до різних типів держав. Так, для держав, які належать до соціально-демократичних, основними принципами права є поступове розширення прав і свобод людини, підвищення справедливості права. Характерним є поступове розширення сфери застосування норм права (його поширення на сфери, які залишалися поза межами правового регулювання), підвищення рівня справедливості права. Характерним є поступове зростання законодавства соціального характеру, а також поступова уніфікація законодавства різних держав.

Свої особливості має кожна держава, тому існують конкретно-історичні принципи права. Вони формуються на основі типологічних принципів, але відображають особливості саме цієї держави. Так, для держав перехідного періоду (до яких належить наша держава) одним із принципів права є інтенсифікація законодавчого процесу (у зв'язку з необхідністю інтенсивного формування нового законодавства та відмиранням окремих галузей права), розширення сфери застосування загальнодозвільного принципу (дозволено все, що не заборонено).

У будь-якій державі існують галузеві та міжгалузеві принципи права. *Галузеві принципи* діють у певній галузі права, *міжгалузеві* стосуються декількох галузей права. Так, до галузевих принципів права належать принцип свободи договору в цивільному праві, міжгалузевим є принцип змагальності судового процесу, який діє як у галузі кримінально-процесуального, так і в цивільно-процесуальному праві.

Найважливіші напрями впливу права на життя суспільства називають *функціями права*. Розрізняють функції права залежно від сфер, у яких здійснюється вплив, — економічна, політична, ідеологічна тощо, а також залежно від механізмів здійснення права — регулятивна (динамічна й статична) та охоронна.

Основні ідеї, на яких базується право, називають *принципами права*. У сучасних державах за основу права взято загальнолюдські принципи, при цьому в кожній державі можливі певні особливості принципів права.

Запам'ятайте: функції права, регулятивна функція, охоронна функція.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «функції права».
2. Які види функцій права вам відомі?
3. Назвіть відомі вам принципи права.
4. Знайдіть принципи, які притаманні для різних галузей права.

5. Наведіть приклади здійснення функцій права в нашій державі та за кордоном.
6. Порівняйте охоронну та статичну функції права.
- 7*. Висловіть свою думку щодо співвідношення різних функцій права в сучасних умовах і подальшого розвитку цих функцій.

§ 21. Реалізація норм права

1. Поняття та форми реалізації норм права

Для того щоб норми права працювали, недостатньо лише закріпити їх у відповідних формах. Для цього норми права повинні бути реалізовані.

Реалізацією (від фр. *realization* – здійснення) **норм права називають процес утілення правових норм у поведінці суб'єктів права та їхній практичній діяльності щодо здійснення прав і виконання обов'язків.**

Отже, реалізацією норм права є і ваше навчання в школі, і придбання квитка на проїзд у транспорті, й укладання трудового договору, і дотримання встановлених правил тощо.

Реалізація норм права ґрунтується на дотриманні ряду принципів, зокрема законності, обґрунтованості, доцільності. Це передбачає прийняття всіх рішень і здійснення будь-яких дій відповідно до правових норм, прийняття рішень на основі вивчення всіх обставин, які мають юридичне значення. Доцільність передбачає, що, обираючи варіант дій або приймаючи певне рішення, необхідно намагатися обрати найбільш ефективний, оптимальний за певних обставин варіант.

При цьому реалізація права може здійснюватися в різних формах.

Реалізація права у формі **використання** передбачає, що особа виявляє певну активну поведінку, у якій вона використовує надані їй юридичні права та свободи. Ця поведінка здійснюється за бажанням, власним вибором особи. Саме так людина використовує своє право на освіту, на користування досягненнями культури, право залишити заповіт тощо.

Виконання права передбачає також активну поведінку особи, однак при цьому особа виконує передбачені правовими нормами обов'язки. Саме ця форма реалізації права має місце, коли особа сплачує податки, повертає позичені гроші, батьки виховують і забезпечують своїх неповнолітніх дітей тощо.

Існує також така форма реалізації права, як **дотримання**. У цій формі забезпечується реалізація заборонних норм. Сутність цієї форми полягає в тому, що особи – суб'єкти права – повинні утримуватися від дій, які заборонені правовими нормами. Реалізація права у формі дотримання має місце, коли особа утримується від порушення Правил пожежної безпеки або Правил дорожнього руху, правил для учнів або правил користування громадським транспортом.

2. Правозастосування

Особливою формою реалізації форм права є застосування правових норм.

Застосування права – це владна діяльність компетентних державних органів або їхніх посадових осіб з підготовки та прийняття індивідуальних рішень в юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Правозастосування має суттєві особливості порівняно з іншими формами реалізації права. Насамперед це є владна діяльність, яку здійснюють тільки державні органи, що мають відповідні повноваження, або їхні посадові особи. В окремих випадках держава може делегувати повноваження щодо правозастосування недержавним (громадським) організаціям. Застосування права передбачає, що невиконання правозастосовних рішень може потягнути за собою використання державного примусу.

Застосування права є індивідуальним актом, полягає в індивідуалізації правових норм для конкретної ситуації. У зв'язку з цим застосування передбачає обов'язкову активну та творчу діяльність органу чи особи, яка здійснює правозастосування. Результатом правозастосовної діяльності є прийняття акта застосування права. Прикладами правозастосування є вирок суду в кримінальній справі, рішення органу місцевого самоврядування про виділення землі чи реєстрацію юридичної особи, постанова контролера про стягнення штрафу, призначення пенсії.

Необхідність у правозастосуванні виникає в багатьох випадках: коли скоєно правопорушення та необхідно визначити покарання порушникові, коли для реалізації передбачених прав особи необхідне рішення певного органу (як у наведеному прикладі з виділенням землі), коли виникає суперечка, у якій потрібне втручання державного органу.

3. Правозастосовний акт

Результатом діяльності із застосування права здебільшого є **правозастосовний акт** (інакше його називають **акт застосування норм права**) — офіційний документ компетентного державного органу, який приймається за результатами розгляду юридичної справи.

Приймаючи акт застосування права, державний орган, з одного боку, констатує та визнає певні факти, які взято за основу рішення (акта), визначає їхню правомірність або неправомірність, визнає за суб'єктом певне право чи обов'язок. Також державний орган своїм рішенням визначає факт правопорушення. Водночас акт застосування права в разі визнання діяння неправомірним визначає вид юридичної відповідальності та призначає покарання.

Серед індивідуальних актів застосування права можна назвати передусім вирок судів у кримінальних або рішення судів у цивільних справах, рішення місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування (про надання в оренду, користування, власність землі, об'єктів нерухомості тощо), рішення контролюючих або правоохоронних органів тощо.

Кожен державний орган приймає індивідуальні акти відповідно до своїх повноважень, які визначено нормативними актами. Якщо акт прийнято в установленому порядку та в межах компетенції державного органу, він є обов'язковим для виконання для тих, кого він стосується. Акт застосування права має суто індивідуальний характер, стосується конкретного випадку, конкретної особи. Цей акт завжди є письмовим документом, який має певну форму, деякі обов'язкові атрибути (номер, дату підписання, підпис, печатку тощо). Необхідно зазначити, що акт застосування права використовується лише один раз, він поширюється на відносини, про які в ньому йдеться, але не поширюється на відносини, які виникнуть надалі, після прийняття акта. Акт застосування права вичерпує свою дію щодо виконання

приписів, які в ньому містяться. Після того, як особа відбула визначене вироком суду покарання або вичерпався строк оренди, визначений у рішенні місцевого органу державної влади, рішення припиняє свою дію, надалі діяти вже не буде.

Кожна норма права застосовується лише тоді, коли вона реалізується в процесі практичної діяльності у формі дотримання, використання, виконання або правозастосування. Правозастосування є особливою формою реалізації права, яку здійснюють компетентні державні органи. Правозастосування має ряд етапів і завершується прийняттям акта застосування права.

Запам'ятайте: реалізація права, застосування права, акт застосування права.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «реалізація права», «застосування права», «акт застосування права».
2. Які форми реалізації права вам відомі?
3. На яких принципах ґрунтується реалізація права?
4. Порівняйте різні форми реалізації права.
5. Наведіть приклади різних форм реалізації норм права.
6. Наведіть приклади актів застосування права, які вам траплялися або про які ви знаєте з повідомлень засобів масової інформації.

Тема 2. СИСТЕМА ПРАВА

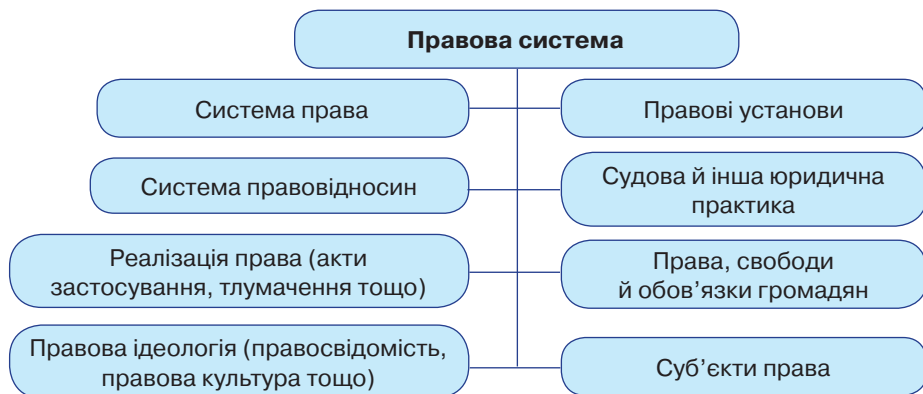
§ 22. Правова система та правові сім'ї

1. Поняття «правова система»

Система права, яка виникає в державі, включає правові норми, але їх, записаних на папері, потрібно реалізувати, застосувати на практиці. Саме тому до елементів системи права, про які йшлося в попередніх параграфах, додається діяльність різних органів, які застосовують правові норми, захищають, у разі потреби, правові норми.

Сукупність системи права та засобів її реалізації на практиці, які характеризують рівень правового розвитку певної держави, називають *правовою системою*.

Отже, правова система є набагато ширшим поняттям, аніж поняття «система права». Вона включає не лише норми, а й їхнє застосування, реалізацію, ті органи, установи, які забезпечують застосування норм права. До поняття «правова система» уключають також правову ідеологію, культуру, правосвідомість, про які йтиметься далі. Однак центральним елементом правової системи (і це зрозуміло із самої назви) є право.

У будь-якій державі правова система забезпечує закріплення й реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави за допомогою засобів права.

2. Правові сім'ї сучасності

Правова система кожної держави є неповторною. На її розвиток і формування впливають особливості історичного розвитку держави, її політична система. Однак при всій неповторності існують певні загальні ознаки, що дають змогу визначити спільність правових систем окремих держав. Правові системи держав, які мають певні спільні ознаки, об'єднують у правові сім'ї.

Правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають спільність в їхньому історичному формуванні та розвитку, структурі права, методах і формах його реалізації.

Основними критеріями визначення належності правової системи до тієї чи іншої правової сім'ї є історичний шлях формування та розвитку правової системи, система джерел права, структура системи права (поділ на галузі й інститути).

Нині прийнято виокремлювати декілька правових сімей. Основними з них, які визнають усі правознавці, є англосаксонська (іноді її називають *сім'єю загального права*) і романо-германська (або *континентального права*) правові сім'ї. Однак цими двома сім'ями різноманітність правових систем не вичерпується. Чимало науковців визначають систему соціалістичного права, систему мусульманського права. Іноді виокремлюють також релігійно-общинну правову сім'ю. Дехто визначає скандинавську, латиноамериканську (інші правознавці вважають їх різновидом континентальної системи), далекосхідну, індуську правові сім'ї.

3. Англосаксонська правова сім'я (система загального права)

Англосаксонська правова сім'я виникла багато років тому в Англії. Завдяки величезній Британській імперії, яка «експортувала» правову систему з метрополії до колоній та залежних територій, вона отримала широке поширення в усьому світі.

Для цієї правової сім'ї характерним є те, що основним джерелом права в ній визнається судовий прецедент – рішення суду в конкретній справі. При цьому суд у країнах, що належать до англосаксонської правової сім'ї, не лише застосовує норми права, а й сам їх створює. Суддя має право тлумачити норми права, він, порівняно

з іншими правовими системами, має набагато більшу свободу в прийнятті рішення. У державах, які належать до англосаксонської правової сім'ї, іноді кажуть, що правова норма мертва доти, доки її не застосує суд. Останнім часом у державах цієї сім'ї спостерігається тенденція поступового збільшення ролі нормативно-правових актів, їхнього поширення на більш широке коло правовідносин.

Другою суттєвою особливістю цієї правової сім'ї є традиційна відсутність чіткого поділу права на галузі й інститути, на публічне та приватне право. Крім того, норми права в англосаксонській системі більш конкретні, адже вони народжуються внаслідок розгляду судами конкретних ситуацій, справ, спрямовані на їхнє вирішення, а не на формулювання загальнозживаного, універсального правила «на майбутнє».

Для англосаксонської правової сім'ї також характерним є наявність двох складових права, які історично склалися, — загального права та права справедливості. *Загальне право* формувалося на основі рішень королівських судів і нині продовжує діяти у сфері кримінальних, цивільних відносин, договірному права. *Право справедливості* утворилося на основі рішень суду канцлера, зокрема у випадках, коли особа зверталася з оскарженням рішення нижчого суду. Нині суди справедливості розглядають справи щодо нерухомості, банкрутства тощо. При цьому в сучасних умовах межа між правом справедливості та загальним правом поступово зникає.

Ще однією особливістю цієї правової сім'ї є надзвичайне значення, яке надається процесуальному праву.

До держав англосаксонської правової системи належать, крім Великої Британії, також США, Ірландія, Індія, Судан, Канада. При цьому в різних державах система має свої особливості.

4. Романо-германська правова сім'я (континентальна правова сім'я)

Другою правовою сім'єю, яка набула великого поширення у світі, стала романо-германська правова сім'я. Вона утворилася на території колишньої Римської імперії на основі римського права. Ця правова система історично є найдавнішою у світі. Її розвиток проходив переважно на території континентальної Європи, що й дало цій системі другу назву.

Основним джерелом права в цій правовій сім'ї є нормативно-правові акти — закони та підзаконні правові акти. Також характерним є кодифікація права шляхом створення різних кодексів. Нині в державах, які належать до цієї правової сім'ї, створено чимало кодексів, що регулюють більшість правовідносин. Вищу юридичну силу в країнах цієї правової сім'ї має конституція — основний закон, який визначає основні засади держави. При цьому, на відміну від англосаксонської сім'ї, прецеденти не визнаються джерелом права, а суд є винятково правозастосовуючим органом, який не має права створювати нові правові норми.

Нині романо-германське право діє на території більшості країн континентальної Європи — Франції, ФРН, Італії, Іспанії, Португалії, а також у Скандинавії (Швеція, Фінляндія, Норвегія), у державах, які утворилися на території колишнього СРСР, і навіть в окремих штатах США (штат Луїзіана) і провінціях Канади (провінція Квебек).

5. Мусульманське право (мусульманська правова сім'я)

Мусульманське право виникло в VII–XII ст. в арабській державі. Поява цієї правової системи безпосередньо пов'язана з виникненням ісламу та його поширенням. Мусульманське право базується на ісламській релігії, його основним джерелом є Коран — священна книга мусульман. Однак у Корані недостатньо норм для того, щоб регулювати всі суспільні відносини. Крім Корану, як джерело мусульманського права, використовують Сунну (священні перекази Корану), Тафсір (коментар до Корану), Іджму та Кияс (тлумачення права за аналогією). Як джерело права, застосовують також прецедент, а в деяких сучасних державах — і світські закони, прийняті державними органами.

У мусульманському праві існує поділ на галузі права (цивільне, кримінальне, сімейне тощо), але відсутній поділ на публічне та приватне право.

Суттєвою ознакою мусульманського права є поділ людей на дві категорії — *правовірних* та *іновірців* (невірних), які мають абсолютно різний правовий статус, обсяг прав та обов'язків. При цьому правовірним надається чимало пільг — звільнення від податків, привілеї при розгляді кримінальних справ. Водночас ряд цивільно-правових заборон, установлених для відносин між мусульманами, не діють, якщо одна із сторін — іновірець. У сімейному праві мусульман затверджена нерівність чоловіка та жінки. Згідно з ним, мусульманин може мати до чотирьох дружин. Правопорушення в мусульманському праві розглядається не лише як порушення правових норм, а і як духовний гріх.

У сучасних умовах мусульманське право намагаються пристосувати до умов сьогодення. У ньому поступово зростає роль світського права, що формується державними органами окремих мусульманських держав.

Нині державами, що належать до мусульманської правової сім'ї, є Іран, Саудівська Аравія, Єгипет тощо.

6. Соціалістичне право

Виникнення системи соціалістичного права пов'язано з утвердженням радянської влади в СРСР, а після Другої світової війни ця система виникла в деяких державах Східної Європи, Азії та на Кубі. Деякі ознаки цієї правової системи подібні до ознак романо-германської правової сім'ї, адже соціалістичне право формувалося переважно в державах, де традиційно діяла саме система континентального права.

Для соціалістичної правової системи характерні визнання нормативного акта основним джерелом права, поділ права на галузі. У системі методів правового регулювання для системи соціалістичного права характерним є переважання імперативного методу регулювання. Водночас заперечувався поділ права на публічне та приватне право, джерелом права фактично ставали не лише закони й інші нормативно-правові акти держави, а й рішення, прийняті правлячими партіями. Характерним є закріплення провідної ролі державної власності на засоби виробництва, підвищений захист державної та суспільної власності. Соціалістичне право заперечує існування природних прав людини, уважає, що всі права людини надаються державою. У той же час характерним є широке закріплення соціальних гарантій.

У системі соціалістичного права можна виокремити *радянську* (діяла в СРСР), *східноєвропейську* (усі інші соціалістичні держави Європи, крім СРСР, — Румунія, Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина), *азійську* (Китай, Монголія, В'єтнам, Північна Корея) і *кубинську* системи. Після розпаду СРСР і змін, які відбулися в інших соціалістичних державах, система соціалістичного права поступово зникає. Нині ця система продовжує існувати в Китайській Народній Республіці, Північній Кореї, В'єтнамі, на Кубі.

7. Сім'я традиційного та звичаєво-общинного права

Ця система характерна здебільшого для держав, які належать до таких, що розвиваються. Це переважно країни Африки та Азії. Формування системи права цих держав відбувалося під впливом багатьох факторів, що вплинули на особливості їхньої правової системи. З одного боку, у цих державах протягом тривалого історичного часу зберігався сильний вплив звичаєвого права, традицій. З іншого — майже всі вони перебували протягом значного історичного періоду в колоніальній залежності від різних держав Європи, унаслідок чого на формування їхніх правових систем суттєво вплинули правові системи держав-метрополій, а також релігійні вчення — християнство й іслам.

Для системи традиційного права характерним є те, що провідне місце в системі джерел права займають звичаї та традиції. При цьому протягом тривалого часу ці норми мали неписаний характер. Норми звичаїв і традицій сформувалися стихійно, протягом тривалого часу. Більшість норм, закріплених у традиціях і звичаях, стосуються відносин суспільних груп, спільнот, а не окремих учасників правовідносин. У XX ст. в країнах традиційного права поступово зростає значення нормативних актів як джерела права, прецедент у більшості держав не визнається джерелом права.

У другій половині XX ст. в правовому житті цих держав відбуваються принципово нові процеси. Насамперед набуття незалежності, звільнення від колоніальної залежності привели до суттєвого зменшення впливу правових систем колишніх метрополій. З іншого боку — у деяких державах було вжито заходи щодо кодифікації звичаєвого права, надання йому формалізованого характеру.

Нині до країн традиційного та релігійно-общинного права належать Кенія, Мадагаскар, Нігерія, Сомалі й чимало інших держав Африканського континенту.

Сукупність норм права певної держави називають *системою права*.

Сукупність системи права та засобів реалізації правових норм на практиці називають *правовою системою*. Її елементами є система права, правова ідеологія, правосвідомість, правовідносини та їхні учасники тощо.

Сукупність правових систем декількох держав, які мають спільні ознаки історичного розвитку та функціонування права, утворюють правову сім'ю. У сучасному світі розрізняють *англосаксонську, романо-германську, мусульманську, традиційну, соціалістичну сім'ї*.

Запам'ятайте: *правова система, правова сім'я.*

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правова система», «правова сім'я».
2. Порівняйте відомі вам правові сім'ї.
3. Які елементи має правова система?
4. Визначте, до якої правової сім'ї належить правова система України. Свою думку обґрунтуйте.

§ 23. Система права

1. Предмет і метод правового регулювання

Право регулює надзвичайно різноманітні суспільні відносини, тому науковці поділяють усі норми права на певні галузі. Основними критеріями для поділу на галузі є об'єкт правового регулювання та метод, яким це регулювання здійснюється.

Предметом правового регулювання називають фактичні суспільні відносини, пов'язані з реалізацією прав та обов'язків суб'єктів правовідносин.

Це ті відносини, які регулюють норми певної галузі. Так, відносини, пов'язані з процесом найманої роботи людей, регулює трудове право, відносини, пов'язані з власністю, — цивільне право тощо. Предмет правового регулювання певної галузі поєднує однорідні суспільні відносини.

Крім предмета правового регулювання, суттєве значення має також метод правового регулювання.

Метод правового регулювання — це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких здійснюється регулювання правових відносин.

Він визначає, як здійснюється вплив на регульовані відносини. Кожній галузі притаманні свої методи правового регулювання. Метод правового регулювання визначається взаємним становищем учасників правовідносин, порядком установлення, зміни та припинення правовідносин між ними, характером передбаченої відповідальності.

Диспозитивний метод передбачає, що суб'єкти правовідносин є рівними, мають можливість самостійно обирати варіанти своєї поведінки. Звичайно, вибір варіанта може здійснюватися в межах, установлених законодавством. Цей метод притаманний для цивільного, трудового та сімейного права.

Імперативний метод (або **метод владного зобов'язання**) передбачає певну нерівність суб'єктів правовідносин, можливість одного із суб'єктів диктувати свою волю іншому. При застосуванні цього методу учасники правовідносин повинні діяти в порядку, який чітко визначений законом, вони не мають можливості вибору. Закон передбачає покарання та заборони для суб'єктів, які порушують

Розділ 2. **Право**

установлені норми. Імперативний метод є характерним для кримінального, адміністративного, фінансового та конституційного права.

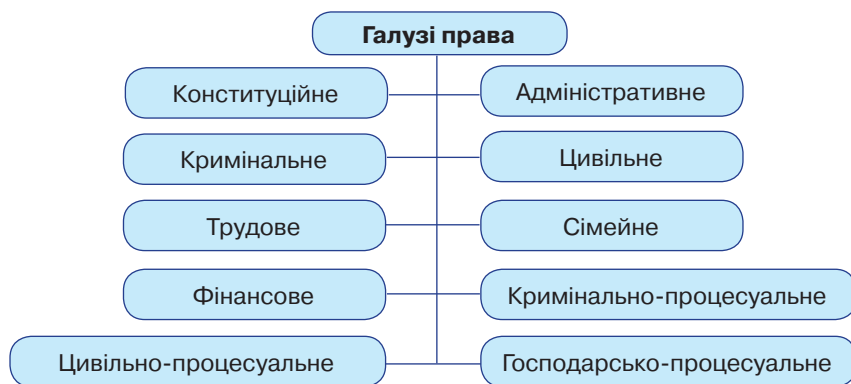
Необхідно зазначити, що в різних ситуаціях у будь-якій галузі права можуть застосовуватися обидва методи правового регулювання, однак один із них є провідним, домінуючим.

2. Галузі права

Галузь права – це елемент системи права, сукупність норм права, які регулюють правовідносини в певній сфері суспільних відносин за допомогою певного методу правового регулювання.

Окремо треба згадати про **міжнародне право**. Воно не є галуззю права окремої держави, однак впливає на право кожної держави. Ступінь впливу міжнародного права на право окремих держав зростає, законодавством багатьох держав нині передбачено верховенство міжнародного права над національним.

3. Публічне та приватне право

Крім поділу права на галузі, часто визначають публічне та приватне право.

У **приватному** праві діють переважно суб'єкти, які є незалежними, виявляють власну ініціативу. Суб'єкти правовідносин, які регулюються приватним правом, рівні між собою. Норми приватного права направлені на захист приватних інтересів на основі принципів свободи та рівності. У приватному праві переважає диспозитивний метод регулювання, взаємна координація дій суб'єктів. Суб'єкти можуть самостійно регулювати свої відносини, держава бере участь у відносинах, що регулюються приватним правом, лише в разі необхідності захистити права учасників від порушень іншою стороною. Провідною галуззю приватного права традиційно вважається цивільне право. Галузями приватного права також є господарське, трудове, сімейне право.

Публічне право регулює відносини, пов'язані з державною владою. У них держава бере активну та безпосередню участь, забезпечуючи власні інтереси. У публічному праві одним із суб'єктів відносин є держава, що визначає нерівність суб'єктів, наявність певної ієрархії учасників правовідносин. У публічному праві провідним є імперативний метод управління. Його норми захищають насамперед публічні інтереси (за умови поваги прав людини). Галузями публічного права є конституційне, адміністративне, кримінальне, фінансове, кримінально-процесуальне право.

4. Інститут права

Інститут права має більш вузький характер, ніж галузь. Він об'єднує юридичні норми, що стосуються певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин. Такими, наприклад, є інститут виборів, інститут власності, інститут необхідної оборони тощо. Іноді в процесі подальшого розвитку інститут права може перетворитися на підгалузь або навіть галузь права. Саме так сталося з підгалуззю спадкового права, яке спочатку розглядалося як інститут цивільного права. Характерним для більшості інститутів є наявність певних, характерних саме для цього інституту, правових принципів.

Інститут права може об'єднувати норми однієї або декількох галузей права, тобто бути галузевим, міжгалузевим або комплексним. *Галузевий інститут* об'єднує норми однієї галузі (інститут права власності, громадянства тощо), *міжгалузевий* об'єднує норми, які належать до декількох галузей права. Такими є, наприклад, інститут відповідальності за крадіжку, який включає норми як адміністративного, так і кримінального права. Однак обидва ці види інститутів — галузевий та міжгалузевий — є первинними, до їхнього складу не входять інші інститути. *Комплексний інститут* характеризується тим, що до його складу входять інші інститути.

Сукупність норм права певної держави називають *системою права*. Система права складається з галузей, підгалузей, інститутів і норм права. Кожна галузь права має власний предмет і метод регулювання. Залежно від особливостей регулювання правовідносин, взаємовідносин учасників правовідносин та провідного методу правового регулювання, право поділяють на *публічне* та *приватне*.

Запам'ятайте: предмет і метод правового регулювання, система права, галузь права, інститут права, норма права, публічне та приватне право.

Запитання та завдання

1. Поясніть предмет і метод правового регулювання, поняття «система права», «галузь права», «інститут права», «предмет правового регулювання», «метод правового регулювання».
2. Наведіть приклади норм права, які належать до різних галузей права.
3. Порівняйте
 - А публічне право та приватне право
 - Б галузь права та інститут права
- 4*. Обґрунтуйте належність певних галузей права до приватного та публічного права.
5. Визначте для різних галузей права їхній предмет і метод правового регулювання.

§ 24. Норма права та її структура

1. Поняття «норма права»

Початковим елементом усієї системи права є норма права.

Норма права — це обов'язкове правило поведінки, яке має загальний характер, установлюється (або санкціонується) державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечується відповідними державними гарантіями.

Саме з норм права складається «будинок» і правового інституту, і галузі права, і всієї системи права в цілому.

Норма права має загальний характер, поширюється на невизначену кількість подібних правовідносин, застосовується неодноразово. Вона діє не в одній конкретній ситуації, а тоді, коли її дія не була припинена за спеціальною процедурою.

Норми права містять юридичні обов'язки та суб'єктивні права певних суб'єктів правовідносин. У будь-якій державі існує величезна кількість норм права.

2. Види правових норм

За різними критеріями норми права можуть бути класифіковані на певні види.

Норми права можуть приймати різні державні органи. Залежно від того, хто прийняв нормативний акт, у якому містяться норми права, їх розрізняють **за суб'єктами правотворчості**. Закони приймають вищі законодавчі органи або референдум, інші нормативно-правові акти можуть бути прийняті органами виконавчої влади, главою держави, судовими органами (в окремих державах, де суд може створювати правові норми), іншими державними органами, які мають на це право.

У кожній галузі права існують свої норми. Відповідно до цього, їх можна класифікувати за тим, до якої галузі вони належать. Ураховуючи, що галузі відрізняються за предметом правового регулювання, цей поділ також іноді називають поділом **за предметом регулювання**. Норми права можуть бути конституційні, адміністративні, кримінальні, цивільні, трудові, сімейні тощо — відповідно до галузей права, до яких вони належать.

Норми права можуть формулюватися по-різному, залежно від методу правового регулювання, який застосовується. Їх розрізняють **за способом визначення диспозиції**. Іноді правова норма встановлюється так, що вона не дає можливості учасникам правовідносин обирати варіанти дій, — норма чітко визначає порядок дій учасників правовідносин. Такі норми називають **імперативними**. В іншому випадку норма передбачає можливість обрання варіантів дій учасниками правовідносин — це **диспозитивна норма**.

За змістом норми поділяють на **уповноважуючі** (дозвільні), які визначають можливі дії учасників правовідносин, наприклад, громадянин має право здобути освіту екстерном; **зобов'язуючі** (вони формулюють юридичні обов'язки учасників правовідносин) — норми-приписи (громадянин зобов'язаний виконувати закони) і **забороняючі** (визначають неприпустиму поведінку, за яку може настати юридична відповідальність) — норми-заборони (наприклад, забороняється перевезення літаками вибухових речовин).

Важливе значення має поділ норм **за їхніми функціями**. Це **матеріальні норми** (установлюють заборони, обов'язки, права — громадянин має право здобути освіту екстерном) і **процесуальні** (визначають порядок використання цих прав та обов'язків — для складання екзаменів екстерном громадянин подає заяву до районного відділу освіти).

За часом дії норми права поділяють на постійні та тимчасові. **Постійні** норми діють невизначений час — до того як вони будуть скасовані. Такими є, наприклад, конституції, більшість законів. У той же час існують закони, час дії яких чітко визначений. Таким, наприклад, є закон про державний бюджет: він діє протягом чітко визначеного періоду (у більшості держав з 1 січня по 31 грудня відповідного року).

Норми права можуть відрізнятися *за територією своєї дії*. Закони, акти глави держави, уряду держави діють на всій території держави, є *загальними (загальнодержавними)*. У той же час існує чимало актів місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, які діють лише на чітко визначеній території. Так, розпорядження глави Київської міської державної адміністрації діє тільки на території міста Києва, рішення Вінницької обласної ради — лише на території Вінницької області, рішення конгресу Каліфорнії — на території відповідного штату. Такі акти називають *місцевими, або локальними*.

Розрізняють також норми відповідно до *кола тих, на кого вони поширюються*. Одні акти діють на необмежене коло суб'єктів (наприклад, конституція) — це загальні норми. Спеціальні норми визначають права, обов'язки, порядок дій чітко визначеного кола суб'єктів (наприклад, працівників правоохоронних органів, військовослужбовців тощо).

3. Структура норм права

Норма права є елементом системи права. Вона має певну структуру.

Гіпотеза — це елемент норми права, який указує на життєві обставини, за наявності або відсутності яких настає дія відповідної норми права.

При цьому, залежно від обставин, які є умовою дії норми, розрізняють *прості норми* (вказують лише на одну обставину, яка є умовою дії норми, — дитиною є фізична особа, яка не досягла 18 років, єдиною умовою дії норми є недосягнення особою 18 років), *складні* (містять дві чи більше обставин — Президентом України може бути обрано особу, яка є громадянином України, досягнула віку 35 років, проживає на території України не менше 10 років і володіє державною мовою — містить чотири обставини) та *альтернативні* (коли норма набуває чинності за наявності однієї з кількох передбачених обставин).

Диспозиція — це елемент норми права, який указує на те, як мають діяти учасники правовідносин за наявності умов, передбачених гіпотезою.

Саме диспозиція визначає суб'єктів, на яких поширюється дія норми, визначає зміст юридичних обов'язків і суб'єктивних прав учасників правовідносин. При цьому диспозиція може містити або вимогу (опис) належної поведінки, або, навпаки, — заборону певних дій.

За ступенем визначеності прав та обов'язків суб'єктів диспозиція може бути *визначеною* (чітко та вичерпно вказано обсяг прав та обов'язків учасників, визначена належна поведінка учасників правовідносин), *відносно визначеною* (визначено певні межі поведінки учасників правовідносин, але не визначено цю поведінку чітко),

альтернативною (коли передбачено декілька варіантів дій учасників). За способом викладу змісту диспозиція може бути *пряма*, або *проста* (вона містить чітку вказівку на належний або заборонений варіант дій), *описова* (коли дії не лише зазначено, а й докладно описано, указано істотні ознаки цієї поведінки), *відсилна* (коли, указуючи на варіант дій, міститься посилання на іншу конкретну правову норму), *бланкетна* (у диспозиції міститься посилання не на конкретну норму, а на певні нормативні акти — Правила дорожнього руху, Правила пожежної безпеки тощо).

Санкція — це елемент норми, який передбачає засоби примусового впливу держави в разі невиконання чи порушення норми.

Санкція має забезпечити реалізацію правил, установлених диспозицією, указує на негативне ставлення суспільства до правопорушення, забезпечує відновлення порушених прав, покарання винних у порушенні чи невиконанні норм. Треба зазначити, що санкція діє лише у випадку, коли допускається порушення вимог диспозиції, в іншому випадку вона є «сплячою», не функціонує.

Залежно від ступеня визначеності, санкції можуть бути *абсолютно визначеними* (санкція за порушення визначена абсолютно чітко та безальтернативно), *відносно визначеними* (санкція передбачена як мінімальна та максимальна межа покарання) та *альтернативними* (передбачено кілька варіантів санкцій, які можуть бути застосовані).

За сферою застосування розрізняють *конституційно-правові, кримінальні, цивільно-правові й адміністративно-правові санкції*.

За складом санкції можуть бути *прості* (передбачають одну міру державного впливу в разі порушення) і *складні* (передбачається декілька заходів державного впливу на порушника законодавства).

За призначенням санкції можуть бути *охоронні* (передбачають покарання винних у скоєнні правопорушень), *відновлювальні* (ними передбачено заходи, спрямовані на поновлення стану, який був до правопорушення), *попереджувальні* (спрямовані на недопущення правопорушень шляхом застосування певних заходів).

Санкції за скоєння правопорушення можуть впливати на порушника різними засобами. Залежно від того, на що спрямовані санкції, їх поділяють на *особисті* (позбавляють порушника певних прав — права на свободу, права обіймати певні посади тощо) і *майнові* (передбачають для порушника матеріальні втрати — конфіскація майна, штраф тощо).

Ця трьохелементна структура норми є лише ідеальною конструкцією, більша частина правових норм не має повної структури, а включає переважно лише два з трьох елементів.

Початковим елементом системи права є норма права. Вона містить правило поведінки, яке встановлене й охороняється державою. Структура норми права може включати три елементи — *гіпотезу, диспозицію, санкцію*. У багатьох випадках норма права має неповну структуру (лише два елементи).

Запам'ятайте: норма права, гіпотеза, диспозиція, санкція.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «норма права», «гіпотеза», «диспозиція», «санкція».
2. Наведіть приклади норм права, які вам траплялися в житті.

3. У наведених вами прикладах визначте елементи структури права.
4. Які види гіпотези, диспозиції чи санкції вам відомі?
5. Наведіть приклади норм права, які містять гіпотезу, диспозицію, санкцію різних видів.

Тема 3. ФОРМИ ПРАВА. ДЖЕРЕЛА ПРАВА

§ 25. Форми права. Джерела права

1. Поняття «форми та джерела права»

Існування системи права неможливе без визначення, як повинні створюватися та закріплюватися норми права. Чимало правознавців вважають поняття «джерело права» і «форми права» синонімічними. Однак інші розрізняють ці поняття.

Джерело права має щонайменше два значення — з одного боку, це те, що визначає, обумовлює зміст норм права, а з іншого — це те, у чому безпосередньо містяться норми права.

Формою права називають зовнішні норми права, її зовнішнє оформлення.

Сучасна правова наука визначає декілька форм (джерел) права.

2. Правовий звичай

Найдавнішим джерелом права у світі є правовий звичай. Уже в первісному суспільстві внаслідок багаторазового повторення певних дій формувалися певні звичаї, якими керувалися люди в житті та діяльності. Звичай створювався протягом тривалого часу та формувався стихійно, а не запроваджувався внаслідок рішення певного державного органу. Лише набагато пізніше, після виникнення держави, постає питання про закріплення або санкціонування звичаєвих норм державними актами або принаймні взяття звичаєвих норм під захист держави. Історично перші нормативні акти, які приймали стародавні держави, були фактично зведенням звичаєвих норм.

• *З курсу історії пригадайте найдавніші правові акти різних держав, які було створено на основі звичаєвих норм.*

Саме після того, як звичай отримав підтримку та захист держави, він перетворюється на правовий, зберігаючи ряд ознак додержавного звичаю. Так, для нього характерні стихійний характер виникнення, його природна основа. У правовому звичаї містяться конкретні правила поведінки особи в певних ситуаціях. Правові звичаї мають здебільшого неписаний характер. Особливості формування звичаїв призвели до того, що вони діють безперервно протягом тривалого часу, унаслідок чого входять у звичку для більшості людей. Хоча звичай і використовується про-

тягом тривалого часу, він ураховує зміни, які відбуваються в соціально-економічному розвитку, у суспільних відносинах і з часом може змінюватися. Правовий звичай спирається на силу державного примусу, гарантується державою.

Сукупність норм, які закріплюються у звичаях, становить звичаєве право. При цьому роль звичаю суттєво відрізняється в різних державах. В одних, переважно тих, де зберігаються давні традиції, звичаї відіграють значну роль у правовій системі. У тих державах, де політична та правова системи зазнавали неодноразових і часто революційних змін, звичаї відіграють набагато меншу роль у правовому регулюванні суспільних відносин. Крім того, необхідно зазначити, що традиційно звичаї відіграють більшу роль у приватному праві, а також в окремих питаннях конституційного права.

У сучасній правовій системі України закріплено можливість застосування звичаю в цивільному, господарському, сімейному праві у випадках, коли відносини не врегульовані законом.

3. Правовий прецедент

Правовий прецедент (від латин. *praecedens* — той, що передує) — одна з форм права. Вона передбачає, що при регулюванні суспільних відносин у подальшому використовується рішення судового чи адміністративного органу, прийняте раніше в аналогічній справі. Приймаючи рішення, державний орган аналізує обставини, за яких було прийнято попереднє рішення, і намагається обрати найбільш подібне. Завдяки цьому забезпечується одноманітність рішень, які приймаються в аналогічних ситуаціях. Прецедент дає можливість повністю врахувати як обставини конкретної справи, так і рішення, які приймалися в подібних ситуаціях раніше. При цьому прецедент дає можливість судді чи іншій посадовій особі, які приймають рішення відповідно до прецеденту, обрати той із них, який найбільше подібний до справи, що вирішується, або ж, навпаки, відхилити той, що не повною мірою відповідає їй. Застосування прецедентів досить складне з технічної точки зору, адже їхня кількість та обсяг, який накопичується протягом століть, дуже великий. Так, у 1982 р. в штаті Нью-Йорк (США) було видано збірку прецедентів, обсяг якої становив 900 томів. Надалі кожного року ця збірка поповнювалася 12–15 томами нових прецедентів. Це потребує надзвичайно високого рівня кваліфікації суддів, які мають обирати прецедент відповідно до суб'єктивного сприйняття прецеденту й обставин справи.

Залежно від того, яким органом приймаються прецеденти, їх поділяють на *судові* (які приймаються судами) та *адміністративні* (як правило, приймаються органами виконавчої влади).

Використання прецедентів є характерною ознакою англосаксонської правової сім'ї, у країнах романо-германської сім'ї (зокрема, і в Україні) прецедент не визнається джерелом права.

4. Нормативний договір

Останнім часом у багатьох державах світу суттєво підвищилася роль нормативно-правового договору.

Нормативно-правовий договір — це двостороння або багатостороння угода між суб'єктами, яка містить норми права.

Так, прикладами нормативних договорів у нашій державі були конституційний договір, укладений у 1995 р. між Президентом України та Верховною Радою України, угоди, які щорічно укладаються між Кабінетом Міністрів України, окремими міністерствами та профспілками тощо.

Суб'єктами договору можуть бути лише особи, які мають певні владні повноваження. Як правило, сторонами договору є органи державної влади, профспілки тощо. Нормативний договір обов'язково має формалізовану форму (у письмовій формі). Норми права, які закріплюються договором, формуються внаслідок досягнення згоди між суб'єктами договору. Договір повинен відповідати чинному законодавству, а його укладання має відбуватися відповідно до визначеної законодавством або угодою сторін процедури.

5. Нормативно-правовий акт

У державах, які належать до романо-германської правової сім'ї, основним джерелом права є **нормативно-правовий акт** — **письмовий документ, прийнятий компетентним державним органом чи суб'єктом, який устанолює, змінює чи припиняє норми права.**

Нормативно-правовий акт приймається від імені держави, відображає її інтереси. Він містить норми загального характеру, тобто такі, що застосовуються неодноразово, діють для невизначеного кола суб'єктів. Нормативний акт завжди викладається письмово. Порядок прийняття нормативно-правового акта визначається законодавством і повинен бути суворо дотриманий, в іншому разі акт не матиме юридичної сили. Акт може бути прийнятий лише органом, якому надано таке право (компетентним державним органом). Норми, які містить акт, є обов'язковими для виконання й, у разі потреби, забезпечуються державою, її органами та примусом. Для того щоб нормативний акт діяв, він повинен бути повідомлений тим, кого він стосується, — опублікований.

6. Міжнародні договори та порядок їхнього укладання

Особливе місце в системі джерел права займають міжнародні договори. Вони мають певні особливості, основною з яких є те, що сторонами такого договору є самостійні суверенні держави, їхні уповноважені органи. Значення таких договорів останнім часом зростає, адже міжнародні зв'язки активно розвиваються. При цьому необхідно зазначити, що останнім часом у багатьох державах прийнято норми, згідно з якими міжнародні договори, затверджені в установленому порядку, стають частиною національного законодавства. Більше того, у багатьох державах нормам міжнародних договорів, які стали частиною національного законодавства, надають більш високу юридичну силу, аніж нормам внутрішніх законів. Міжнародні правові акти можуть мати різні назви. Найпоширенішими з них є *конвенція, акт, пакт, угода, декларація, комюніке* тощо. Іноді укладання міжнародного договору здійснюється шляхом обміну нотами (так у міжнародному праві називають офіційну заяву держави, як правило, міністерства закордонних справ або посольства з певних питань).

Формування системи права будь-якої держави відбувається шляхом використання джерел (форм) права. У кожній державі діє система джерел права, склад якої значною

Розділ 2. **Право**

мірою залежить від того, до якої правової сім'ї належить відповідна держава. Основними джерелами права є правові звичаї, правові прецеденти, нормативні договори (зокрема, міжнародні), нормативно-правові акти.

Запам'ятайте: джерела права, форми права, правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий договір, нормативно-правовий акт.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «джерела права», «форми права», «правовий звичай», «правовий прецедент», «нормативно-правовий договір», «нормативно-правовий акт».
2. Порівняйте різні види джерел права.
3. Висловіть свою думку щодо позитивних і негативних ознак кожного з відомих вам джерел права.
4. За допомогою засобів масової інформації та мережі Інтернет доберіть приклади різних видів джерел права.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 2

ОСОБЛИВОСТІ НОРМ ПРАВА

1. Заповніть у зошиті порівняльну таблицю.

	Норми права	Норми моралі	Релігійні норми	Звичай, традиції
Спосіб запровадження				
Ким запроваджується				
Як підтримується				
Ступінь обов'язковості				
Можливість використання примусу для забезпечення виконання				
Засоби впливу в разі порушення				

2. У повідомленнях засобів масової інформації (газети, телебачення тощо), у мережі Інтернет знайдіть приклади різних джерел права й заповніть у зошиті таблицю.

	Нормативно-правовий акт	Релігійний (релігійно-правовий) акт	Міжнародно-правовий акт	Нормативний договір	Правовий прецедент	Правовий звичай
У якій державі прийнято						
Ким (яким органом) прийнято						
Коли прийнято						
Зміст акта						

Тема 4. ЗАКОНОДАВСТВО

§ 26. Поняття «законодавство»

1. Поняття «законодавство»

Законодавство — система нормативних актів певної держави, якими в ній регулюються найважливіші суспільні відносини.

Законодавство має декілька значень.

У вузькому значенні законодавство включає лише закони держави (Конституцію України, закони, міжнародні договори, які стали частиною національного законодавства).

У широкому розумінні законодавство включає не лише закони України, а й інші нормативні акти, прийняті вищими органами влади держави. В Україні це постанови Верховної Ради, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України. Необхідно зазначити, що в одному з рішень Конституційного Суду України (від 9 липня 1998 р.) поняття «законодавство» було визначено саме так.

І нарешті, у найширшому розумінні законодавство включає не лише акти вищих органів законодавчої та виконавчої влади й глави держави, а й усі нормативно-правові акти, які приймають будь-які компетентні державні органи — місцеві органи влади, міністерства тощо.

2. Співвідношення системи права та системи законодавства

Як право, так і законодавство утворює систему. Поняття «система законодавства» і «система права» досить близькі, споріднені.

Однак вони мають і суттєві відмінності (див. таблицю).

Система права	Система законодавства
Є виявом внутрішньої будови права, його змістом.	Є виявом зовнішньої будови права, його формою.
Складається з галузей, підгалузей, інститутів права.	Складається з галузей законодавства, інститутів законодавства (нормативних інститутів), нормативно-правових актів.
Відображає об'єктивний розвиток суспільства, є його об'єктивним результатом.	Є результатом суб'єктивної діяльності державних органів.
Є первинною, виступає як основа формування законодавства.	Формується на основі системи права, є вторинною.
Відображена в різних джерелах права (звичаях, прецедентах, нормативних актах тощо).	Є однією з форм права, відображена в одному з видів джерел права — нормативно-правових актах.
Первинним елементом є норма права.	Первинним елементом є нормативний акт.
Змістом є тільки норми, що визначають правила поведінки.	Змістом є не лише норми, а й принципи, декларації тощо.

3. Структура законодавства

Значний обсяг законодавства потребує проведення його класифікації. Прийнято вважати, що законодавство має вертикальну (ієрархічну), горизонтальну (галузеву) і державно-організаційну структуру.

Вертикальна структура законодавства обумовлена тим, що до його складу входять акти, які прийняті різними компетентними органами держави. Відповідно вони мають різну юридичну силу.

Юридична сила — основна властивість правового акта діяти та породжувати правові наслідки, яка визначає обов'язковість виконання його норм, а також визначає співвідношення правових актів між собою.

Саме завдяки визначенню юридичної сили актів можна встановити, який акт діятиме в разі їхньої суперечності. Кожен правовий акт займає певне місце в системі всіх правових актів.

Юридична сила правового акта визначається передусім тим, який орган приймає його. Вертикальна структура законодавства ґрунтується на ряді принципів. Першим є принцип верховенства закону, його пріоритету над іншими актами. Вищу юридичну силу мають акти, прийняті референдумом, а також вищим органом законодавчої влади — парламентом. Підзаконні акти можуть приймати тільки на основі законів і відповідно до них. Крім того, передбачається, що локальні акти мають нижчу юридичну силу, ніж акти загальнодержавні.

Горизонтальна структура законодавства передбачає поділ його відповідно до галузевої структури — за сферами суспільних відносин, які регулюють норми правових актів, що належать до відповідних галузей. До складу галузей законодавства входять певні нормативні акти, які регулюють подібні (однорідні) правові відносини. Поділ нормативних актів на галузі значною мірою подібний до поділу на галузі права, однак галузі законодавства та права не збігаються. В одних випадках галузі права та галузі законодавства збігаються (такими є кримінальна, цивільна, сімейна галузі, які є як галузями права, так і галузями законодавства). В інших випадках на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Можливі також ситуації, коли існує галузь законодавства за відсутності галузі права або ж, навпаки, за наявності галузі права галузь законодавства відсутня.

Державно-організаційну структуру виокремлюють здебільшого у федеративній державі. В унітарній державі законодавство є єдиним, акти, прийняті місцевими органами влади та місцевого самоврядування, входять до єдиної вертикальної структури. Однак у федеративній державі паралельно виникають і діють дві системи законодавства, які взаємодіють між собою, — загальнодержавна та суб'єкта федерації. Саме організація взаємодії нормативних актів, що належать до цих двох систем законодавства, і становить зміст державно-організаційної структури законодавства.

4. Нормативний інститут. Нормативний та індивідуальний припис

Останнім часом науковці пропонують розрізняти норму права та правовий припис, інститут права та нормативний інститут. На їхню думку, якщо норма права — це конкретне правило поведінки, розраховане на неодноразове застосування, установлене та санкціоноване державою, то нормативний припис — це елементарне, логічно завершене, цілісне державно-владне веління, закріплене в

тексті нормативно-правового акта. Індивідуальний припис, на відміну від нормативного, розрахований на одноразове застосування та міститься в індивідуальних актах правозастосування. Норма права є змістом, а нормативний припис — формою. У нормативному припису, як правило, наявні лише два елементи — гіпотеза та диспозиція або диспозиція та санкція.

Подібне співвідношення також між нормативним інститутом та інститутом права. Інститут права виступає як зміст, нормативний інститут — як форма. Нормативний інститут є більш широким поняттям, ніж інститут права.

Система законодавства відтворює зовнішню форму права. Хоча вона існує в тісній взаємодії із системою права, вона має суттєві відмінності від неї. При цьому законодавство може бути класифіковано за різними критеріями. Вертикальна структура передбачає створення ієрархії актів залежно від юридичної сили, горизонтальна структура — поділ за галузями законодавства, а державно-організаційна структура виникає, як правило, у федеративних державах.

Запам'ятайте: система законодавства, юридична сила.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «система законодавства», «юридична сила».
- 2*. Визначте спільні ознаки та відмінності між системою права й системою законодавства, нормативним приписом і нормою права, нормативним інститутом та інститутом права.
3. Поясніть критерії, за якими може бути здійснено структурування законодавства.
4. Порівняйте горизонтальну та вертикальну структуру законодавства.
5. Наведіть приклади держав, у яких, на вашу думку, існує державно-організаційна структура законодавства.
6. Розташуйте запропоновані нормативні акти відповідно до зменшення їхньої юридичної сили (починаючи з найвищої)
 - А Указ Президента України
 - Б закон України
 - В постанова Кабінету Міністрів
 - Г рішення Севастопольської міської ради
 - Д наказ Міністерства культури та туризму України
 - Е розпорядження голови Броварської районної державної адміністрації Київської області
 - Є Конституція України

§ 27. Нормативно-правові акти

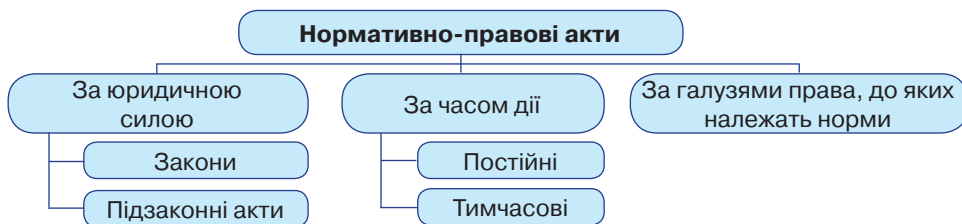
1. Види нормативно-правових актів

Нормативно-правові акти посідають особливе місце в правовій системі будь-якої держави, яка належить до романо-германської правової сім'ї. Саме вони визначають у ній основні правові норми, є основою правового регулювання суспільного життя.

Нормативно-правові акти завжди приймають державні органи в межах своєї компетенції або ж на референдумі. Нормативно-правовий акт має певну форму та юридичну силу, які визначають його місце в системі нормативно-правових актів держави, а також назву. При цьому види актів, які можуть приймати різні

органи, як правило, визначаються законодавчо. У сучасній державі правовий акт повинен відповідати загальним принципам права. Обов'язковою умовою набуття правовим актом юридичної сили є його опублікування.

Через значну кількість нормативно-правових актів їх поділяють на певні групи.

Більшість нормативних актів приймається з розрахунку їхньої постійної дії, вони є постійними. Однак у той же час іноді виникає потреба в прийнятті нормативного акта, який діє лише протягом певного часу. Таким, зокрема, є закон про бюджет, який у будь-якій державі приймається, як правило, на бюджетний рік. Деякі держави приймали тимчасові закони на час війни.

Навряд чи потребує пояснення поділ нормативних актів за галузями права. Нормативні акти містять норми права, що належать до всіх галузей, відповідно до цього їх і поділяють.

За рівнем своєї юридичної сили всі нормативно-правові акти поділяють на дві основні групи — *закони та підзаконні нормативно-правові акти*.

2. Дія нормативних актів у часі, просторі та за колом осіб

Для кожного нормативного акта має бути визначено, де і як він діятиме. Прийнято визначати дію нормативних актів у часі, просторі та за колом осіб.

Дія нормативного акта в часі визначається моментом набуття актом юридичної сили, початком його дії, а також моментом припинення його дії. Момент набуття чинності актом, як правило, зазначається в самому акті. Акт може набувати чинності з моменту опублікування, через певний, визначений в акті, час або з певної дати. Якщо час набуття чинності в акті не зазначений, то акт набуває чинності через 10 днів після опублікування. У законодавстві багатьох держав зазначається, що акт, який не був опублікований, не має юридичної сили. Така норма є і в Конституції України.

Момент припинення дії акта також може визначатися по-різному. В одних випадках час дії визначається вже в самому акті, тоді він припиняє свою дію в зазначений в акті момент. Іноді акт скасовується самим органом, який його прийняв, судом чи іншим органом, якому надано таке право відповідно до законодавства.

Нормативні акти, залежно від напрямку їхньої часової дії, поділяють на три групи.

Загальним принципом, який визнається в сучасному праві демократичних держав, є **пряма дія** нормативних актів. Це означає, що дія акта поширюється лише на правовідносини, які виникли після набуття актом юридичної сили або ж до набуття актом юридичної сили, однак продовжуються й у подальшому, але з моменту, коли акт набув чинності.

Це правило закріплено принципом **«закон не має зворотної сили»**. Він означає, що закон, передусім той, який визначає відповідальність особи, діє лише на події, які відбулися після його прийняття.

Зворотня дія акта означає, що його дія поширюється й на правовідносини, події, які відбулися до набуття актом чинності. Надання акту зворотної сили не допускається, якщо він запроваджує відповідальність особи або погіршує її становище, посилює відповідальність. І навпаки, акти, які пом'якшують чи скасовують відповідальність за загальним правилом, мають зворотню силу.

Переживаюча сила акта означає, що він продовжує діяти на правовідносини, які виникли за час його дії, навіть після його скасування.

Необхідно зазначити, що, за загальним правилом, нормативний акт має пряму дію, а надання актам зворотної та переживаючої дії має бути спеціально зазначено в акті.

Ураховуючи, що нормативний акт приймають державні органи, він діє на всій чи частині території держави. Відповідно до сучасних норм міжнародного права, територією держави є територія, обмежена лінією державного кордону, і повітряний простір над нею. До території держави також належить водний простір, прилеглий до території держави, — так звані територіальні води (у більшості сучасних держав територіальними водами вважають смугу водного простору на відстані 12 морських миль від узбережжя). Також нормативні акти діють на території дипломатичних та інших представництв в інших державах, на борту торговельних суден і літаків, що ходять під прапором держави та знаходяться в плаванні у відкритому морі чи в повітрі, а також на військових кораблях і літаках, де б вони не знаходилися.

Крім того, *територія*, на якій діє нормативний акт, залежить від того, яким органом він прийнятий. Акти, прийняті центральними органами влади — парламентом, главою держави, урядом, загальнодержавними міністерствами, діють на всій території держави. Акти, прийняті місцевими органами влади, діють відповідно на території, на яку поширюється компетенція, влада органу, який прийняв акти. Якщо акт прийнятий органом обласного рівня — на територію відповідної області, районного — відповідно — на територію району тощо.

Коло осіб, на яких поширюється дія нормативного акта, визначається видом цього акта. Загальні акти діють щодо всіх осіб, які знаходяться на відповідній території. У той же час існують спеціальні нормативні акти, які поширюються лише на чітко визначені категорії осіб. Наприклад, Дисциплінарний статут Національної поліції України поширюється тільки на працівників поліції.

3. Локальні правові акти

На кожному підприємстві, в організації та установі необхідно врегульовувати відносини між працівниками та роботодавцями, серед самих працівників. Не всі відносини можуть бути врегульовані нормативними актами центральних чи навіть місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, адже на кожному підприємстві існує своя, часом досить суттєва, специфіка.

Саме тому існують локальні правові акти, які видають власники, або адміністрація підприємства, організації, і регулюють відносини на цьому підприємстві.

Локальні нормативні акти — нормативно-правові документи, що приймаються й діють у межах підприємств, установ та організацій та стосуються переважно внутрішньоорганізаційних відносин.

Вони поширюються лише на працівників підприємства й за своєю юридичною силою займають найнижче місце в системі правових актів.

Для надання локальним актам юридичної сили в одних випадках держава попередньо надає право видавати такі локальні акти відповідним суб'єктам (наприклад, Закон України «Про освіту» надає право керівнику навчального закладу видавати накази, що регулюють діяльність закладу з ряду питань), в інших — у подальшому затверджує, санкціонує локальні акти адміністрації підприємства, надаючи їм відповідну юридичну силу.

При цьому в будь-якому випадку локальні акти не можуть суперечити нормативним актам більш високої юридичної сили.

4. **Індивідуальний акт**

Нормативні акти визначають загальні правила дії людей у певних типових ситуаціях. Однак часом виникає потреба у виданні актів, які конкретизують акт для саме цієї ситуації, саме цих окремо визначених осіб. Такі акти називають ***індивідуальними актами***. Вони є правовими актами, їх видають державні органи в межах своєї компетенції та в разі необхідності вони забезпечуються державою. Залежно від того, яким органом видано акт, він має певну юридичну силу.

Водночас індивідуальні акти мають суттєві відмінності від нормативних актів.

Нормативний правовий акт	Індивідуальний правовий акт
Запроваджує норми права.	Приймається на основі нормативного акта й забезпечує застосування норм права.
Має загальний характер.	Має індивідуальний, конкретний характер.
Застосовується багаторазово, до невизначеної кількості випадків правовідносин.	Застосовується одноразово в конкретній ситуації.
Поширюється на певне коло осіб, визначених нормативним актом, кількість осіб, на яке поширюється, не визначене.	Поширюється лише на чітко визначених осіб.

Метою видання індивідуального акта є застосування норм, запроваджених нормативним актом до конкретної ситуації. Індивідуальний акт завжди стосується абсолютно конкретної ситуації, конкретної особи. Він розрахований на одноразове застосування, більше того, у багатьох випадках дія індивідуального акта вичерпується після застосування акта. Так, указ про нагородження, присвоєння звання, рішення про виділення землі виконуються, але після цього акт втрачає своє значення, адже повторно його застосувати неможливо. Унаслідок індивідуального правового акта породжуються, змінюються або припиняються правовідносини конкретних фізичних або юридичних осіб.

Основним джерелом права в багатьох сучасних державах є нормативно-правовий акт. Нормативно-правові акти поділяють за юридичною силою, за галузями права, до яких належать норми, що містяться в актах, за часом дії. Кожен нормативний акт має певні межі дії за часом, за територією дії та за колом осіб, на які поширюється дія акта.

Для регулювання правовідносин, визначення прав та обов'язків окремих осіб у конкретних ситуаціях застосовуються індивідуальні правові акти.

Запам'ятайте: нормативно-правовий акт, індивідуальний правовий акт, локальний правовий акт.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «нормативно-правовий акт», «індивідуальний правовий акт», «локальний правовий акт».
2. На які групи поділяють нормативно-правові акти?
3. Наведіть приклади різних видів нормативних актів.
4. Порівняйте нормативний та індивідуальний правовий акт.
5. Наведіть приклади індивідуальних правових актів або знайдіть приклади таких актів у засобах масової інформації або в мережі Інтернет.
- 6*. Висловте свою думку про можливість існування суспільства без індивідуальних або без нормативних актів.
- 7*. Знайдіть приклади локальних правових актів різних підприємств, установ та організацій.

З історії української державності

Після входу українських земель до складу Великого князівства Литовського на їхніх територіях протягом тривалого часу діяли кодекси права цієї держави, які називалися *статутом Великого князівства Литовського*, або *Литовськими статутами*. Упродовж XVI ст. було прийнято три Литовських статутів — у 1529, 1566 та 1588 рр. Останній із статутів є найбільш досконалим і містить норми майже всіх галузей права. У статутах широко використано норми звичаєвого права, а також норми давньоруського права, одним із джерел при складанні статутів була «Руська правда».

Офіційно дію статуту на території України було припинено в 1840 р.

Сторінка Литовського статуту

§ 28. Закон і підзаконний акт

- Пригадайте, на які види поділяють нормативні акти та за якими критеріями.

Одним із способів класифікації нормативних актів є поділ на закони та підзаконні акти.

1. Поняття та ознаки закону

Закон — нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини та приймається вищим законодавчим органом або шляхом референдуму.

Для закону характерний ряд ознак, які відрізняють його від інших нормативних актів.

Першою ознакою закону є його **прийняття вищим законодавчим органом або шляхом референдуму**. У більшості сучасних держав таким органом є *парламент*. Надання права приймати закони саме парламенту — представницькому

органу держави — забезпечує найбільш повне представництво інтересів усіх соціальних груп, усього населення держави. Іноді право приймати закони може належати главі держави (зокрема, в абсолютній монархії). Відомі також випадки, коли парламент тимчасово делегує уряду повноваження приймати закони. Так, у 1992 р. Верховна Рада України тимчасово делегувала Кабінету Міністрів України право приймати декрети, які мали силу законів.

При цьому закони не можуть, та й не повинні регулювати всі суспільні відносини. Саме тому характерною ознакою законів є те, що вони **регулюють лише найважливіші суспільні відносини**.

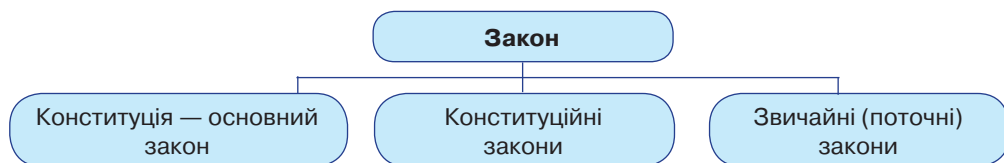
Закон має особливе значення в системі нормативно-правових актів будь-якої держави. Адже характерною ознакою закону є те, що він **має вищу юридичну силу**. Будь-які інші нормативно-правові акти держави повинні відповідати законам. Якщо інший правовий акт суперечить закону, він не діятиме й підлягає скасуванню.

Закон є нормативним актом **загального характеру**, він установлює загальнообов'язкові правила поведінки, застосовується багаторазово.

Закон, як і будь-який інший нормативний акт, **гарантується та охороняється державою**. У разі порушення або недотримання норм, установлених законом, до порушника можуть бути застосовані засоби примусу, застосовано стягнення чи покарання.

Закон **приймається в особливому порядку**, який називається «законодавча процедура». У більшості держав порядок прийняття законів визначається спеціальними нормативними актами або конституцією. У той же час особливий порядок чітко визначений також і для доповнення, зміни або скасування закону.

Закони за рівнем їхньої юридичної сили можна поділити на три основних види.

2. **Поняття та особливості правового статусу конституції**

Особливе місце в системі нормативних актів держави займає конституція — основний закон держави. Слово *конституція*, як і чимало інших юридичних понять, має латинське походження (латин. *constitutio* — устрій, установлення, положення). Саме за часів давньоримської держави цим словом позначалися акти різних органів державної влади, зокрема укази імператорів. Застосовувалося це слово й для позначення актів, які приймалися в ряді середньовічних держав Європи, зокрема в Польщі. Однак у той час поняттям «конституція» називали чимало нормативних актів. Свого сучасного значення слово *конституція* набуло у XVIII ст., коли було прийнято перші конституції сучасного типу — у США (1787), Франції (1791), Польщі (1791).

Нині в більшості держав світу *конституція* — це **основний закон, нормативний акт найвищої юридичної сили, який визначає та закріплює форму держави, основи державного ладу, права та свободи людини й громадянина**.

Конституція — найважливіший правовий документ будь-якої держави, через те вона має особливий юридичний статус.

У Великій Британії немає конституції як такої. Не існує навіть точного переліку документів, які б належали до британської конституції. Конституція Великої Британії — це сукупність законів, прецедентів і конституційних звичаїв.

Конституція Індії — найбільша за обсягом у світі: вона включає 465 статей, 12 великих додатків, більше 70 поправок і складається з 117 369 слів у версії англійською мовою, крім якої існує також офіційний переклад на хінді. Окремі поправки за обсягом наближаються до... конституції США.

Найдавнішою конституцією світу є основний закон Сан-Марино, який був прийнятий ще в 1600 р.

Конституція Японії єдина у світі, де вказано офіційну відмову країни від війни як форми забезпечення державного суверенітету.

По-перше, для прийняття конституції, зважаючи на її значення, **використовують особливу процедуру**.

По-друге, конституціям надається **найвища юридична сила**. Усі закони, інші нормативно-правові акти держави, яка має конституцію, повинні відповідати її положенням. Прийняття будь-якими органами чи посадовими особами актів, що суперечать конституції, є протиправним.

По-третє, конституція має **підвищену стабільність**. Її зміна, так само як і прийняття, пов'язана з виконанням певної ускладненої процедури, що забезпечує сталість основного закону й певною мірою незалежність від поточних політичних перипетій у державі.

Завдяки наданню конституції вищої юридичної сили й підвищеної стабільності вона має **установчий характер, є базою для створення інших нормативно-правових актів держави**.

По-четверте, з огляду на особливу важливість конституції як основного закону, держава забезпечує **високий рівень її захисту**. У багатьох країнах створено спеціальні органи конституційного судочинства, встановлено підвищену відповідальність за порушення норм конституції будь-яких, навіть найвищих, осіб.

3. Види конституцій

За своїми юридичними ознаками конституції поділяють на ряд типів.

Нині конституції більшості країн світу мають форму документа, який викладений на папері, записаний в одному чи декількох документах. У таких випадках говорять про **писану** конституцію. Однак у деяких державах конституції як певного нормативного акта не існує. Основні положення, що регулюють життя суспільства, закріплюються в певних традиціях, ідеях, доктринах. Такими державами є Велика Британія, Ізраїль та Нова Зеландія. Тоді йдеться про **неписану** конституцію.

Конституції України, Росії, США, ФРН, Польщі, Індії складаються з одного документа, який має відповідну назву — це **кодифіковані (систематизовані)** конституції. Однак у деяких країнах конституційними актами є декілька документів. Так, у Канаді конституція складається з 25 нормативних актів, у Швеції — з 3. Такі конституції називають **некодифікованими**.

У сучасних демократичних державах норми конституції не лише проголошуються, а й реалізуються на практиці. Вони відтворюють реальне життя держа-

ви, саме тому їх називають **реальними**. Однак існують держави, у яких норми, закріплені в основному законі, залишаються лише на папері, не підтверджені у фактичному житті держави. Такі конституції називають **фіктивними**.

Конституції держав мають різну історію, їх, як ви вже знаєте, по-різному приймали. Тому існує поділ конституцій за способом прийняття. Якщо конституція приймається референдумом, установчим органом або представницьким органом (парламентом), її називають **народною** конституцією. Конституції, даровані монархом, іншою особою чи органом, називають **дарованими** (або **октройованими**). Іноді виокремлюють також конституції, які прийняті внаслідок досягнення певної угоди, їх називають **договірними**.

Життя не зупиняється, тому з часом виникає необхідність унесення змін до основного закону. У різних державах передбачена різна процедура внесення змін до конституції. У деяких країнах процедура внесення змін до конституції є досить простою — вона не відрізняється від порядку прийняття або внесення змін до звичайних законів. Такі конституції мають назву **гнучких**. Однак у більшості держав для внесення змін до конституції передбачено більш складний порядок, ніж для звичайних законів. Такі конституції називають **жорсткими**. В одних державах зміни повинні бути затверджені референдумом, в інших — двічі підтримані парламентом, іноді для їх прийняття в представницькому органі необхідна кваліфікована більшість голосів депутатів. Існують і інші способи надання конституції жорсткого характеру.

4. Конституційні та поточні закони

Інші закони поділяють на конституційні та поточні.

Конституційні закони займають у системі нормативних актів держави наступне за конституцією місце: їхня юридична сила нижча від конституції, але вища, ніж у поточних законів. До конституційних належать закони, які вносять зміни та доповнення до основного закону держави. У багатьох випадках (у країнах, де конституція має жорсткий характер) прийняття цих законів передбачає більш складну процедуру, ніж для звичайних законів.

У деяких державах **конституційними** називають також закони, прийняття яких прямо передбачено конституцією та має розвинути її положення. Так, у деяких країнах конституція прямо передбачає закони про окремі органи державної влади, про вибори, про державний устрій держави, основні права людини тощо.

Більшість законів, які приймаються в будь-якій державі, — **звичайні**, або **поточні закони**. Вони приймаються відповідно до передбаченої процедури. Закони регулюють суспільні відносини, які належать до різних сфер соціально-економічного життя. Вони мають меншу юридичну силу, ніж конституція та конституційні закони, але вони за юридичною силою вищі, ніж будь-які підзаконні акти.

5. Підзаконні нормативно-правові акти

Закони регулюють лише найважливіші суспільні відносини. Для регулювання тих суспільних відносин, які потребують регулювання держави, але не врегульовані законом, у будь-якій державі існують підзаконні нормативно-правові акти.

Підзаконний нормативно-правовий акт — це правовий акт, прийнятий компетентним органом державної влади, місцевого самоврядування або уповноваженим державою суб'єктом у встановленому порядку відповідно до закону та для його виконання.

Юридична сила будь-якого підзаконного нормативно-правового акта нижча, ніж юридична сила будь-якого закону.

Підзаконні нормативно-правові акти поділяють залежно від поширення їхньої дії, за суб'єктами прийняття, а також за галузями права.

Загальні підзаконні нормативно-правові акти поширюються на всю територію держави та на всіх, хто знаходиться на цій території. Ці акти приймають здебільшого вищі органи виконавчої влади, глава держави. Так, загальними будуть указ президента держави про оголошення надзвичайного стану на всій території держави, постанова уряду про святкування певної події тощо. Місцеві акти приймають місцеві органи державної виконавчої влади й органи місцевого самоврядування, поширюються на територію певної адміністративної одиниці держави — провінцію, землю, штат, область, місто тощо. Відомчі нормативно-правові акти регулюють окремі галузі суспільних відносин.

Закони є основою правової системи більшості держав світу. Вони мають вищу юридичну силу та приймаються в особливому порядку відповідно до законодавчої процедури.

Серед законів визначають *конституцію* — основний закон держави, *конституційні закони* та *поточні* (звичайні) *закони*.

Конституція — основний закон — має найвищу юридичну силу, є основою для розроблення законів і нормативно-правових актів, для неї характерні особливий характер прийняття, підвищена стабільність, підвищений юридичний захист конституції.

Підзаконні нормативно-правові акти регулюють відносини, що не врегульовані законами, приймаються на їхнє виконання та розвиток.

Запам'ятайте: закон, конституція, конституційний закон, поточний (звичайний) закон, підзаконний нормативно-правовий акт.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «закон», «конституція», «конституційний закон», «поточний (звичайний) закон».
2. Назвіть ознаки закону.
3. З нормами яких законів вам доводилося мати справу у своєму житті?
4. Назвіть особливості правового статусу конституції як основного закону.
5. Які види конституцій вам відомі?
6. Наведіть приклади різних видів підзаконних нормативно-правових актів.
7. Порівняйте
 - А звичайні та конституційні закони
 - Б закон і підзаконний нормативно-правовий акт

Тема 5. ПРАВОТВОРЕННЯ. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

§ 29. Правотворчість і реалізація норм права

- Пригадайте ознаки держави та її функції.

1. Поняття та ознаки правотворчості

Існування держави неможливе без системи права. Однак вона не виникає сама по собі — для цього потрібна цілеспрямована діяльність певних органів і посадових осіб.

Саме на це спрямована **правотворчість** — напрям діяльності держави, пов'язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їхньої зміни, доповнення та скасування.

Правотворчість здійснюється з метою створення системи норм, яка здатна ефективно регулювати існуючі суспільні відносини в різних сферах суспільного життя.

Правотворчість притаманна державі на всіх етапах її розвитку, від самого її виникнення. При цьому правотворча діяльність, її зміст обумовлюються рівнем соціально-економічного розвитку суспільства, формою державного ладу, який встановлено в державі. Навряд чи могли виникнути правові норми, які належать до космічного права, раніше, ніж розпочалося освоєння людством космічного простору; не потрібні були до середини ХХ ст. й норми, які стосуються порушень у галузі комп'ютерних технологій. Певною мірою на правотворчість впливають історичні традиції суспільства, менталітет населення.

Правотворчість може здійснюватися лише спеціально уповноваженими суб'єктами. Ними є здебільшого державні органи, а також, у деяких випадках, — недержавні органи, які отримують для цього від держави спеціальні повноваження. Для того щоб створені норми були легітимними, їх повинні створювати відповідно до визначених державою процедур. У процесі правотворчості можуть створювати нові норми, скасовувати або змінювати існуючі.

2. Етапи правотворчої діяльності

Правотворча діяльність — складний процес, тому в ній виокремлюють декілька етапів.

Першим етапом є визначення необхідності створення чи зміни існуючої норми права чи нормативного акта. Для цього має бути з'ясовано, чи існує потреба в регулюванні певних суспільних відносин, а в разі потреби — який акт має бути прийнятий (закон, указ, постанова тощо). Ця необхідність визначається потребою суспільного життя. На цьому ж етапі може виникнути правотворча ініціатива — обґрунтування необхідності видання правового акта. Це так звана передпроектна стадія правотворчості.

Після цього **розробляється проект нормативного акта** — це *другий етап* правотворчості. Під час нього розробляється текст проекту, відбувається його юридичне оформлення. На підставі цього аналізу приймають відповідне рішення та розпочинають підготовку проекту акта. Проект розробляється відповідними спеціалістами, залучаються необхідні установи, інститути й навчальні заклади. Іноді на цьому етапі проект виносять на громадське обговорення, до якого може залучитися будь-яка особа.

Наступним етапом є офіційне прийняття проекту нормативного акта. Відбувається **безпосереднє прийняття нормативно-правового акта** тим органом, який має на це право, уповноважений на це. Якщо це закон, його має прийняти парламент, постанову Кабінету Міністрів приймає уряд тощо. Цей етап відбувається відповідно до процедури, яка встановлена для цього виду нормативних актів. Так, в Україні процедура прийняття закону визначається конституцією, а також регламентом Верховної Ради України. Регламентом уряду визначено порядок прийняття нормативних актів Кабінету Міністрів. Свої регламенти, які визначають порядок прийняття актів цього органу, мають органи місцевого самоврядування, органи місцевої державної виконавчої влади.

Як правило, першою стадією є офіційне внесення проекту одним з тих суб'єктів, який має на це право відповідно до законодавства. Наступний етап — обговорення проекту. Необхідно зазначити, що обговорення здебільшого має 2–3 читання. Перше читання визначає принципову доцільність прийняття відповідного документа. Друге — так зване постатейне обговорення — є найбільш ретельним, саме під час нього обговорюють кожну пропозицію щодо доповнення проекту, його коригування. Третє читання (якщо воно проводиться) полягає в остаточному прийнятті нормативного акта з урахуванням усіх схвалених змін. Якщо йдеться про прийняття акта колегіальним органом (парламентом, урядом, органом місцевого самоврядування), на кожному читанні обов'язково проводиться голосування (на першому читанні проект беруть за основу, під час другого здійснюється голосування кожної статті, глави, частини документа, під час третього — акт голосується в цілому, у повному обсязі).

На наступному етапі правотворчості відбувається **засвідчення нормативного акта — його підписання уповноваженою особою**.

Після завершення процедури прийняття акта обов'язково відбувається його **оприлюднення**. Воно здійснюється через офіційні засоби масової інформації — газети, журнали, спеціальні бюлетені. Іноді може бути передбачено оприлюднення нормативного акта за допомогою телебачення, радіо тощо.

Лише після цього нормативний акт набуває чинності. Ця подія завершує нормотворчу процедуру.

Правотворчість є важливою функцією держави. Правотворчий процес відбувається відповідно до принципів гуманізму, професіоналізму, науковості, гласності, демократизму.

Правотворчість здійснюється в чітко визначеному законодавством порядку, проходить ряд етапів і стадій.

Запам'ятайте: правотворчість.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правотворчість».
2. Які ознаки притаманні для правотворчості?
3. Які етапи правотворчості вам відомі?
4. На підставі аналізу Конституції України визначте порядок прийняття законів України й основні етапи законодавчого процесу в нашій державі.
- 5*. Висловіть свою думку щодо шляхів удосконалення нормотворчого процесу в Україні.
- 6*. Зімітуйте в класі процес прийняття певного нормативного акта, урахувавши відомі вам етапи правотворчості.

§ 30. Тлумачення норм права

1. Поняття «тлумачення норм права»

Не завжди норми права є зрозумілими для всіх, кого вони стосуються. Іноді допомога в правильному розумінні норм права потрібна не лише пересічним громадянам, а й професійним юристам. Саме тому виникає потреба в *тлумаченні норм права*. Адже норма права має загальний характер, а застосовувати її необхід-

но в конкретних життєвих ситуаціях. До того ж у правових нормах міститься досить багато спеціальних юридичних понять і термінів, які потребують спеціального пояснення, особливо для пересічних громадян.

Тлумачення норм права — діяльність, спрямована на з'ясування та роз'яснення норм права з метою їхньої найбільш правильної, швидкої та економічної реалізації.

Для того щоб здійснити тлумачення норм права, необхідно врахувати чимало обставин. Насамперед потрібно проаналізувати текст акта, у якому міститься норма права. При цьому не можна обмежитися ознайомленням лише з текстом тієї чи іншої статті нормативного акта, треба ознайомитися з усім текстом. Крім того, необхідно також ознайомитися зі спорідненими актами, які регулюють подібні правовідносини, пов'язані з ними, вивчити акти застосування цього нормативно-правового акта. Також може знадобитися вивчення наукових праць, що присвячені правовідносинам, які регулюються нормою права, яку тлумачать.

Тлумачення має велике значення, його основна мета — забезпечити правильне та точне розуміння норм права, а завдяки цьому — його застосування відповідно до того, як це мав на увазі законодавець. Дуже важливим є те, що в процесі тлумачення правових норм до них не вносять нічого нового — їх лише намагаються правильно зрозуміти.

Ми вже зазначали, що при тлумаченні норм права необхідно проаналізувати суспільні відносини, які склалися, соціально-економічний розвиток держави тощо. Однак при цьому правові акти в процесі тлумачення не повинні бути пристосовані до ситуації. Якщо акт не відповідає ситуації в суспільстві, він має бути змінений, однак це може зробити не той, хто тлумачить норму права, а лише відповідний нормотворчий орган.

Процес тлумачення норм права має дві складові — з'ясування та роз'яснення.

2. Способи тлумачення норм права

Для з'ясування норм права використовується декілька прийомів (способів) тлумачення, які доповнюють один одного.

Будь-яке тлумачення розпочинається з **мовного (граматичного, текстового)** тлумачення. Воно полягає в тому, що особа намагається осмислити слова, які включено до правової норми. При цьому встановлюється значення кожного слова з урахуванням того, у якому контексті воно використано. Ураховується також будова речення, важливі значення мають розділові знаки, які застосовано в нормі права. Адже відомий приклад речення «Стратити не можна помилювати», у якому від того, де стоятиме кома, залежить доля людини, ілюструє дійсно велике значення розділових знаків для розуміння правової норми.

Логічне тлумачення норм права полягає в дослідженні, з'ясуванні логічної структури акта. Для цього необхідно розглянути внутрішні зв'язки в нормах права, визначити логічну структуру правового припису.

Систематичне тлумачення полягає в спробі з'ясувати зміст правових норм у їхньому взаємному зв'язку з іншими нормами з урахуванням місця та значення кожної норми в нормативному акті в цілому, у всій системі права. Це необхідно тому, що право, як ми вже знаємо, є системою норм, тому жодна з норм не може діяти самостійно.

Важливим способом тлумачення є **історико-політичний спосіб**. Для цього необхідно врахувати суспільно-політичну ситуацію, яка існувала в державі на

момент прийняття нормативного акта. Адже нормативний акт діє протягом тривалого часу. Так, чинний Кодекс законів про працю був прийнятий ще в 1971 р., Житловий — у 1980 р. За цей час ситуація в державі та суспільстві може змінитися дуже суттєво, тому внаслідок історично-політичного способу тлумачення може бути визначено норми, які хоча формально діють, але фактично втратили своє значення.

3. Види тлумачення

Потреба в тлумаченні виникає в різних осіб, і відповідно всі вони можуть його здійснювати.

Залежно від того, хто здійснює тлумачення норм права, розрізняють офіційне та неофіційне тлумачення. **Офіційне тлумачення** надають органи, яким це право надано законодавчо. Таке тлумачення є обов'язковим для всіх. При цьому в одних випадках законодавство передбачає право державного органу самому тлумачити свої рішення, наприклад, податкова адміністрація сама розтлумачує свої накази. В інших випадках правотлумачення надається іншому органу. Так, Конституція в нашій державі прийнята Верховною Радою України, а право надавати їй офіційне тлумачення надано Конституційному Суду України.

Однак, крім офіційного, обов'язкового для застосування тлумачення, існує й **неофіційне**. Його можуть надавати будь-які особи, однак залежно від того, хто надає таке неофіційне тлумачення, його поділяють на доктринальне (наукове), професійне (компетентне) і побутове. **Побутове тлумачення** — це неофіційне тлумачення, яке дають будь-які громадяни при застосуванні ними норм права. Для того щоб дати побутове тлумачення, не потрібно мати юридичну освіту, його, не помічаючи та не усвідомлюючи того, що вона тлумачить право, дає будь-яка людина, коли користується, дотримується чи виконує правові норми, адже вона діє відповідно до свого розуміння права. **Професійне тлумачення** здійснюють особи, які мають відповідну юридичну освіту, досвід, певні повноваження. Саме таким є тлумачення права органів юстиції, податківців, митників. Навіть пояснення норми закону, яке вам дає вчитель правознавства, можна вважати професійним тлумаченням, адже вчитель має спеціальні знання в цій галузі й викладає вам саме так, як він розуміє певну норму права. Коли ж норму права пояснює правознавець-науковець або ж відповідна наукова установа (інститут, університет, академія тощо), ідеться про **наукове (доктринальне) тлумачення** права.

Тлумачення також розрізняють за його обсягом. Унаслідок застосування різних прийомів тлумачення роблять висновок про те, як потрібно розуміти норми права. Можливе буквальне (адекватне), розширене й обмежувальне тлумачення. При **буквальному тлумаченні** норми права розуміють саме так, як вони записані. Коли норми права передбачають вихід на пенсію чоловіків при досягненні віку 60 років, то ці норми розуміють саме буквально — не обмежено й не розширено. А от при тлумаченні поняття «зона відчуження» у законі про наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції застосовується (згідно з рішенням Конституційного Суду) **розширене тлумачення**: цією зоною вважають не лише ту територію, з якої вже відселено людей (як випливає з буквального тлумачення), але й ту, з якої людей буде виселено в подальшому. Можливе також **обмежене тлумачення** норм права, коли їх розуміють дещо вужче, ніж записано в нормативному акті.

З'ясування значення норм правового акта відбувається в процесі їхнього тлумачення. Тлумачення забезпечує використання норм права відповідно до того змісту, який у них передбачив законодавець. Для тлумачення норм права використовують різні прийоми.

Залежно від того, хто здійснює тлумачення, воно може бути *офіційним* і *неофіційним*, а залежно від обсягу — *буквальним*, *обмеженим* і *розширеним*.

Запам'ятайте: тлумачення норм права.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «тлумачення норм права».
2. Які прийоми застосовуються при тлумаченні норм права?
3. Які види тлумачення вам відомі?
4. Порівняйте
 - А офіційне та неофіційне тлумачення
 - Б буквальне, розширене й обмежене тлумачення
5. Висловіть думку щодо необхідності тлумачення норм права.
- 6*. Знайдіть приклади офіційного тлумачення норм права різними органами влади в Україні.
7. Визначте, які органи мають право здійснювати тлумачення зазначених нормативних актів нашої держави: Конституція України, наказ Міністерства освіти і науки України, Закон України «Про Національну поліцію», рішення Одеської обласної ради.
- 8*. Запропонуйте буквальне, розширене й обмежене тлумачення нормативного акта (на ваш вибір).

§ 31. Систематизація законодавства

1. Поняття систематизації

У процесі існування будь-якої держави створюється та діє величезна кількість нормативних актів. Поступово обирати необхідний для застосування акт, визначити, який треба використати в конкретній ситуації, стає все складніше. Крім того, деякі акти змінюються, доповнюються або, навпаки, частина актів скасовуються. Саме тому виникає потреба здійснювати систематизацію законодавства.

Систематизація законодавства — упорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи.

Систематизація законодавства допомагає виконати декілька завдань. Насамперед систематизація забезпечує умови для його подальшого розвитку. Адже в процесі систематизації здійснюється аналіз діючих актів, виявляються протиріччя та невідповідності між ними. Унаслідок цього з'ясовується потреба в створенні нових актів або внесенні певних змін до існуючих.

Крім того, систематизація допомагає створити найбільш сприятливі умови для використання існуючих актів. Саме завдяки їй серед величезної кількості нормативних актів можна швидко знайти потрібний, той, який регулює конкретні відносини.

Зрозуміло, що потреба в систематизації законодавства буде більшою, якщо більшими є кількість та обсяг нормативних актів. Певною мірою це залежить також і від того, до якої правової сім'ї належить система держави.

Більшість науковців визначають чотири основні види систематизації — облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація.

Найпростішим для здійснення є **облік нормативних актів**. Він здійснюється в установах, організаціях окремими особами, чия діяльність потребує постійного контролю за станом нормативно-правової бази. Для цього існують різні способи — ведення відповідних реєстраційних журналів, складання карток, де фіксуються необхідні правові акти, зміни до них. Наявність таких журналів або карток допомагає швидко знайти необхідний правовий акт. Нині для ведення обліку правових актів широко використовують комп'ютери та спеціальні комп'ютерні програми, бази даних.

2. Інкорпорація та її види

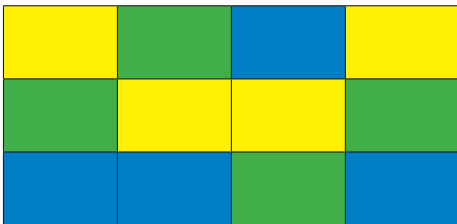
Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — включення до складу) — форма систематизації правових актів, яка полягає в їхньому об'єднанні в збірки, зібрання за певною ознакою без зміни їхнього внутрішнього змісту.

Нормативні акти можуть об'єднувати за будь-якою ознакою — за часом їхнього прийняття, за галузями права, за певними темами, в алфавітному порядку назв тощо. Навіть об'єднання правових актів у хрестоматію відповідно до шкільної програми з правознавства теж можна вважати систематизацією у формі інкорпорації. Важливо зазначити, що при інкорпорації зміст актів не може змінюватися, вони не можуть скасовуватися чи доповнюватися новими актами. Інкорпорацію може проводити будь-хто, для цього не потрібно мати спеціальні повноваження. Навіть кожен з вас може дібрати нормативні акти, які потрібні для вивчення правознавчого курсу або написання роботи на конкурс наукових учнівських робіт Малої академії наук, і в такий спосіб здійснити інкорпорацію.

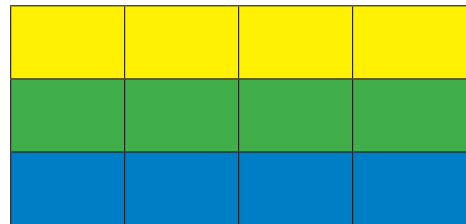
Залежно від того, хто здійснює інкорпорацію, її поділяють на офіційну та неофіційну.

- *Висловте свою думку, які види інкорпорації (офіційна чи неофіційна) мали місце у випадках, про які йшлося.*

Офіційну інкорпорацію здійснюють державні органи або інші органи за їхнім дорученням. При здійсненні офіційної інкорпорації акти, як правило, уключають до збірки з урахуванням змін і доповнень (обов'язково посилаючись на відповідні акти, якими здійснено ці зміни та доповнення). Офіційна інкорпорація здебільшого здійснюється за хронологічним (часом прийняття акта) і предметним принципами. Прикладом хронологічної інкорпорації може бути багатотомне видання Інституту законодавства Верховної Ради України «Закони України».

До інкорпорації

Після інкорпорації

Інкорпорація державними органами здійснюється постійно, це забезпечує можливість використання нормативних актів у повсякденній діяльності як самих органів держави, так і інших фізичних та юридичних осіб.

У багатьох державах вищою формою інкорпорації законодавства є Звід законів, який включає всі діючі акти законодавства.

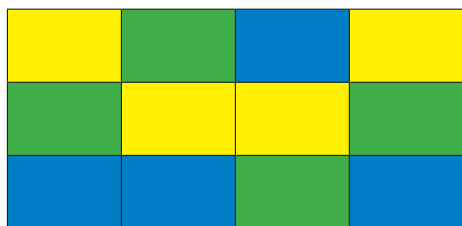
3. Консолідація

Консолідація (від латин. *consolidation*, де *con* — префікс, що означає «об'єднання, спільність»; *solidatio* — укріплення, зміцнення) — **спосіб систематизації законодавства, у процесі якого декілька актів об'єднуються в один без зміни їхнього внутрішнього змісту.**

Потреба в консолідації виникає тоді, коли з одного питання (одного предмета правового регулювання, як говорять юристи) у державі накопичується велика кількість нормативних актів. Тоді й виникає необхідність здійснити консолідацію. Цей вид систематизації мають право проводити лише компетентні державні органи, адже в процесі консолідації відбувається заміна кількох попередніх актів на новий, приймати який може лише відповідний компетентний державний орган. Якщо йдеться про консолідацію законів, її може здійснювати тільки законодавчий орган — парламент, консолідувати акти глави держави може лише він сам. Основна мета інкорпорації — усунути дублювання, повтори. При проведенні консолідації новий укрупнений акт приходить на зміну ряду старих, при цьому старі акти втрачають юридичну силу.

Такі акти постійно приймаються у Великій Британії (об'єднуючи часом акти за декілька століть), Франції. В Україні також існує нагальна потреба в створенні консолідуючих актів з багатьох питань, однак досвід такої систематизації в Україні нині ще недостатній.

До консолідації

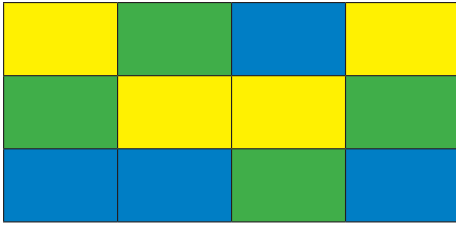
Після консолідації

4. Кодифікація

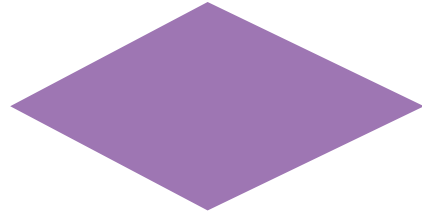

Кодифікація — це вища форма систематизації, яка полягає в створенні нового нормативного акта зі зміною його внутрішнього змісту.

Зрозуміло, що систематизацію, яка передбачає внесення змін до нормативних актів, прийняття нових актів, може здійснювати лише компетентний державний орган. При цьому в новий акт включають лише ті норми, які протягом використання виправдали себе, виключають ті, які застаріли або виявилися непридатними для використання.

До кодифікації

Після кодифікації

Унаслідок кодифікації створюється новий акт. У процесі кодифікації насамперед виявляють недоліки існуючого законодавства в тій чи іншій галузі, потім намагаються усунути ці недоліки, протиріччя, прогалини, а матеріал цієї переробки об'єднати в новий нормативний акт. Створені в процесі кодифікації акти призначені для тривалого використання, вони, як правило, охоплюють досить широке коло суспільних відносин.

Найчастіше в практиці трапляється галузева кодифікація, коли в кодекс об'єднують норми, які належать до певної галузі права. Її прикладами є чимало існуючих у більшості держав (у тому числі й в Україні) кодексів — кримінальний, цивільний, сімейний тощо. Існує також комплексна кодифікація, коли в кодифікаційний акт об'єднують норми різних галузей, які стосуються певного правового інституту, підгалузі права. Так, в Україні нині діють Митний, Лісовий кодекси, Кодекс про надра, які є прикладами комплексної кодифікації. Також існує загальна кодифікація, яка полягає в суцільній кодифікації правового матеріалу, усіх діючих нормативних актів.

Найчастіше результатом кодифікації стає **кодекс** — нормативний акт, який регулює певну сферу суспільних відносин. Його приймає відповідний державний орган, який регламентує найважливіші суспільні відносини у відповідній сфері. Як правило, у кодексі існує чітка структура викладу норм, він поділяється на певні частини, розділи. В Україні нині діє більше двадцяти кодексів. Серед них — кримінальний, цивільний, сімейний, господарський, повітряний тощо.

Іншим видом кодифікаційного акта є **основи законодавства**. Вони регулюють найважливіші питання певної галузі, містять найпринциповіші положення.

У деяких державах широке поширення набули статuti, які також є формою кодифікаційних документів. Саме таку назву мають акти, які визначають організацію державної влади на рівні територіальних одиниць держави. Нині статuti регулюють діяльність адміністративно-територіальних одиниць в Іспанії, Італії, Португалії, Російській Федерації. Крім того, традиційно таку ж назву мають основні документи, які регламентують діяльність військових формувань — Статут гарнізонної та караульної служби Збройних сил України, Дисциплінарний статут Національної поліції України тощо.

Здійснення систематизації є необхідним для успішного й ефективного функціонування системи законодавства. Роль систематизації зростає із збільшенням кількості нормативних актів, розвитком системи законодавства.

Основними способами систематизації є *облік, інкорпорація, консолідація та кодифікація законодавства*.

Запам'ятайте: систематизація законодавства, інкорпорація, консолідація, кодифікація.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «систематизація законодавства», «інкорпорація», «консолідація», «кодифікація».
2. Які способи систематизації ви знаєте?
3. Висловіть свою думку про значення систематизації законодавства.
4. Знайдіть приклади проведення різних видів систематизації в нашій державі.
5. Здійсніть інкорпорацію законодавства з цікавої для вас теми.

З історії української державності

Після смерті гетьмана України у вигнанні І. Мазепи новим гетьманом було обрано Пилипа Орлика. Після його обрання емігрантська козацька рада в м. Бендерах (нині — не визнана Придністровська Молдавська республіка, яка вийшла зі складу республіки Молдови) 5 (16) квітня 1710 р. було прийнято документ «Пакти та конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним гетьманом Пилипом Орликом та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким», яку називають *Конституцією Пилипа Орлика*. У документі визначено пріоритети зовнішньої політики, органи законодавчої влади (Генеральна Рада), місцевого самоврядування та порядок їхнього формування, визначено обсяг повноважень гетьмана. Передбачено діяльність судів, функціонування в межах козацької держави магдебурзького права. Певну увагу приділено соціально-економічним і культурно-освітнім питанням.

Конституція Пилипа Орлика є важливою пам'яткою історії українського права, досить досконалим для свого часу документом. Однак унаслідок прийняття документа емігрантською радою та гетьманом в еміграції вона ніколи не діяла.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 3

ВИДИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРАВОВИХ АКТІВ

1. Порівняйте різні види систематизації за допомогою таблиці.

	Інкорпорація	Кодифікація	Консолідація
Хто має право здійснювати			
Чи змінюється зовнішня форма акта			
Чи змінюється внутрішній зміст акта			
Що є наслідком систематизації			

2. У мережі Інтернет знайдіть приклади видань та актів, які є результатом проведення систематизації нормативних актів.
3. Користуючись мережею Інтернет, зокрема сайтом Верховної Ради України, спробуйте самостійно провести інкорпорацію нормативних актів, необхідних для дев'ятикласників, що вивчають курс «Основи правознавства».

Тема 6. ПРАВОВІДНОСИНИ

§ 32. Правові відносини. Види правовідносин

1. Поняття та ознаки правовідносин

Кожному з вас постійно доводиться спілкуватися з іншими людьми. Ви домовляєтеся з приятелем про спільне тренування, з дівчиною — про зустріч, за проханням батьків купуєте продукти в магазині, позичаєте книжку у свого однокласника, улаштовуєтеся на роботу у вільний від навчання час. У кожному з цих випадків ви вступаете в певні відносини з іншими людьми.

• *Проаналізуйте наведені ситуації та висловіть припущення, які з них регулюються нормами права, а в яких діють інші соціальні норми.*

Ви вже знаєте, що норми права регулюють лише найважливіші соціальні відносини, велика ж кількість інших регулюється іншими соціальними нормами.

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають *правовідносинами*.

Правові відносини мають певні ознаки. Насамперед **правовідносини є особливим видом соціальних відносин**. Їхніми учасниками стають люди або інші передбачені законодавством учасники правовідносин. Вони мають певний економічний, політичний, соціальний або інший зміст, який має важливе значення для їхніх учасників.

По-друге, обов'язковою ознакою правовідносин є **їхнє регулювання за допомогою норм права**. Будь-які соціальні відносини мають певне регулювання. Воно може здійснюватися за допомогою моралі, релігійних норм тощо, однак саме правовідносини додатково регулюються також і нормами права.

Ще однією ознакою правовідносин є їхній **свідомий характер**. Правовідносини виникають унаслідок вольових дій людей на відміну від інших соціальних відносин, які можуть часом виникнути стихійно.

Правові відносини характеризуються наявністю в них подвійного змісту. З одного боку, змістом будь-яких правовідносин є права й обов'язки учасників, з іншого — реальні дії учасників правовідносин.

Ще одна особливість — **можливість захистити правовідносини за допомогою держави**. В інших суспільних відносинах учасники не можуть розраховувати на підтримку держави, у разі ж порушення норм права учасниками правовідносин можливе застосування державного примусу.

2. Види правовідносин

У житті суспільства виникає велика кількість різних правовідносин. Існує декілька критеріїв, за якими поділяють правовідносини.

Передусім правовідносини можна класифікувати **за галузями права**, якими регулюватимуться ці відносини. Якщо йдеться про покарання за злочин, ітиметься про кримінальні правовідносини, дарування породжує цивільні правовідносини, одруження — сімейні, а влаштування на роботу — трудові. Кількість видів правовідносин за галузями права відповідатиме кількості існуючих галузей права.

Іншим видом поділу правовідносин є поділ **залежно від кількості суб'єктів – учасників правовідносин**. Прості правовідносини передбачають участь у них лише двох сторін. Саме такими є більшість правовідносин, приклади яких наводилися вище. Іноді в правовідносинах беруть участь, маючи відповідні права й обов'язки, більше двох суб'єктів. Так відбувається, коли особа бере в борг під поруку іншої особи (у цьому випадку в правовідносинах беруть участь той, хто надає щось у борг, той, хто взяв у борг, а також той, хто дав поруку за боржника).

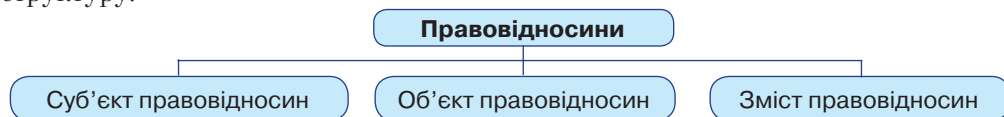
Поділ на односторонні та двосторонні визначає **характер обов'язків учасників правовідносин**. Двосторонні правовідносини передбачають, що кожна зі сторін має як права, так і обов'язки. Такими є купівля-продаж, оренда, шлюб тощо. А от дарування є прикладом односторонніх правовідносин – одна сторона (обдаровуваний) має лише права, а інша (дарувальник) – тільки обов'язки.

Правовідносини можна також класифікувати **за характером зобов'язань суб'єкта правовідносин**. Якщо суб'єкт повинен вчинити певні дії (як при влаштуванні на роботу, укладанні шлюбу), правовідносини вважають **активними**. Якщо ж суб'єкт має утриматися від вчинення певних дій, то йдеться про **пасивні** правовідносини.

Іноді правовідносини поділяють залежно від того, які елементи правової норми діятимуть, які функції виконують правовідносини. Якщо йдеться про правомірні дії учасників правовідносин, вони керуються диспозицією правової норми, яка регулює відповідні правовідносини, – це **регулятивні правовідносини**. Якщо ж для регулювання відносин доведеться звернутися до санкції норми права, тобто в діях учасників є порушення, то йтиметься про **охоронні правовідносини**.

3. Структура правовідносин

Правовідносини є досить складним явищем. Саме тому вони мають певну структуру.

Суб'єкт правовідносин – фізична або юридична особа, яка є учасником правовідносин і має юридичні права й обов'язки.

Докладніше про суб'єкти правовідносин ітиметься в наступному параграфі.

Об'єкт правовідносин – явища та предмети навколишнього світу, на які спрямовані права й обов'язки учасників правовідносин, щодо яких виникають правовідносини.

Ураховуючи різноманітність правовідносин, надзвичайно широким і різноманітним є й коло об'єктів правовідносин.

Найчастіше об'єктами правовідносин стають *матеріальні блага* — різноманітні речі, гроші й цінності. Саме вони є об'єктом купівлі-продажу, дарування тощо. Іноді до окремої групи об'єктів правовідносин належать цінні папери — акції, облігації, чеки тощо. *Нематеріальні особисті блага* — це життя, свобода, честь і гідність, право на ім'я, недоторканність. Нематеріальні блага досить часто стають об'єктом кримінальних, адміністративних правовідносин — так життя є об'єктом убивства, гідність виступає об'єктом наклепу тощо. Часом у цивільних, господарських правовідносинах об'єктом стає поведінка, дії, послуги. Об'єктом правовідносин можуть стати *результати духовної творчості* — літературний чи художній твір, кіносценарій чи сама кінокартина, відкриття, винаходи, які можуть бути продані, подаровані, можуть бути укладені договори щодо порядку їхнього використання.

Третя складова правовідносин — їхній зміст. При цьому зміст правовідносин включає фактичний та юридичний зміст.

Фактичний зміст (іноді його називають *матеріальним змістом*) — це фактична поведінка, яку здійснює суб'єкт правовідносин.

Наприклад, фактичним змістом купівлі-продажу є передання грошей покупцем продавцеві й зустрічне передання товарів.

Юридичний зміст правовідносин — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників правовідносин.

При купівлі-продажу, наприклад, покупець має право отримати повну та достовірну інформацію про товар, зобов'язаний своєчасно сплатити покупку та забрати товар, продавець, у свою чергу, повинен надати згадану інформацію, забезпечити належну якість товару, передати товар у встановлений строк тощо.

Суспільні відносини, які регулюються нормами права, називають *правовідносинами*. Вони виникають у різних сферах суспільного життя. Існує чимало видів правовідносин: залежно від кількості учасників, співвідношення їхніх обов'язків, характеру зобов'язань тощо. Правовідносини мають складну структуру, яка включає суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

Запам'ятайте: правовідносини, суб'єкт правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правовідносини», «суб'єкт правовідносин», «об'єкт правовідносин», «зміст правовідносин».
2. Назвіть ознаки правовідносин.
3. Які елементи правовідносин вам відомі?
4. Назвіть види правовідносин.
5. Наведіть приклади правовідносин, які належать до різних їхніх видів.
6. Наведіть приклади правовідносин, у яких вам доводилося брати участь, і визначте в наведених прикладах елементи правовідносин.
7. Порівняйте правовідносини й інші види соціальних відносин.
8. Визначте склад правовідносин у запропонованих ситуаціях.

А У Ж-ському районі відкрився новий районний відділ реєстрації актів цивільного стану (РАЦС). Першими зареєстрували свій шлюб Олена Л. та Едуард К.

Після реєстрації їх чекала приємна несподіванка — голова райдержадміністрації вручив молодим путівки на відпочинок.

- Б** Протягом останнього часу в церковний сан було висвячено десять чоловіків у віці від 25 до 35 років. Більшість із них попередньо звільнилися з роботи, де вони працювали раніше. Водночас дехто з них у зв'язку з переїздом на нове місце проживання уклав угоди про найм житлової площі з місцевими жителями.

§ 33. Суб'єкти правовідносин

1. Поняття та види суб'єкта правовідносин

Одним із невід'ємних елементів правовідносин є їхні суб'єкти, адже в будь-які відносини вступають певні особи.

- *Пригадайте, що таке суб'єкт правовідносин.*

Можна визначити декілька ознак суб'єктів правовідносин. Будь-який учасник правовідносин повинен мати можливість брати участь у правовідносинах. Для цього учасник правовідносин має бути відособлений від інших, а також бути здатним самостійно формувати та висловлювати свою волю.

Крім того, суб'єкт правовідносин повинен мати певні юридичні властивості. Для того щоб брати участь у правовідносинах, особа повинна мати правосуб'єктність.

Суб'єктами правовідносин можуть бути різні особи.

Фізичні особи — це громадяни України, іноземці, особи без громадянства. Фактично учасником правовідносин може бути будь-яка людина.

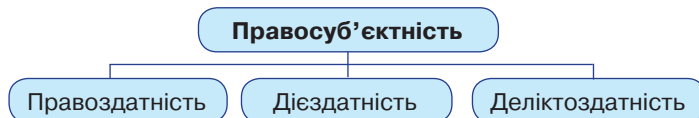
Учасниками можуть бути й **юридичні особи** — організації, зареєстровані в установленому порядку. Суб'єктами правовідносин можуть бути підприємства, установи, організації, держава, територіальні громади — міста, села, а також області, райони тощо. Юридична особа повинна мати певні ознаки, зокрема власне найменування. У неї є власне відокремлене майно, рахунок у банку. Юридична особа виступає в правових відносинах від свого імені, вона може бути відповідачем і позивачем у суді.

2. Правосуб'єктність

Правосуб'єктність — це здатність фізичної та юридичної особи в установленому порядку бути суб'єктами правовідносин, носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Для фізичної особи правосуб'єктність складається з кількох елементів.

Правоздатність — здатність особи мати юридичні права й обов'язки.

Уперше поняття «правоздатність» було запроваджено французьким Цивільним кодексом 1804 р. (так званим Кодексом Наполеона). Відповідно до законодавства України, правоздатність фізичної особи виникає з моменту її народження й зберігається до смерті.

У сучасному світі не може існувати людина, яка не має правоздатності. Більше того, жодна людина не може навіть за власним бажанням відмовитися від правоздатності. Правоздатність невід'ємна від особи, вона не залежить від віку, професії, статі й інших обставин. Правоздатність не може передаватися іншим особам. Кожна людина має однакову правоздатність, у принципі особа може мати будь-які права, які передбачені законодавством. Конкретна людина в певний момент користується лише частиною потенційно можливих для неї прав, але це не означає різницю в рівні правоздатності. Держава також не має права позбавити особу її правоздатності, однак в окремих випадках правоздатність особи може бути обмежена. Так, у разі скоєння правопорушення можливе обмеження права особи на свободу, права розпоряджатися своїм майном, займати певні посади тощо. Як правило, таке обмеження є тимчасовим.

Розрізняють **три види правоздатності** — загальну, галузеву та спеціальну.

Загальна передбачає можливість фізичної чи юридичної особи брати участь у правовідносинах. Таку правоздатність фізична особа має з моменту народження, а юридична — з моменту реєстрації.

Галузева правоздатність передбачає можливість участі особи в правовідносинах певної галузі права. При цьому вік, з якого особа може брати участь у правовідносинах певної галузі права, у різних галузях суттєво відрізняється. Так, учасником трудових правовідносин особа може бути лише з 14 років.

Спеціальна правоздатність визначає можливість особи брати участь у конкретному виді правовідносин, зокрема у зв'язку з набуттям певного статусу. Так, спеціальну правоздатність мають народні депутати, державні службовці, працівники правоохоронних органів, військовослужбовці.

Можливість особи своїми діями набувати юридичних прав та обов'язків називають дієздатністю.

Обсяг дієздатності фізичної особи суттєво залежить від її віку. Повна дієздатність в Україні настає з 18 років. Треба зазначити, що законодавство передбачає можливість обмеження дієздатності особи й навіть визнання особи недієздатною. Обмеження дієздатності передбачено у випадку, коли особа зловживає алкоголем, наркотиками та внаслідок цього ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Особа може бути визнана недієздатною, якщо вона, унаслідок психічної хвороби, не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Рішення про обмеження дієздатності особи або визнання її недієздатною приймає лише суд.

Ще однією складовою правосуб'єктності є **деліктоздатність** — здатність особи нести юридичну відповідальність.

Деліктоздатність фізичної особи в різних галузях настає в різному віці. Так, адміністративна деліктоздатність настає з 16 років, цивільно-правова — частково з 14, а повністю — з 18 років тощо.

3. Особливості правосуб'єктності юридичної особи

Правосуб'єктність мають не лише фізичні, а й юридичні особи. Правосуб'єктність юридичної особи виявляється в її компетенції. Це поняття включає ті права й обов'язки, що має юридична особа, які необхідні їй для виконання її функцій.

Особливістю правосуб'єктності юридичної особи є те, що час виникнення та припинення правоздатності та дієздатності, як правило, збігаються, вони настають і припиняються одночасно — починаються з моменту реєстрації юридичної особи та припиняються при її ліквідації. Згідно із законодавством, припинення юридичної особи може здійснюватися різними способами — шляхом ліквідації (у цьому випадку юридична особа зникає) або реорганізації (поділу, виділення, злиття).

Зрозуміло, що юридична особа не може сама реалізовувати свої права та виконувати обов'язки, підписувати угоди, брати участь у судових засіданнях. Тому від імені юридичної особи в правовідносинах діють органи чи особи, визначені її статутом, положенням та уповноважені на це відповідним чином.

Юридична особа має загальну та спеціальну правосуб'єктність. *Загальна* включає права й обов'язки, притаманні більшості юридичних осіб, а *спеціальна* передбачає ті права й обов'язки, які притаманні саме цьому виду юридичних осіб, впливають з його завдань і функцій. Так, правосуб'єктність органу місцевого самоврядування як юридичної особи буде суттєво відрізнятися від правосуб'єктності магазину чи школи.

4. Юридичні факти

Настання, зміна або припинення правовідносин є наслідком певних життєвих обставин. При цьому юридичне значення мають не будь-які обставини, а лише ті, що передбачені нормами права.

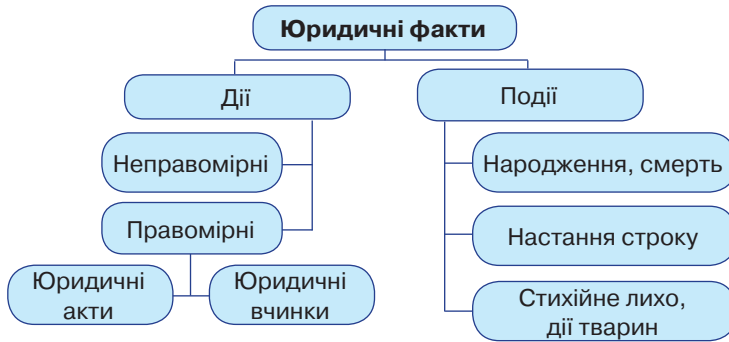
Життєві обставини, які передбачені нормами права, та породжують, змінюють або припиняють правовідносини, називають *юридичними фактами*.

Юридичні факти поділяють на дії та події. *Події* не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується без її бажання, але її поява породжує юридичні наслідки — виникнення прав у новонародженого й відповідних обов'язків у батьків, смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема застосування законодавства щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняють також дії природи, тварин, стихійні лиха. Унаслідок цього може виникнути право на страхові виплати, компенсацію збитків. Також юридичні наслідки породжує настання певних строків. Так, відбуття строку покарання припиняє обмеження прав людини, настання вісімнадцятирічного віку призводить до набуття особою повної цивільної дієздатності тощо.

Дії людей поділяють на *правомірні* — тобто такі, що відповідають вимогам закону, і *неправомірні* — такі, що суперечать їм. Неправомірні дії називають *правопорушеннями*. Вони спричиняють юридичну відповідальність.

Правомірні дії також поділяють на дві групи. *Юридичними актами* називають дії, у яких особа свідомо бажає настання певних юридичних наслідків. Людина свідомо укладає договір оренди, улаштовується на роботу або звільняється, вступає в школу чи інститут тощо. Однак іноді людина вчиняє певні дії, які спричиняють юридичні наслідки, незалежно від її бажання. Так відбувається, коли особа ство-

рює художній твір (в автора виникають авторські права), знаходить скарб (виникає право на винагороду) тощо. Такі дії називають **юридичними вчинками**.

До структури правовідносин належать суб'єкти правовідносин. Суб'єктами правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи. Для участі в правовідносинах особи повинні мати правосуб'єктність, яка включає правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Виникнення, припинення та зміна правовідносин є наслідком юридичних фактів. Юридичні факти поділяють на *події*, які не залежать від волі людей, і *дії*, що є результатом свідомих дій людей. Дії можуть бути *правомірні* та *неправомірні*.

Запам'ятайте: дієздатність, правоздатність, деліктоздатність, правосуб'єктність, юридичні факти.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «дієздатність», «правоздатність», «деліктоздатність», «правосуб'єктність», «юридичні факти».
2. Порівняйте
 - А правоздатність і дієздатність
 - Б юридичні дії та події
 - В юридичних і фізичних осіб
 - Г загальну, галузеву та спеціальну дієздатність
3. Наведіть приклади юридичних фактів, які вам траплялися в житті, і визначте, до якого виду юридичних фактів вони належать.
- 4*. Висловте свою думку щодо доцільності зниження (або підвищення) віку набуття особою повної дієздатності.
5. Які особливості має правосуб'єктність юридичної особи?

Тема 7. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ТА ПРАВОПОРУШЕННЯ

§ 34. Правова поведінка

1. Поняття «поведінка» та її види

Напевно, кожному з вас доводилося чути це слово — *поведінка*.

Учитель, звертаючись до учня, говорить: «Ти маєш покращити свою поведінку». На зборах директор школи говорить, ставлячи в приклад ученицю — пере-

можницю олімпіади: «Її поведінка може бути прикладом для інших». У коментарі до футбольного матчу говориться: «Поведінка вболівальників стала причиною дострокового припинення гри».

- *А як ви розумієте це поняття?*

Поведінка людини — сукупність дій, у яких відображається її ставлення до навколишнього світу та суспільства, інших людей.

Поведінка людини може бути дуже різною — відповідати нормам моралі та права чи суперечити їм, бути доброзичливою чи ворожою, а часом агресивною чи навіть злочинною.

Залежно від спрямованості, її наслідків поведінка може бути суспільно корисною та суспільно шкідливою. У першому випадку вона відповідає соціальним нормам, сприяє досягненню певних важливих для суспільства та корисних для нього цілей. Коли людина рятує іншу, бере участь у будівництві нового об'єкта, робить наукове відкриття — її поведінка є суспільно корисною й завжди заохочується.

Однак можлива й ситуація, коли людина своєю поведінкою порушує встановлені соціальні (не лише правові) норми. Якщо чоловік увійде в християнський храм, не знімаючи головного убору, він порушить релігійні норми. Особа, яка всупереч обіцянці та без поважних причин не прийде на призначену ділову зустріч, порушить правила моралі та ділового етикету. І хоча в обох випадках не було порушено норм права, така поведінка буде визнана суспільно шкідливою. Так само суспільно шкідливою буде визнано поведінку особи, яка порушить правові норми, скоїть правопорушення, а тим паче злочин.

2. Правова поведінка

Людина живе в природі та суспільстві, відчуває холод або спеку й одягається відповідно до погоди, спілкується з друзями, приятелями та навіть незнайомими людьми. Процес взаємодії людини (та й будь-якої живої істоти) з навколишнім середовищем (природою та суспільством), який виявляється в її внутрішній та зовнішній активності, називають *поведінка людини*. Поведінка людини в більшості випадків призводить до змін у природному середовищі, у самому суб'єкті поведінки. Поняття «поведінка» — надзвичайно широке. Воно включає: відпочинок людини та її прокидання, прийом їжі та навчальну й трудову діяльність тощо — практично будь-які прояви активності людей. Не в усіх випадках поведінка людей повною мірою регулюється нормами права.

Вчинки особи, які мають соціальне значення, регулюються нормами права та тягнуть за собою юридичні наслідки, називають *правовою поведінкою*.

Правова поведінка має ряд ознак. Вона існує лише у сфері суспільних відносин. Це означає, що йдеться про взаємодію (пряму чи опосередковану) особи саме із суспільством. Суспільство певним чином реагує на поведінку особи, визначає, чи є ця поведінка корисною чи шкідливою для суспільства, чи відповідає нормам права. При цьому для правової поведінки обов'язковим елементом є ставлення особи до своїх дій, їхніх наслідків. Суб'єкти правової поведінки керують своїми

діями, оцінюють їх з точки зору норм права та приймають вольові рішення. Ці рішення та поведінка в цілому породжують юридичні наслідки. Які саме — залежить від змісту правової поведінки — з'являються, змінюються, припиняються юридичні права й обов'язки, виникають підстави для притягнення порушника до юридичної відповідальності тощо. Це стає наслідком того, що правова поведінка обов'язково передбачає наявність правових норм, які її регулюють. Саме правові норми визначають оцінку правової поведінки — чи відповідає вона встановленим вимогам, чи містить порушення норм.

Залежно від того, чи відповідає поведінка особи вимогам норм права, її поділяють на правомірну та правопорушення.

3. Правомірна та протиправна поведінка

Правомірна поведінка — це суспільно необхідна, бажана, допустима, свідомо поведінка суб'єктів, яка відповідає нормам права.

Отже, головною ознакою правомірної поведінки є відповідність її нормам права. Ця поведінка є завжди свідомою (тією чи іншою мірою), навіть коли людина не повністю розуміє значення своїх дій, не може їх повністю оцінити, вона все ж самостійно приймає рішення, обирає варіанти своєї поведінки, своїх дій. Поведінка в багатьох випадках має певний мотив, мету, особа більшою чи меншою мірою усвідомлює не лише характер своїх дій, а й їхні можливі наслідки.

При цьому правомірна поведінка є суспільно корисною, може бути або необхідною (у цьому випадку держава спонукає до такої поведінки шляхом установлення обов'язків суб'єктів або ж певних заборон), або бажаною (така поведінка полягає в тому, що особа за власним бажанням користується своїми юридичними правами, однак ця поведінка не є обов'язковою) для суспільства.

Правомірна поведінка має ряд різновидів. Вона може бути індивідуальною (громадянин улаштовується на роботу, укладаючи трудовий договір; дитина переходить вулицю по пішохідному переходу тощо) або колективною (діяльність політичних партій, громадських організацій, релігійних громад тощо).

Розрізняють також **активні правомірні дії** особи та **правомірну бездіяльність**. Коли особа здійснює купівлю, дарування, укладає шлюб, звільняється з роботи, сплачує податки, то йдеться про активні дії. Коли ж виконання правової норми потребує від особи лише утриматися від вчинення певних дій (не переходити вулицю на червоне світло, не заважати правомірним діям правоохоронців тощо), то йдеться про правомірну бездіяльність.

Поведінку, у якій містяться порушення правових норм, називають *протиправною*.

Така поведінка є обов'язковим елементом правопорушення.

4. Види правомірної поведінки

Види правомірної поведінки розрізняють залежно від того, як суб'єкт правомірної поведінки до неї ставиться.

Найбільш бажаним для суспільства типом правомірної поведінки є **соціально активна**. Ця поведінка передбачає, що особа активно користується своїми правами, виконує обов'язки. До того ж особа активно, небайдуже сприймає порушення норм права іншими людьми, намагається перешкодити цим порушенням.

Про **законослухняну** поведінку йдеться тоді, коли особа самостійно та свідомо, без стороннього впливу суворо дотримується норм права. При цьому таку поведінку особа обирає за власним переконанням, без стороннього примусу. Особа сама не допускає правопорушень, однак при цьому й не виявляє активності щодо припинення правопорушень інших людей.

Особа, якій притаманна **конформістська** поведінка, діє під впливом оточення, діє так, як і більшість людей навколо неї. Людина з конформістською поведінкою сама не виявляє соціальної активності. У разі, коли її оточення порушуватиме правові норми, то й ця особа може від конформістської правомірної поведінки перейти до конформістської неправомірної поведінки, тобто стати правопорушником.

Найбільш небезпечним видом правомірної поведінки є **маргінальна** поведінка, коли особа стоїть на межі — вона ще не порушує норми права, але будь-якої миті може перейти межу дозволеного. Особа утримується від неправомірних дій не тому, що має високу правову культуру, правосвідомість, переконана в доцільності та необхідності правомірної поведінки, а тому, що побоюється юридичної відповідальності, яка може настати в разі правопорушення.

Дії людей дуже часто називають *поведінкою*. Вона може бути *суспільно корисною* та *суспільно шкідливою*.

Поведінку, яку регулюють норми права та яка має свідомий характер, називають *правовою поведінкою*. Вона може бути *правомірною* та *неправомірною*. Суспільство зацікавлене в тому, щоб якомога більше учасників правовідносин діяли правомірно.

Запам'ятайте: поведінка, правова поведінка, правомірна поведінка.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «поведінка», «правова поведінка», «правомірна поведінка».
2. Назвіть відомі вам види правової поведінки.
3. Порівняйте види правомірної поведінки, які вам відомі.
- 4*. Наведіть приклади правомірної поведінки та правопорушень, які вам траплялися.
- 5*. Наведіть відомі вам приклади або знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про соціально активну, законослухняну, конформістську та маргінальну поведінку.
6. Визначте, який вид правової поведінки має місце в наведених нижче прикладах.
 - 1) Підліток, уперше прийшовши на футбольний матч і наслідуючи товаришів, які належать до угруповання футбольних фанатів-ультрас, потайки проніс на трибуну файер, підпалив його та кинув на поле.

- 2) Громадянин, побачивши, як молодик напав на дівчину та відібрав у неї мобільний телефон, утрутився та затримав порушника, передавши правоохоронцям, які під'їхали за кілька хвилин.
- 3) Отримавши подарунок від іноземних родичів, громадянин звернувся до фіскальної служби, щоб з'ясувати, чи повинен він сплатити податок.

3 історії української державності

У 2010 р. в дні святкування 300-річчя прийняття Конституції Пилипа Орлика в м. Бендерах було споруджено пам'ятний знак на честь прийняття цього історичного документа. Пам'ятний знак відкрито біля стін Бендерської фортеці.

§ 35. Правопорушення

1. Поняття та ознаки правопорушення

- З курсу правознавства 9 класу згадайте, що таке правопорушення.

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до правових норм. Однак, на жаль, є й інші випадки. Пішохід переходить вулицю на червоний сигнал світлофора. Робітник без поважної причини запізнюється на роботу. Граючи у дворі, підлітки пошкодили автомобіль. Учень не виконав домашнє завдання. Що спільного в цих ситуаціях? Основне те, що всі ці громадяни порушили якісь правові норми, тобто їхня поведінка була неправомірною. Інакше таку поведінку особи називають *правопорушенням*.

Суспільно небезпечне або шкідливе винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, яке порушує норми права, завдає шкоду суспільним відносинам, що охороняються правом, і тягне за собою юридичну відповідальність, називають *правопорушенням*.

Для правопорушення характерні певні ознаки.

Передусім *правопорушення* має місце лише тоді, коли діяння особи *безпосередньо порушує ту чи іншу норму права*. Це може виявлятися в невиконанні ви-

значених правом обов'язків, у недотриманні правил, які ним встановлено, перевищенні прав, компетенції особи, порушенні заборон, які встановлено правом тощо.

По-друге, будь-яке **правопорушення обов'язково завдає якоїсь шкоди**. Шкода може бути *моральною* (образа, нервово напруження тощо), *матеріальною* (прямі збитки, втрата майна або коштів, втрата можливого прибутку), *фізичною* (смерть, шкода здоров'ю).

Обов'язковою ознакою правопорушення є наявність вини правопорушника.

Якими б не були тяжкі наслідки певної події — аварії, катастрофи, її не можна назвати правопорушенням, якщо ніхто не винний у тому, що сталося, якщо до негативних наслідків призвели невідворотна сила стихії, несприятливий збіг обставин, у якому ніхто не винен тощо.

У визначенні правопорушення є слово *діяння*. Воно набагато ширше, ніж звичне слово *дія*. Діяння — це не лише активна форма протиправної поведінки — дія, а й пасивна — бездіяльність. Коли особа на вулиці здійснює грабіж, вона діє активно. А коли особа ухиляється від сплати належних податків, то вона, навпаки, порушує закон саме своєю бездіяльністю. Правопорушенням у цьому випадку є саме відсутність дії, бездіяльність.

Про правопорушення йдеться лише тоді, коли його вчинила особа, яка може нести юридичну відповідальність, тобто **деліктоздатна особа**. Якщо йдеться про фізичну особу, то вона повинна досягти певного, визначеного для цього виду правопорушення, віку. Крім того, стан правопорушника повинен забезпечити йому можливість розуміти значення своїх дій та керувати ними.

Ознакою правопорушення є також те, що винна особа може бути притягнута до **юридичної відповідальності, передбаченої законодавством**. Вид юридичної відповідальності залежить від того, яке правопорушення скоєно.

2. Види правопорушень

Залежно від тяжкості правопорушення, ступеня завданої ним суспільної шкоди, а також залежно від того, які норми права було порушено, розрізняють види правопорушень.

Найнебезпечнішим і найтяжчим видом правопорушення є **злочин** — порушення кримінального законодавства. Злочинами є вбивство, завдання тілесних ушкоджень, крадіжка, грабіж, хуліганство тощо.

Будь-які інші правопорушення називають **проступками**. Відповідно до галузей права розрізняють *дисциплінарні* (порушення, пов'язані з трудовою діяльністю людей, порушення трудової дисципліни), *адміністративні* (перехід вулиці в невідновленому місці, безквитковий проїзд у транспорті, несвоєчасне отримання паспорта тощо), *цивільно-правові* (невиконання зобов'язань за цивільно-правовим договором — купівлі-продажу, оренди тощо, відмова повернути борг).

3. Поняття складу правопорушення

Перша складова — це **суб'єкт правопорушення**, тобто та особа, яка вчинила правопорушення. Суб'єктом правопорушення може бути лише деліктоздатна особа. Залежно від виду правопорушення суб'єкт правопорушення може бути *індивідуальним* (тобто фізична особа) або *колективним* (наприклад, магазин — юридична особа, яка не виконала обов'язку замінити неякісний товар; політична партія, що порушила законодавство при проведенні своєї маніфестації; орган державної влади, який прийняв неконституційне рішення тощо).

Об'єктом правопорушення є те, на що чи проти чого спрямовано протиправну дію правопорушника, ті певні блага чи соціальні цінності, на які посягає правопорушення. Так, коли скоєно крадіжку, об'єктом є власність (право власності), убивство — життя людини (право людини на життя) тощо.

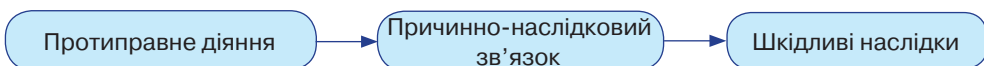
Третя складова — **суб'єктивна сторона правопорушення** визначає ставлення правопорушника до скоєного, до свого правопорушення та його наслідків. Елементами суб'єктивної сторони правопорушення є вина, мотив і мета.

Коли людина скоює крадіжку в магазині чи квартирі, вона робить це свідомо, маючи намір збагатитися за рахунок чужої власності. У цьому випадку ми говоримо про **прямий умисел правопорушника**. А от коли правопорушник усвідомлює, що діє неправомірно, передбачає та свідомо допускає настання шкідливих наслідків, ідеться про **непрямий умисел**.

Однак інколи людина скоює правопорушення, не бажаючи настання шкідливих наслідків — з **необережності**. Якщо вона передбачає можливі шкідливі наслідки своїх дій, але сподівається запобігти цим наслідкам, то йдеться про **злочинну самовпевненість**. Прикладом злочинної самовпевненості є скоєння дорожньо-транспортної пригоди внаслідок перевищення швидкості. Водій розуміє небезпеку своїх дій, але сподівається на своє вміння керувати машиною. Іноді ж порушник навіть не передбачає можливих шкідливих наслідків, хоча міг і повинен був їх передбачати, — це буде **протиправна недбалість**. Коли керівники Чорнобильської атомної електростанції в 1986 р. організували експеримент, який призвів до катастрофи, вони не передбачали страшних наслідків своїх дій.

Елементом суб'єктивної сторони також можуть бути мотив і мета правопорушення. **Мета** — це те, заради чого людина скоює правопорушення, до чого вона прагне. **Мотив** — те, що безпосередньо спонукає особу до правопорушення. Коли особа скоює вбивство, її метою є позбавлення життя іншої людини, а мотивом можуть бути помста, ревності, корисливі причини (якщо вона бажає заволодіти майном жертви) тощо. Варто зазначити: якщо вина є обов'язковим елементом суб'єктивної сторони, то мотив і мета наявні тільки в умисних правопорушеннях.

Об'єктивна сторона правопорушення включає декілька елементів. Основними, без яких не може бути правопорушення, є саме протиправне діяння, його шкідливі наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Зверніть увагу на обов'язковість безпосереднього зв'язку між діянням, яке порушує норми права, і шкідливими наслідками. Якщо навіть є шкода, але вона не є наслідком протиправного діяння, то немає й самого правопорушення.

Елементами об'єктивної сторони правопорушень також є час, місце, спосіб скоєння правопорушень, інші обставини, за яких вони сталися. Для одних правопорушень немає суттєвого значення, коли та де вони сталися, — скоєно крадіжку вдень чи вночі, у місті чи в селі. А от якщо правопорушення скоєно під час стихійного лиха або там, де йдуть бойові дії, ці обставини будуть суттєво впливати на вибір виду та міри покарання. Так само й щодо способу скоєння правопорушення. Якщо вбивство людини буде тягнути за собою відповідальність, незалежно від того, застосував злочинець ніж чи пістолет, стріляв він із засідки чи відкрито, то спосіб заволодіння чужим майном буде суттєвою обставиною, яка визначатиме вид злочину — таємне заволодіння чужим майном буде визнано крадіжкою, відкрито — грабежем, а за допомогою обману — шахрайством.

Якщо особа діє неправомірно, вона скоює правопорушення. Правопорушення має ряд ознак — вину, завдання шкоди, порушення норм права, скоєння деліктоздатним суб'єктом.

Залежно від того, які норми права порушені, розрізняють різні види правопорушень, найнебезпечнішим з яких є кримінальні, їх називають *злочинами*. Особа, яка вчинила правопорушення, є *правопорушником*.

Правопорушення завжди має певний склад, який включає суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивну сторону правопорушення, об'єктивну сторону правопорушення.

Запам'ятайте: правопорушення, склад правопорушення, суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, суб'єктивна сторона правопорушення, об'єктивна сторона правопорушення.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правопорушення», «склад правопорушення», «суб'єкт правопорушення», «об'єкт правопорушення», «суб'єктивна сторона правопорушення», «об'єктивна сторона правопорушення».
- 2*. Висловте власну думку щодо співвідношення між порушеннями суспільного порядку та правопорядку. Чи можливі випадки, коли порушення суспільного порядку не є порушенням правопорядку й навпаки?
3. Які види правопорушень вам відомі?
4. Висловте свою думку щодо того, що є основними причинами правопорушень.
- 5*. Уявіть собі, що ви стали керівником вашого села, селища, міста. Запропонуйте заходи, які б, на вашу думку, допомогли зменшити кількість правопорушень у вашому населеному пункті.
6. Знайдіть у засобах масової інформації повідомлення про правопорушення та визначте його склад.
7. Визначте, у яких з описаних випадків ідеться про правопорушення.
 - А юнак відмовився давати свідчення поліцейському щодо бійки, свідком якої він став
 - Б учень відмовився виконувати домашні завдання
 - В священик виступив проти рішення митрополита щодо порядку святкування ювілею церкви
 - Г бухгалтер витратила гроші фірми на придбання власного автомобіля
 - Д дівчина не придбала квиток в автобусі й була затримана контролером
 - Е хлопець перейшов дорогу на червоне світло
 - Є водій автобуса не прийшов на профспілкові збори.
8. У ситуаціях, які наведені в попередньому завданні, визначте, який вид правопорушення скоєно, і встановіть його склад (у ситуаціях, які є правопорушеннями).

Тема 8. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 36. Основи юридичної відповідальності

1. Конституційні основи юридичної відповідальності особи

- Пригадайте відомі вам загальні принципи юридичної відповідальності.

Загальні принципи юридичної відповідальності спільні для більшості сучасних демократичних держав.

Кожна особа сама несе відповідальність за вчинене нею правопорушення. Ніхто не може відповідати за іншу особу. **Індивідуальний характер відповідальності** виключає колективну відповідальність — якщо член бригади будівельників запізнився на роботу, то відповідатиме саме він, а не бригадир чи вся бригада. І навіть коли до відповідальності притягають батьків дитини-правопорушника, їх карають за неналежне виконання батьківських обов'язків, тобто власну провину, власне правопорушення.

Правопорушення тягне за собою відповідальність, однак конституція передбачає обмеження — **за одне правопорушення особа не може бути притягнута двічі до юридичної відповідальності одного виду**. При цьому зверніть увагу: ідеться саме про відповідальність **одного** виду. Якщо працівник з власної вини пошкодив верстат, то адміністрація не має права одночасно оголосити йому догану та звільнити з роботи, адже обидва стягнення є дисциплінарними. Однак оголосити працівникові догану й одночасно вимагати відшкодування завданої шкоди адміністрація має право, адже йдеться про дисциплінарне стягнення та матеріальну відповідальність. Так само водій, який у нетверезому стані скоїв дорожньо-транспортну пригоду, унаслідок якої постраждали люди та пошкоджено автомобілі, може бути засуджений до позбавлення чи обмеження волі (кримінальна відповідальність), позбавлений спеціального права — права керувати автомобілем на певний час (адміністративна відповідальність), а також має відшкодувати завдані внаслідок аварії збитки (цивільно-правова відповідальність).

Обвинувачення в скоєнні правопорушення не може ґрунтуватися на припущеннях або сумнівних доказах. При цьому докази повинні бути отримані законним шляхом, відповідно до процесуальних норм. Так, якщо закон передбачає обов'язковість присутності на допиті особи у віці до 14 років його батьків або законних представників, а також педагога, то свідчення, отримані на допиті, проведеному за відсутності цих осіб, не будуть визнані судом і не можуть бути доказами. Так само не будуть визнані доказами речі, знайдені під час обшуку, який проведений із порушенням встановленого законом порядку, наприклад за відсутності понятих або без рішення суду.

Підставою для притягнення до відповідальності можуть бути лише ті норми, які діяли на момент скоєння особою правопорушення.

- Пригадайте принцип дії закону, у якому закріплено це право.

2. Презумпція невинуватості

Одним із найважливіших принципів, що визначає порядок притягнення до юридичної відповідальності, є принцип презумпції невинуватості. Слово *презумп-*

ція (від латин. *praesumere* — передбачати, угадувати) означає «припущення про вірогідність певного факту, обставини, закріплені нормами права».

Презумпція невинуватості з'явилася не відразу. Протягом багатьох століть підозрюваний у скоєнні злочину повинен був сам шукати та наводити докази своєї непричетності до злочину.

Уперше презумпція невинуватості була включена до Декларації прав людини й громадянина, прийнятої у Франції в 1789 р. Нині цей принцип передбачений Загальною декларацією прав людини (1948), Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини (1950). Він також закріплений у Конституції України.

Принцип презумпції невинуватості має декілька аспектів. З одного боку, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість, подавати докази на свою користь — право, а не обов'язок підозрюваного, обвинуваченого, підсудного. Якщо особа не бажає себе захищати, наводити виправдувальні докази, це не може бути підставою для визнання цієї особи винною. Зібрати докази, що доводять обвинувачення, є обов'язком слідчого.

З іншого боку, особа не може за будь-яких обставин уважатися винуватою до остаточного обвинувального рішення суду. Навіть якщо особу затримано на місці злочину, наявні всі докази її вини й навіть сама особа визнає себе винною, ніхто не має права назвати її злочинцем у засобах масової інформації, у мережі Інтернет, у будь-яких офіційних документах тощо.

3. Обставини, що виключають юридичну відповідальність

Іноді трапляються ситуації, коли людина, на перший погляд, скоїла правопорушення, злочин, але її не притягають до юридичної відповідальності. Така ситуація виникає за наявності обставин, що виключають юридичну відповідальність.

Група молодиків здійснила напад на чоловіка, який ішов темною вулицею, і погрожуючи ножем, намагалася відібрати в нього гроші та мобільний телефон. Однак чоловік, застосувавши прийоми рукопашного бою, відбив напад, завдавши при цьому двом нападникам тяжкі тілесні ушкодження. Чи повинен нести відповідальність цей чоловік? З одного боку, він завдав тілесні ушкодження двом особам, а такі дії передбачені Кримінальним кодексом. Однак закон передбачає, що особа, яка, захищаючись від протиправного посягання, завдала шкоду тому, хто здійснив посягання, звільняється від будь-якої юридичної відповідальності. При цьому особа має право захищати не лише себе, а й інших людей, інтереси юридичної особи, держави тощо. Такі дії називають **необхідною обороною**. Особа має право застосовувати необхідну оборону навіть тоді, коли може уникнути небезпеки або ж звернутися за допомогою до правоохоронних органів. І ще одна вимога: дії особи не повинні перевищувати межі необхідної оборони. Отже, якщо фізично сильний молодий чоловік — професійний боксер важкої ваги — застосує ніж для захисту від підлітка, який витягує в нього з кишені гаманець, і завдасть йому тяжких тілесних ушкоджень, постає питання про перевищення межі необхідної оборони. А якщо ж дівчина так само використає ніж для захисту від нападу групи нетверезих злочинців і завдасть ним тяжкі тілесні ушкодження, її дії будуть визнані необхідною обороною. Зверніть увагу, що необхідна оборона є обставиною, яка звільняє від будь-якого виду юридичної відповідальності.

Особа не буде нести відповідальність за шкоду, завдану під час **затримання правопорушника**. При цьому завдана шкода не повинна виходити за межі необхідного, має враховувати як особу правопорушника, так і тяжкість скоєного ним правопорушення. Навряд чи буде визнано правомірним застосування вогнепальної зброї для затримання особи, яка не сплатила за свій проїзд у транспорті, а якщо йдеться про затримання озброєного пістолетом убивці чи грабіжника, це буде виправданим.

Іноді внаслідок дій природи, стихії, інших подій трапляються складні ситуації, у яких уникнути небезпеки можна, лише завдавши шкоду іншим. В автобуса, який перевозив групу дітей, на гірській дорозі вийшли з ладу гальма. Щоб зупинити машину й уникнути падіння в прірву, водій автобуса направив його на автомашини, що їхали поруч і стояли на узбіччі. Кілька машин розбито вщент, але автобус зупинено, діти не постраждали, а водії отримали незначні травми. На перший погляд, водій вчинив правопорушення. Однак завдавши матеріальну шкоду та порівняно незначні тілесні ушкодження стороннім особам, не причетним до виникнення небезпеки, він відвернув тяжкі травми, а можливо, і загибель багатьох дітей у разі падіння автобуса в прірву. До того ж експертиза довела, що іншого способу уникнути небезпеки не було. У цьому випадку йдеться про дії в стані **крайньої необхідності**. Для того щоб дії було визнано скоєними в стані крайньої необхідності, мають бути дотримані дві вимоги — немає іншого шляху уникнути небезпеки та завдана шкода має бути меншою, ніж відвернена. Особа, яка діяла в стані крайньої необхідності, не підлягає кримінальній, адміністративній та дисциплінарній відповідальності.

Іноді виникає ситуація, яка має назву **казус** (від латин. *casus* — випадок) — **випадкова подія, якою завдано певну шкоду, має ознаки складу правопорушення, але відсутня вина особи.**

Людина йшла тротуаром і, натрапивши на ділянку льоду, послизнулася та втратила рівновагу. Падаючи, перехожий збив жінку, яка стояла поруч. Унаслідок падіння вона вдарилася й невдовзі померла. Чи може перехожий відповідати за смерть жінки? У цьому випадку сталася випадкова подія, людина не мала умислу завдати шкоду жінці, вона не могла навіть передбачити таких наслідків своїх дій — саме тому йдеться про казус.

Дві наступні підстави звільнення від юридичної відповідальності пов'язані з особою правопорушника. Для кожного виду відповідальності передбачено вік, з якого особа може бути притягнута до цього виду відповідальності.

Вид відповідальності	Вік, з якого можливе притягнення до відповідальності цього виду
Кримінальна	За всі злочини — з 16 років, за найтяжчі злочини — з 14 років
Адміністративна	З 16 років
Цивільно-правова	З 14 до 18 років — несе самостійно, у разі недостатності коштів — відповідають батьки, з 18 років — несе самостійно
Дисциплінарна, матеріальна	З часу вступу на роботу (з 14 років — за згодою батьків, з 16 років — за загальними правилами)

Розділ 2. **Право**

Уважається, що саме з цього віку особа здатна розуміти небезпеку своїх дій. Особа, яка не досягнула визначеного законодавством віку, не може бути притягнута до відповідальності.

Не може бути притягнута до юридичної відповідальності також особа, яка не розуміє значення своїх дій або не може керувати ними. Психічно хвора людина в багатьох випадках не може розуміти значення своїх дій, тому не відповідає за свої дії. У цьому випадку йдеться про **неосудність особи**. У той же час, зверніть увагу, що звільнення від юридичної відповідальності можливе лише у випадку, коли неможливість розуміти чи керувати своїми діями є наслідком хвороби людини. Якщо ж вона сама призвела себе до стану, у якому не може керувати своїми діями або розуміти їхнє значення (унаслідок уживання алкоголю або наркотиків), то це не буде підставою для звільнення від юридичної відповідальності.

Конституція України визначає принципи притягнення до юридичної відповідальності особи. Найважливіший принцип, якого дотримуються в усіх демократичних державах, — принцип *презумпції невинуватості*. Дотримання цього принципу є однією з гарантій забезпечення прав людини.

В окремих випадках особа, яка вчинила дії, подібні до правопорушення, не підлягає притягненню до юридичної відповідальності, тобто наявні обставини, що виключають юридичну відповідальність. Серед таких обставин найчастіше трапляються необхідна оборона та крайня необхідність.

Запам'ятайте: презумпція невинуватості; обставини, які виключають юридичну відповідальність; необхідна оборона; крайня необхідність; неосудність.

Запитання та завдання

1. Які конституційні принципи юридичної відповідальності закріплено в Основному Законі нашої держави?
2. Поясніть принцип презумпції невинуватості.
3. Назвіть обставини, які виключають юридичну відповідальність.
4. Порівняйте крайню необхідність і необхідну оборону, заповнивши в зошиті порівняльну таблицю.

Ознаки для порівняння	Необхідна оборона	Крайня необхідність
Джерело небезпеки, яка відвертається		
Кому може бути завдано шкоду		
Розмір шкоди		
У якому випадку настає право на застосування		
Від яких видів відповідальності звільняє		

5. Висловіть свою думку щодо доцільності встановлення вимоги відповідності засобів оборони та посягання (неперевищення межі необхідної оборони).
6. Визначте, у якому із зазначених випадків особа підлягає звільненню від юридичної відповідальності.

- А** громадянин Р., на якого було вчинено напад групою озброєних ножем і кастетом юнаків, за допомогою прийомів рукопашного бою завдав одному з нападників тяжких тілесних ушкоджень, а іншого затримав і доставив до поліції
- Б** громадянка Р. взяла в магазині буханець хліба та деякі інші продукти, а при затриманні мотивувала свій вчинок тим, що потрібно годувати малолітнього сина
- В** громадянин Р. у зв'язку з психічною хворобою в момент скоєння злочину не мав змоги керувати своїми діями
- Г** громадянка Л. в момент скоєння злочину не усвідомлювала значення своїх дій, знаходячись у стані сильного алкогольного сп'яніння
- Д** громадянин М. під час повені взяв чужий човен для евакуації мешканців із небезпечної зони

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 4

ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

(розв'язання правових ситуацій)

• У наведених випадках визначте, чи скоєно правопорушення, а також хто буде притягнутий до юридичної відповідальності.

1. Громадянка К. пізно ввечері поверталася додому з роботи. У темному провулку її зупинили декілька молодиків. Вони вимагали віддати коштовності, гроші та мобільний телефон. Однак жінка, не розгубившись, застосувала газовий балончик, унаслідок чого один із нападників отримав легке отруєння. Скориставшись розгубленістю нападників, жінка звернулася по допомогу до патрульних поліцейських. Нападники були затримані, одного з них поклали в лікарню з отруєнням.

2. Пізно ввечері взимку громадянин К. повертався додому з роботи. На темній вулиці його наздогнали двоє 16-річних юнаків. Вони забрали в громадянина шапку, потім збили з ніг і почали бити. Коли К. утратив свідомість, юнаки відібрали в нього мобільний телефон і гаманець з грошима та кинулися тікати. Громадянка П. бачила те, що відбувалося, з вікна, але нікуди не повідомила про це, а пізніше відмовилася давати свідчення поліції.

3. Дев'ятикласниця Р. запізнилася на урок, пояснивши це необхідністю термінової розмови по телефону з матір'ю, яка перебуває в лікарні. Зайшовши в клас, вона відмовила однокласниці С. в допомозі під час розв'язання завдань контрольної роботи.

За це С. після уроків побила однокласницю, завдавши їй легких тілесних ушкоджень.

4. Громадянка П. керувала автомобілем. Раптом на ділянці крутого спуску жінка відчувала, що гальма не спрацьовують. Автомобіль стрімко набирив швидкість. Попереду вона побачила пішохідний перехід, яким переходила група школярів. Намагаючись уникнути наїзду, жінка повернула вбік і направила автомобіль на припарковані на узбіччі машини. Три автомобілі було пошкоджено, але діти не постраждали.

5. Десятикласники Р., Л. та О. ввечері гуляли селом. Проходячи повз закритий магазин вони побачили спалах усередині — сталося коротке замикання. За хвилину вони побачили полум'я. Знаючи, що пожежної команди в селі немає, вони розбили вікно та, застосовуючи підручні засоби та вогнегасник, який був у магазині, погасили вогонь. При цьому хлопці пошкодили касовий апарат та калькулятор.

6. Водій автомобіля К. їхав по примиській дорозі зі швидкістю 40 км/год. Раптом на дорозі вискочила дівчинка, водій спробував загальмувати, але не встиг цього зробити та збив її. Зупинивши машину, він надав дівчинці першу медичну допомогу та доставив її в лікарню. Дівчинку було врятовано.

7. Працівниця банку О., скориставшись службовим становищем, отримала інформацію про кредитні картки клієнтів. Вона почала знімати з їхніх рахунків невеликі суми та використовувати їх. Пізніше свої дії вона пояснила необхідністю знайти кошти

для термінового лікування родича, якому без надання цього лікування загрозувала смерть.

8. Під час повені на шляху проходження води опинилася ділянка шосейної дороги. Її збереження створювало загрозу затоплення великого житлового масиву з населенням 70 000 осіб. Відведення води в іншому напрямку було неможливим у зв'язку з нестачею часу, робочої сили та техніки. З метою недопущення затоплення та жертв серед населення працівники Міністерства надзвичайних ситуацій вимушені були підірвати ділянку дороги, яка заважала проходженню води, завдавши міському господарству шкоду на суму 12 000 000 грн. Загрозу було ліквідовано.

Тема 9. **ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК**

§ 37. **Поняття законності та правопорядок**

1. Поняття «законність»

Норми законів, які встановлює держава, залишаються лише декларацією, якщо їх не будуть виконувати і звичайні громадяни, і представники влади, і юридичні особи, і державні органи.

Значною мірою визначити рівень дотримання законів у державі допомагає поняття «законність». Це поняття — багатопланове.

Найчастіше **законністю** називають **точне та неухильне виконання й дотримання всіма суб'єктами права всіх діючих на території держави нормативно-правових актів**.

Водночас законність — це принцип, який вимагає дотримання вимог законів, суспільне життя, яке базується на такому дотриманні законності.

Законність передбачає верховенство права в житті суспільства. Закони повинні відповідати вимогам гуманізму, справедливості, право має регулювати найважливіші суспільні відносини. Водночас передбачається також і дотримання принципу верховенства закону. Законність також передбачає дотримання рівності перед законом усіх учасників правовідносин, неухильне дотримання ними вимог правових актів; правильне й ефективне застосування норм права державними органами. Вони мають діяти в межах наданих ним повноважень, відповідно до встановлених процедур.

2. Принципи законності

Єдність законності передбачає однакове розуміння, тлумачення й застосування законів та інших нормативних актів усіма учасниками правовідносин, незалежно від місця знаходження на території держави. Водночас цей принцип передбачає можливість урахування в законодавстві об'єктивних географічних, історичних та інших особливостей різних районів, областей, місцевостей у межах держави. Єдине розуміння норм законодавства передбачає також запровадження єдиних критеріїв оцінки поведінки учасників правовідносин щодо її правомірності чи неправомірності.

Надзвичайно важливим принципом законності є її **загальність**. Вона передбачає дотримання законів усіма посадовими особами, незалежно від їхніх посад і сфери діяльності — від рядового працівника до президента чи глави уряду держави, незалежно від національності, статі, релігійних чи політичних ознак тощо. Неприпустимим є надання будь-яких винятків чи привілеїв окремим особам, повинна бути забезпечена рівна відповідальність суб'єктів суспільних відносин за порушення закону.

Принцип **верховенства** закону забезпечує вищу юридичну силу закону як акта законодавчого органу держави або референдуму, а також прийняття підзаконних нормативних актів на основі та на виконання законів. Також цей принцип передбачає скасування нормативних актів, які не відповідають нормам законів.

Важливим принципом законності є забезпечення **гарантованості прав і свобод громадян**. Це передбачає, що в нормативних актах має бути закріплено основні права та свободи людини, які визначені міжнародними стандартами прав людини. При цьому цей принцип передбачає не лише проголошення, а й гарантування зазначених прав. При цьому забезпечується зв'язок між правами й обов'язками.

Принцип **взаємодії законності та доцільності** передбачає можливість для кожного суб'єкта правовідносин обирати найбільш ефективний шлях, варіант своїх дій у межах, передбачених законодавством. Так само й державні органи мають приймати не лише законні рішення, а й найбільш доцільні в конкретній ситуації. Водночас неприпустимим є виправдання порушень законів доцільністю прийнятих рішень.

Важливим принципом законності є **невідворотність відповідальності**. Це передбачає, що будь-яке правопорушення має потягнути за собою юридичну відповідальність, передбачену законодавством. При цьому відповідальність має бути справедливою, відповідати характеру та тяжкості правопорушення й наслідкам, до яких це порушення призвело. При визначенні міри покарання має бути враховано також особу правопорушника. Неприпустимим є застосування покарань, які принижують особу, а також стягнень чи покарань, не передбачених законодавством.

3. Гарантії законності

Напевно, кожен погодиться, що недостатньо проголосити принципи законності, потрібно забезпечити їхнє дотримання, необхідні гарантії законності.

Гарантії законності — це комплекс взаємопов'язаних об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, спеціальних юридичних засобів, які забезпечують дотримання законності.

Усі гарантії законності поділяють на загальні умови та спеціальні юридичні гарантії.

До *загальних гарантій* законності належить комплекс умов — економічних, політичних, ідеологічних (або духовних), соціальних. **Економічні умови** забезпечують матеріальні умови, які дають змогу виконувати правові норми, забезпечувати дотримання принципів законності. **Політичні гарантії** законності передбачають насамперед достатньо сильну державну владу, яка може ефективно управляти державою, забезпечувати успішну діяльність державних органів, зокрема правоохоронних. Гарантією законності є легітимність самої влади, її формування відповідно до загально визнаних принципів демократії та існуючих у державі законів.

Як ви вже знаєте, у будь-якому суспільстві формуються певна правова свідомість, її зміст, рівень розвитку правової культури населення, повага до правових норм і готовність до їхнього дотримання. Для формування правової культури важливою умовою є організація правової освіти та виховання населення. **Соціальними гарантіями** законності є забезпечення достатньо високого рівня життя населення, соціального захисту громадян. Зрозуміло, що в державі, де населення має низький життєвий рівень, високий рівень безробіття, кількість правопорушень буде набагато вищою.

Разом із зазначеними загальними умовами законність мають забезпечити *спеціальні юридичні гарантії*. Це створення ефективного законодавства та його постійне вдосконалення, закріплення в законодавстві ефективних засобів юридичної відповідальності, ефективна система запобігання та профілактики правопорушень. Також до юридичних гарантій належать ефективні правоохоронні органи, чітке розмежування повноважень і функцій державних органів, наявність системи противаг і стримувань у діяльності державних органів тощо.

4. Громадський порядок, правопорядок і дисципліна

З поняттям «законність» пов'язані ще декілька понять.

Систему суспільних відносин, що забезпечує захист прав і свобод людей, їхнє життя та здоров'я, повагу до честі та гідності людини, урегульована правовими й іншими соціальними нормами, називають *громадським порядком*.

Громадський порядок визначають не лише правові, а й інші соціальні норми — моральні, релігійні, етичні традиції тощо. У разі порушення громадського порядку настає не лише юридична, а й моральна або інша відповідальність — залежно від того, які соціальні норми було порушено.

Якщо ж ідеться про ту частину соціального порядку, що регулюється тільки нормами права, то можна вести мову про правопорядок.

Правопорядок — це правовий стан суспільних відносин, який забезпечує їхню стабільність, упорядкованість та охорону шляхом фактичної реалізації правових норм і вимог законності, суспільний порядок, заснований на праві.

Правопорядок є результатом свідомої, раціональної, вольової діяльності як окремих соціальних суб'єктів, так і держави, засобом забезпечення та результатом правової самоорганізації суспільства. Тобто правопорядок виникає не стихійно, а внаслідок свідомої діяльності держави, її органів, установ.

Правопорядок підтримується та забезпечується державою. Він діє відповідно до правових норм, тобто дотримання законності.

Змістом правопорядку є правомірна поведінка, при цьому суб'єкти використовують надані права та виконують покладені обов'язки. Правопорядок є результатом реалізації правових норм.

Саме завдяки правопорядку забезпечуються необхідні умови щодо здійснення суб'єктами наданих прав і водночас він базується на своєчасному й усвідомленому виконанні обов'язків. Правопорядок безпосередньо пов'язаний із невідворотністю відповідальності за правопорушення.

Суспільний порядок і правопорядок — це стан усього суспільства. Вони складаються з поведінки сотень, тисяч, мільйонів учасників правовідносин. Коли ж ідеться про поведінку окремого учасника правовідносин, то використовують поняття «дисципліна».

Дисципліна (від латин. *disciplina* — порядок) — **точне, неухильне та своєчасне дотримання встановлених правовими й іншими соціальними нормами правил поведінки в державному та суспільному житті.**

Запам'ятайте: законність, правопорядок, дисципліна.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «законність», «правапорядок», «дисципліна».
2. Назвіть принципи законності.
3. Які гарантії забезпечують законність?
4. Назвіть ознаки правопорядку.
- 5*. Порівняйте громадський порядок, правопорядок і дисципліну.
- 6*. Запропонуйте заходи, які, на вашу думку, сприятимуть поліпшенню стану законності та правопорядку в нашій державі.
- 7*. Висловіть свою думку щодо ролі дисципліни в житті суспільства, кожного з вас.

Тема 10. ПРАВОСВІДОМІСТЬ

§ 38. Правосвідомість і види правосвідомості

1. Поняття «правосвідомість»

Сукупність ідей, теорій, відчуттів, емоцій, поглядів тощо, у яких відображається ставлення людини, соціальної групи, суспільства в цілому до існуючого або бажаного права, форм і методів правового регулювання, називають **правосвідомістю**.

Правосвідомість є лише однією з форм суспільної свідомості, вона існує разом з політичною, моральною, релігійною свідомістю та взаємодіє з ними; відтворює життя суспільства та формується ним. Саме тому правосвідомість обумовлена рівнем соціально-економічного розвитку, особливостями його історичного розвитку, рівнем культури суспільства. Правосвідомість включає різноманітні елементи — ідеї, теорії, почуття, емоції, погляди й інші компоненти. Носіями правосвідомості є різні суб'єкти права та різні соціальні групи. Правосвідомість суттєво впливає на дії суб'єктів права в певних ситуаціях, орієнтує їх у різноманітних правових ситуаціях, допомагає їм робити вибір, обирати варіанти поведінки.

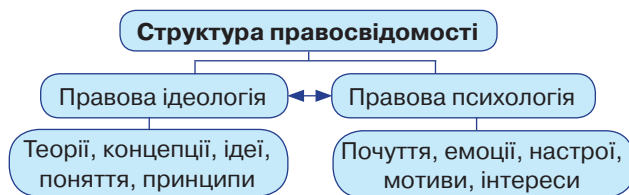
2. Види правосвідомості

Види правосвідомості розрізняють залежно від її носія. Адже певну правову свідомість має кожна людина — це буде **індивідуальна** правосвідомість. Свої погляди на право має й кожна соціальна група — розуміння та ставлення до права учнів молодшої школи та старшокласників буде відрізнятися, так само неоднаковим буде ставлення до права професійних юристів і представників інших професій. Іноді суттєво відрізняється правосвідомість представників різних регіонів держави, різних національних або релігійних груп тощо. Такий вид правосвідомості називають **груповим**. Але при всій різниці правової свідомості представників різних соціальних груп, у будь-якій державі поступово формується правосвідомість, що характерна для більшості населення держави. Правосвідомість, яка притаманна більшості населення певної держави, називають **масовою** (або **суспільною**) свідомістю.

Правосвідомість поділяють на звичайну (повсякденну), професійну (спеціалізовану) і наукову (теоретичну). **Звичайна** правосвідомість характерна для більшості населення. Вона формується під впливом повсякденного життя людей, які не пов'язані професійно з правом, не мають спеціальної юридичної освіти. Для осіб, які мають більш високий рівень професійної підготовки в галузі права, достатній професійний досвід у цій галузі, насамперед юристів-практиків, характерним є професійний рівень правосвідомості. Такий рівень правосвідомості називають **професійним**. Існує ще один рівень правосвідомості — **науковий** (або **теоретичний**), який притаманний для спеціалістів у галузі права. Він характерний для тих правознавців, які проводять наукові дослідження, професійно вивчають право.

3. Структура правосвідомості

Правосвідомість є досить складним явищем, яке має певну структуру.

Правова ідеологія — це сукупність правових поглядів, ідей, ідеалів, принципів і понять, які засновані на певному соціальному досвіді й наукових знаннях і можуть бути закріплені в діючій системі права та законодавства.

До правової ідеології належать принципи права в цілому й окремих його галузей, поняття, якими користуються правознавці, теорії, які покладено в основу системи правових норм. При цьому більшість елементів правової ідеології закріплюють у правових нормах.

Правова психологія включає почуття, емоції, настрої, які людина, суспільство відчувають щодо правових норм, правових відносин, інших явищ правового життя суспільства. Хоча правова психологія безпосередньо не закріплена в правових нормах, вона може впливати на розвиток правової системи. Так, саме під впливом настроїв суспільства було прийнято рішення про посилення відповідальності щодо торгівлі людьми, більшість населення схвально сприйняла прийняті

рішення про боротьбу з курінням, про запровадження більш жорстких санкцій щодо порушників Правил дорожнього руху.

Отже, між цими двома компонентами правосвідомості виникає взаємний вплив. Правова ідеологія дає певні орієнтири для правової психології, саме її складові — теорії, ідеї, принципи — стають об'єктом оцінювання правової психології. У свою чергу, правова психологія значною мірою визначає напрям і шляхи розвитку правової ідеології.

4. Правова культура

Правова культура — система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права.

Потрібно розрізняти правову культуру особистості та правову культуру суспільства. Правова культура особистості включає знання, уміння, навички, емоції та проявляється в правомірній діяльності та поведінці особи.

Показниками правової культури особи є знання та розуміння права. Правову культуру визначає повага до права, яка базується на власному переконанні особи. Виявом культури є правова активність особи, а також звичка діяти відповідно до норм права.

Правова культура суспільства визначається рівнем правосвідомості громадян і посадових осіб, рівнем їхнього переконання в необхідності діяти відповідно до вимог правових норм. Однак правова культура суспільства визначається не лише правосвідомістю окремих осіб, а й рівнем досконалості законодавства держави, тим, наскільки воно досконале, справедливе, науково обґрунтоване. Правова культура визначається також рівнем законності та правопорядку, який існує в державі, рівнем та ефективністю роботи правоохоронних органів.

У будь-якому суспільстві формується правова свідомість. Залежно від носія, розрізняють *індивідуальну, групову та суспільну правосвідомість*. Правосвідомість може мати побутовий, професійний та науковий рівень.

Елементами правосвідомості є правова ідеологія та правова психологія, які характеризують різні види свідомості.

З метою формування високої правосвідомості, правової культури в державі створено систему правового виховання, складовою якого є правова освіта.

Запам'ятайте: правова свідомість, правова культура, правова ідеологія, правова психологія, правова культура.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «правова свідомість», «правова культура», «правова ідеологія», «правова психологія», «правова культура».
2. Порівняйте
 - А правову ідеологію та правову психологію
 - Б правову культуру та правову свідомість
- 3*. Які заходи потрібно вживати, щоб покращити систему правової освіти та виховання в нашій державі?
4. Які види та рівні правосвідомості вам відомі?
5. Які елементи правової свідомості ви знаєте?

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Перевірте себе

1. Пригадайте, що означають поняття: • «виборчий ценз»; • «референдум»; • «державний апарат»; • «денонсація»; • «юрисдикція суду»; • «громадянство»; • «апатрид»; • «політична система суспільства».
2. Порівняйте: • безпосередню та представницьку демократію; • мажоритарну та пропорційну виборчу систему; • суди загальної та спеціальної юрисдикції.
3. Висловте свою думку щодо причин зростання абсентеїзму в більшості держав світу та запропонуйте шляхи боротьби з цим явищем.
4. Висловте свою думку щодо доцільності застосування відомих вам виборчих систем при проведенні різних видів виборів.
5. Запропонуйте, з яких питань державного життя доцільно проводити референдуми.
6. Запропонуйте, які норми законодавства доцільно впроваджувати для уникнення випадків появи апатридів і біпатридів.
7. Установіть відповідність між принципами виборчого права та їхніми визначеннями
 - 1 рівні вибори
 - 2 вільні вибори
 - 3 прямі вибори
 - 4 загальні вибори
 - А** на виборах не допускається контроль за волевиявленням виборців
 - Б** кожен виборець має право самостійно голосувати на виборах
 - В** кожен громадянин, який досягнув установленого законом віку має право брати участь у виборах
 - Г** кожен виборець має право отримати рівну кількість бюлетенів для голосування
 - Д** кожний виборець самостійно, без стороннього впливу приймає рішення щодо голосування

Тестові завдання

1. Визначте, при застосуванні якої виборчої системи виборець **НЕ** може безпосередньо вплинути на обрання конкретного кандидата
 - А** мажоритарної абсолютної більшості
 - Б** мажоритарної відносної більшості
 - В** пропорційної з жорсткими списками
 - Г** пропорційної з вільними списками
2. Визначте, який виборчий ценз є природним
 - А** становий
 - Б** професійний
 - В** віковий
 - Г** майновий
3. Визначте, який орган **НЕ** належить до державного апарату
 - А** глава держави
 - Б** Кабінет Міністрів
 - В** державне підприємство «Укрзалізниця»
 - Г** парламент
 - Д** Міністерство освіти
4. Визначте, яке з понять означає будь-яку істоту, яка належить до біологічного виду «Homo sapiens»
 - А** особа
 - Б** особистість
 - В** індивід
 - Г** людина
 - Д** громадянин

Тема 1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 39. Загальна характеристика конституційного права України

1. Предмет, метод правового регулювання галузі. Принципи конституційного права. Джерела конституційного права

• Назвіть відомі вам галузі права й основні методи правового регулювання, які притаманні різним галузям.

Конституційне право України – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з організацією та функціонуванням державного механізму.

Норми конституційного права визначають, зокрема, порядок формування, організації діяльності державних органів, порядок їхньої взаємодії, основи відносин між державою та її органами й людьми, статус громадян України тощо.

Конституційне право України займає центральне місце в правовій системі нашої держави. Адже саме його норми закріплюють основні принципи правової системи держави й значною мірою визначають зміст норм усіх інших галузей права.

Ви вже знаєте, що кожна галузь права характеризується предметом і методом правового регулювання.

Предметом конституційного права є переважно суспільні відносини політичного характеру, які пов'язані зі здійсненням державної влади.

Водночас воно регулює й окремі відносини економічного, соціального, духовного характеру, які пов'язані зі здійсненням функцій держави, діяльністю її органів.

• Висловте припущення, який метод правового регулювання є провідним для конституційного права.

Для регулювання цих відносин у конституційному праві застосовуються різноманітні методи правового регулювання. Серед них – *метод уповноваження* («Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади й органів місцевого самовряду-

вання, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їхнього підпорядкування і форм власності», ст. 86 Конституції України), *метод зобов'язання* («Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки», ст. 66 Конституції України), *метод заборони* («Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку», ст. 78 Конституції України), *метод дозволу* («Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку», ст. 115 Конституції України).

У цілому для конституційного права, як і для інших галузей, що належать до публічного права, провідним є *владно-імперативний метод* правового регулювання.

Засади, у яких утілюється сутність і політико-правове призначення галузі, називають *принципами конституційного права*.

Принципи конституційного права поділяють на загальні та спеціальні. До *загальних принципів* належать державний суверенітет, розподіл влади, непорушність прав і свобод людини та громадянина тощо. У загальних принципах утілюються основні ідеї конституційного права, вони декларуються безпосередньо в Конституції України.

Спеціальні принципи розвивають зміст загальних принципів, стосуються конкретних конституційно-правових відносин. У більшості випадків вони закріплюються в законах, які регулюють діяльність конкретних державних органів. Такими є, наприклад, принципи діяльності органів державної влади, виборності місцевого самоврядування тощо.

2. Конституційно-правові норми та їхні особливості

Правові норми, які належать до конституційного права, мають як властивості, притаманні будь-яким правовим нормам, так і певні особливості.

- *Пригадайте, що таке правові норми та які ознаки вони мають. Наведіть приклади правових норм, що належать до різних галузей права.*

Зокрема, особливістю норм конституційного права є їхній *установчий характер*. Це означає, що зміст конституційних норм суттєво впливає та до певної міри визначає зміст норм інших галузей права, порядок їхнього прийняття.

Норми конституційного права мають *підвищений рівень стабільності*.

Крім того, у нормах конституційного права міститься *значна кількість норм загального характеру*, які не пов'язані з конкретними правовідносинами, — норм-принципів, норм понять тощо.

Конституційно-правові норми мають особливості в притаманній їм структурі. Більшість із них має *неповну структуру*. Найчастіше в конституційно-правових нормах є один чи два (гіпотеза та диспозиція) елементи норми права. Набагато рідше в конституційно-правових нормах міститься санкція.

Джерелом конституційно-правових норм є Конституція та закони України, підзаконні правові акти є джерелами конституційного права набагато рідше.

3. Конституційно-правові відносини

• *Пригадайте елементи структури правовідносин і наведіть приклади правовідносин, які виникають у різних сферах суспільного життя.*

Суспільні відносини, які регулюються нормами конституційного права, називають конституційно-правовими відносинами.

Вони виникають в особливій сфері суспільних відносин, мають здебільшого політико-правовий характер, пов'язані з діяльністю державних органів, їхньою взаємодією з людьми, політичними партіями тощо. Конституційно-правові відносини мають імперативний характер, у них беруть участь держава та її органи, відносини мають здебільшого владний характер.

У конституційно-правових відносинах беруть участь суб'єкти відносин, які мають визначені законом права й обов'язки. Суб'єктами конституційно-правових відносин у нашій державі є український народ, Україна як держава в цілому, органи державної влади України та місцевого самоврядування, територіальні громади, політичні партії та громадські організації, громадяни України, народні депутати, посадові й службові особи, адміністративно-територіальні одиниці. Деякі з цих суб'єктів (зокрема, народ України, територіальні громади) беруть участь лише в конституційних правовідносинах, в інших видах правовідносин вони взагалі не беруть участі або беруть участь досить обмежено.

Об'єктами конституційно-правових правовідносин виступають державний, народний та національний суверенітет, конституційний лад, влада народу, державна влада, громадянство, дії органів державної влади тощо. Крім того, суб'єктами конституційних правовідносин є також такі нематеріальні об'єкти, як життя, здоров'я, честь, гідність людини та громадянина; духовні цінності тощо.

4. Джерела конституційного права

• *Пригадайте, які джерела права вам відомі.*

Кожна галузь права має власні джерела. Для конституційного права основним джерелом є Конституція України — Основний Закон. Конституція займає особливе місце серед джерел права — її норми мають найвищу юридичну силу, установчий характер і діють майже в усіх сферах суспільного життя.

Джерелом конституційного права є також міжнародні договори. Це визначено Конституцією України.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Крім того, джерелами конституційного права України є Конституція Автономної Республіки Крим, закони України. Так, норми конституційного права містять Закони України «Про вибори Президента України», «Про Конституційний Суд України», «Про Кабінет Міністрів України» тощо.

В окремих випадках джерелами конституційного права можуть бути інші правові акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів

України. Норми конституційного права містяться в постановах Центральної виборчої комісії, рішеннях і висновках Конституційного Суду України.

Для джерел конституційного права в більшості держав притаманна підвищена стабільність. Однак Україна є досить молодою державою, її правова система перебуває в стані постійного розвитку та вдосконалення, тому в нашій державі конституційне законодавство постійно змінюється.

5. Загальна характеристика та структура Конституції України

Основним Законом нашої держави є Конституція України. Вона має найвищу юридичну силу, є писаною та кодифікованою, має жорсткий характер.

Конституція України складається з Преамбули та чотирнадцяти розділів: I. Загальні засади; II. Права, свободи й обов'язки людини та громадянина; III. Вибори. Референдум; IV. Верховна Рада України; V. Президент України; VI. Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади; VIII. Правосуддя; IX. Територіальний устрій України; X. Автономна Республіка Крим; XI. Місцеве самоврядування; XII. Конституційний суд України; XIII. Внесення змін до Конституції України; XIV. Прикінцеві положення; XV. Перехідні положення.

Розділ VII «Прокуратура» було виключено з Конституції на підставі Закону від 02.06.2016, частина його норм увійшла в розділ «Правосуддя», однак відповідно до прийнятої в законотворчості практики, нумерація наступних розділів залишилася без змін.

Преамбула Конституції України — це своєрідний вступ до Основного Закону, він указує на народні витоки конституції, проголошує мету розвитку та зміцнення демократичної, правової, соціальної держави в Україні, зазначає про наступність конституції з Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. У Преамбулі зазначено, що **Конституцію прийнято 28 червня 1996 р. Верховною Радою України від імені українського народу — громадян України всіх національностей.**

Запам'ятайте: конституційне право, конституційно-правові відносини.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «конституційне право», «конституційно-правові відносини».
2. Назвіть джерела конституційного права України та визначте їхню ієрархію відповідно до рівня їхньої юридичної сили.
3. Які принципи конституційного права ви знаєте?
4. Визначте особливості конституційно-правових норм.
5. Назвіть предмет і метод правового регулювання конституційного права.
6. Наведіть приклади конституційно-правових відносин, учасниками яких є
 - А Президент України
 - Б територіальна громада вашого міста, села, селища
 - В Центральна виборча комісія
 - Г народ України
 - Д обласна рада вашої області

З курсів історії України та всесвітньої історії пригадайте, які пам'ятки конституційного права існували в нашій державі в різні історичні періоди. Де та коли у світі було прийнято перші конституції сучасного типу?

§ 40. Від Декларації про державний суверенітет України до Закону України «Про правонаступництво України»

1. Декларація про державний суверенітет України

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. в Україні поширюється рух за набуття Україною незалежності. Проявами цього стало обрання до Верховної Ради УРСР в березні 1990 р. ряду лідерів новостворених громадських організацій, які ставили своєю метою незалежність України, проведення масових акцій населення, появу незалежної преси тощо.

Поступово питання підвищення рівня суверенітету України стали предметом обговорення в парламенті. **16 липня 1990 р.** Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Цей документ став практично першим кроком на шляху до побудови нової незалежної держави, у якій ми нині живемо.

- *Ознайомтеся з витягами з тексту Декларації про державний суверенітет України та визначте основні положення цього документа.*

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Верховна Рада Української РСР ... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

III. Державна влада

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову (...).

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин (...).

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою (...).

VI. Економічна самостійність

...Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України...

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки...

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю...

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності (...).

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що прожива-

ють на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя (...).

ІХ. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР (...).

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Х. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах (...).

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Прийнята Верховною Радою Української РСР

м. Київ, 16 липня 1990 року

У Декларації було проголошено *державний суверенітет України* та визначено його складові. Крім державного суверенітету, іноді виокремлюють також народний та національний суверенітети. Їх також було закріплено в Декларації.

Народний суверенітет — це повновладдя народу, наявність механізмів, засобів і шляхів реальної участі громадян в управлінні державою.

Реалізуючи принцип народного суверенітету, Декларація проголосила народ єдиним джерелом влади, закріпила виняткове право Верховної Ради, обраної народом, виступати від імені всього народу України.

Національний суверенітет — повновладдя нації, право та можливість для неї самій визначати своє життя, у тому числі шляхом створення власної національної держави.

У Декларації було передбачено кроки, які підвищували рівень самостійності Української РСР, зокрема створення власної банківської, фінансової, податкової систем, внутрішніх військ, проголошення можливості запровадження власної грошової одиниці, створення Збройних сил. Було закріплено право на повномасштабну зовнішньополітичну діяльність. Важливою нормою стало встановлення верховенства Конституції та законів УРСР над загальносоюзними Конституцією та законами (до прийняття Декларації діяла прямо протилежна норма).

- Пригадайте, що означає вища юридична сила.

Декларація проголосила мету перетворення України на позаблокову, нейтральну та без'ядерну державу. Водночас необхідно врахувати, що Декларація не передбачала виходу УРСР зі складу Радянського Союзу.

2. Акт проголошення незалежності України

У серпні 1991 р. в Москві відбулися події, які пізніше отримали назву «серпневого путчу». У відповідь на ці події Верховна Рада України, розглянувши ситуацію, яка склалася, прийняла Акт проголошення незалежності України та постанову Верховної Ради про проголошення незалежності України. Рішення приймалося в дуже напруженій обстановці на позачерговій сесії Верховної Ради.

- *Ознайомтеся з текстом Акта та визначте основні положення цього документа. У чому, на вашу думку, спільні ознаки та відмінності Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності України?*

Акт проголошення незалежності України

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною й недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція та закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Верховна Рада України 24 серпня 1991 року

У документах було проголошено створення нової держави — України, а також було визначено, що на території нової держави діють лише Конституція, Закони й інші нормативні акти України. Саме на честь цієї події **24 серпня** щороку відзначається в Україні як державне свято — **День незалежності України**.

Важливо зазначити, що хоча Акт набирав чинності з моменту його прийняття, постановою Верховної Ради передбачила проведення Всеукраїнського референдуму щодо підтвердження Акта проголошення незалежності. Цей референдум був призначений на 1 грудня 1991 р.

У бюлетені референдуму містилося одне запитання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?».

- *Проаналізуйте наведені відомості про результати референдуму та висловіть свою думку щодо рівня підтримки Акта проголошення незалежності України.*

24 серпня 1991 р. в залі Верховної Ради України

З 37 885,6 тис. громадян України, які були внесені до списків для голосування, узяли участь у референдумі 31 891,7 тис. (84,18 %). З них позитивну відповідь дали 28 804,1 тис. виборців (90,92 %). Найбільшу підтримку Акт отримав в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Волинській, Рівненській, Житомирській, Київській, Хмельницькій, Черкаській, Вінницькій областях, де за незалежність проголосувало понад 95 % виборців.

Саме після підтвердження Акта Всеукраїнським референдумом розпочалася хвиля визнань України іноземними державами.

3. правонаступництво України

• *Які проблеми та питання, що необхідно вирішити, постають, на вашу думку, при виникненні нової незалежної держави?*

Після проголошення незалежності України виникло питання про правову та державотворчу спадщину, що залишилися після її попередниці — Радянської України, про перехід прав та обов'язків від УРСР до нової держави, тобто про правонаступництво.

Правонаступництво — це перехід прав та обов'язків від одного суб'єкта права до іншого, зокрема від держави-попередниці до держави-наступниці.

Міжнародним правом передбачено правонаступництво держав у різних ситуаціях, зокрема в разі утворення нової незалежної держави. Воно передбачає перехід прав і зобов'язань від однієї держави до іншої.

З метою врегулювання питань правонаступництва 12 вересня 1991 р. було прийнято **Закон України «Про правонаступництво України»**.

Згідно з цим Законом, вищим органом державної влади України стала Верховна Рада в складі депутатів Верховної Ради УРСР, зберегли свої повноваження місцеві органи влади, органи державного управління, судової влади, прокуратури.

Колишні адміністративні кордони УРСР стали державними кордонами України. Треба зазначити, що для офіційного оформлення нових державних кордонів потрібно було здійснити досить складний та тривалий процес їхньої делімітації (визначення на карті) і демаркації (позначення на місцевості) з державами-сусідами. На деяких ділянках державного кордону України цей процес триває й донині.

У Законі було визначено, що Конституція та закони УРСР діють на території України, якщо вони не суперечать законам, прийнятим після проголошення її незалежності. Україна визнала також чинність міжнародних угод УРСР і визнала зобов'язання, що виникають відповідно до них. Зобов'язання міжнародних угод СРСР Україна визнала в частині, що не суперечить Конституції нашої держави. Окремою постановою Верховна Рада України встановила, що в питаннях, які не врегульовані законодавством УРСР, до прийняття відповідних законів України діють законодавчі акти СРСР, якщо вони не суперечать Конституції та законам України.

У 1990–1991 рр. в Україні було прийнято ряд нормативних актів, які юридично зафіксували утворення нової незалежної держави — України. Якщо Декларація про державний суверенітет передбачала продовження існування УРСР у складі Радянського Союзу, то Акт проголошення незалежності проголосив повну незалежність України. 24 серпня 1991 року — день прийняття Акта став днем народження нашої держави. Питання правонаступництва нової держави було врегульовано спеціальним законом.

Запам'ятайте: правонаступництво, Акт проголошення незалежності України (24. 08. 1991), Декларація про державний суверенітет УРСР (16. 07. 1990).

Запитання та завдання

1. Складіть хронологічну таблицю відомих вам подій та нормативних актів 1990–1991 р. «Україна на шляху до незалежності».
2. Визначте основні положення Декларації про державний суверенітет України.
3. У чому полягає значення Акта проголошення незалежності України?
4. Чому виникла потреба в прийнятті Закону України «Про правонаступництво України»?
5. Визначте, які положення Декларації про державний суверенітет України закріплюють державний, народний та національний суверенітет.
- 6*. Порівняйте правовий статус України в період до 16 липня 1990 р., між 16 липня 1990 р. та 24 серпня 1991 р. та після 24 серпня 1991 р.
- 7*. Доведіть, що Декларація про державний суверенітет України й Акт проголошення незалежності України отримали розвиток у наступних нормативних документах.
- 8*. Проаналізуйте можливі негативні наслідки в разі відсутності Закону «Про правонаступництво України».

Запитання на випередження

Наведіть приклади держав, які мають різні форми правління, державного устрою, політичного режиму.

Тема 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

§ 41. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України

- Пригадайте, які елементи включає поняття «форма держави».

1. Форма правління України

Конституція України визначила форму правління нашої держави, а також закріпила основні принципи побудови державної влади, які мають закріпити республіканську форму правління.

- Висловте свою думку щодо повноти закріплення принципів республіканської форми правління Конституцією України.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (...).

Крім того, республіканська форма правління закріплена визначенням строків повноважень Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування.

Республіканська форма правління має декілька різновидів.

- *Пригадайте, які існують різновиди республіканської форми правління.*

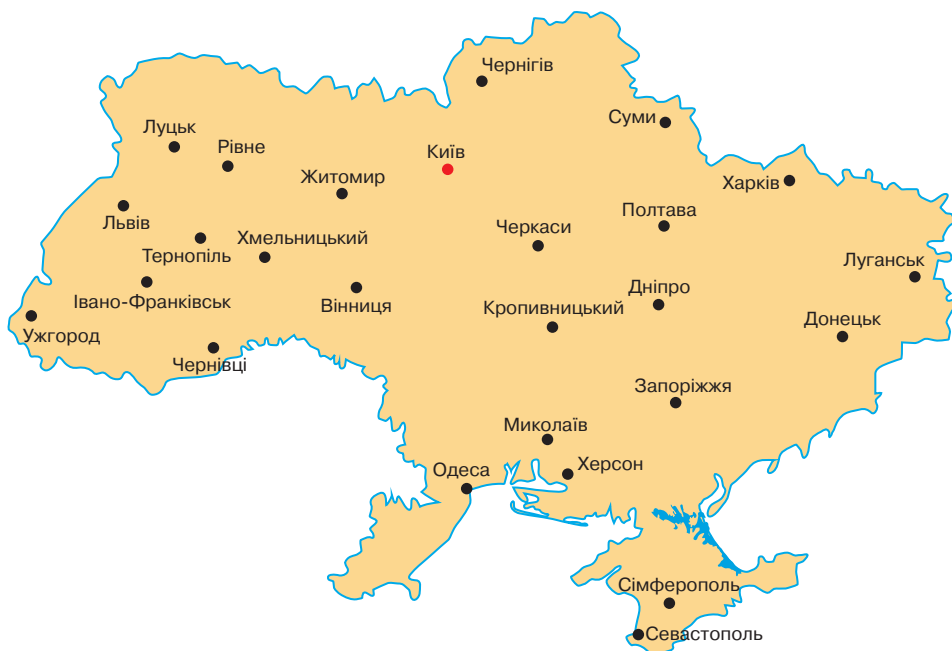
Основним критерієм визначення, яка саме республіка існує в державі, є порядок формування уряду. Конституція України визначила, що «Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України... Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України». Отже, уряд формується за участі як парламенту, так і Президента України.

Верховна Рада України та Президент України обираються шляхом загальнонародних виборів, президент має право вето щодо прийнятих законів, може в окремих випадках достроково припинити повноваження Верховної Ради України, а парламент — оголосити імпічмент Президенту України. Як парламент, так і Президент України беруть активну та дієву участь у політичному житті держави, у законодавчому процесі, у формуванні уряду. Це є притаманним для змішаної республіки, якою і є нині наша держава.

2. Державний (територіальний) устрій України

Україна — одна з найбільших за територією та кількістю населення країн Європи. І тому питання територіального устрою держави є надзвичайно важливим.

Конституція України визначила нашу державу як унітарну державу. Територія України є єдиною, також встановлено єдину систему законодавства, систему судових і правоохоронних органів, єдине громадянство. У складі нашої держави немає утворень, територіальних одиниць, які мають ознаки державного суверенітету.

Адміністративна карта України

Однак унітарний характер України не виключає існування певного адміністративно-територіального поділу території держави.

Систему *адміністративно-територіального устрою* нашої країни становлять Автономна Республіка Крим, області (їх 24) і міста Київ і Севастополь. До складу областей входять райони, а також міста обласного підпорядкування.

• До якої області, району, об'єднаної територіальної громади належить населений пункт, у якому ви живете?

На території районів розташовані міста, селища та села, які можуть утворювати об'єднані територіальні громади. На райони поділяються й великі міста. **Усе це — області, райони, міста, райони в містах, селища та села — адміністративно-територіальні одиниці України.**

Міста Київ і Севастополь, згідно з Конституцією України, мають спеціальний статус.

Особливий статус Києва пояснюється тим, що він є столицею України. У ньому знаходяться вищі органи влади країни, воно є політико-адміністративним, культурним, економічним центром держави, у ньому розміщені дипломатичні представництва іноземних держав. Саме тому Києву надано спеціальний статус.

Нині цей статус закріплено спеціальним **Законом України «Про столицю України — місто-герой Київ»**. Цим Законом визначено, що як столиця України Київ має створювати належні умови для діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних органів державної влади України, офіційних представництв іноземних держав і міжнародних організацій. Передбачено прийняття Київською міською радою Статуту територіальної громади міста Києва.

3. Автономна Республіка Крим — невід'ємна складова частина України

Особливою складовою нашої держави є Автономна Республіка Крим. **Конституція України 1996 р. визначила статус Автономної Республіки Крим (АРК) як автономії в складі України, яка є невід'ємною складовою частиною України.**

Передбачено, що Автономна Республіка Крим має свій *представницький (не законодавчий!)* орган — Верховну Раду Автономної Республіки Крим, свій уряд — Раду міністрів.

Визначено повноваження цих органів. Але одночасно **Конституція України визначає, що Конституція та нормативні акти (не закони!) Криму повинні відповідати законодавству України.** Судові та правоохоронні органи АРК є єдиною системою судових і правоохоронних органів України.

У разі протиріччя між положеннями нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та актами Ради міністрів Автономної Республіки Крим і Конституцією України та законами України діють положення Конституції України й закони України. У разі невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити їхню дію та звернутися до Конституційного Суду України для перевірки їхньої конституційності.

Автономна Республіка Крим має свої символи: Герб, Прапор і Гімн.

Розділ 1. Конституційне право України

Конституцію Автономної Республіки Крим приймає Верховна Рада АРК, але вона набуває чинності після затвердження її Верховною Радою України. Конституцію Криму було прийнято 21 жовтня 1998 р., а 23 грудня 1998 р. її було затверджено Верховною Радою України.

4. Політичний режим України

Стаття 1 Конституції України визначила нашу державу як *демократичну*. Демократичність держави затверджено, зокрема, у статті 3 Конституції: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права та свободи людини та її гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Правам і свободам людини й громадянина, їхнім гарантіям присвячено спеціальний розділ Основного Закону. У Конституції визначено також порядок проведення виборів і референдумів, механізми захисту прав людини.

Норми Конституції України в цілому повною мірою відповідають міжнародним стандартам демократичного суспільства.

Конституція України визначила та закріпила форму нашої держави. За формою політичного правління Україна є змішаною республікою, за територіальним (державним) устроєм — унітарною державою, за політичним режимом — демократичною державою. Особливою складовою України є Автономна Республіка Крим, яка має особливий статус.

Запам'ятайте: Україна — змішана республіка, унітарна держава, демократія; Автономна Республіка Крим.

Запитання та завдання

1. Яку форму держави Україна закріплено в Конституції України?
2. У Конституції України знайдіть норми, які закріплюють форму нашої держави.
3. У чому полягають особливості статусу Автономної Республіки Крим, закріплені законодавством України?
- 4*. Висловіть свою думку щодо того, якою мірою сучасна Україна відповідає вимогам демократичної держави.
- 5*. Висловіть свою думку щодо зміни, удосконалення форми правління, територіального устрою та політичного режиму нашої держави.
6. Використовуючи повідомлення засобів масової інформації, знання з історії та права, висловіть свою думку щодо сучасного статусу Криму.

3 історії української державності

У березні 1917 р. в м. Києві було обрано Українську Центральну раду (УЦР), яка проголосила себе «представницьким органом всієї організованої української народності». Серед найважливіших документів, прийнятих УЦР, — чотири Універсали. У січні 1918 р. IV Універсалом Центральної ради було проголошено самостійність, незалежність і суверенітет Української Народної Республіки (УНР).

Дізнайтеся, яким є національний склад населення України, які особливості національного складу області, регіону, де ви проживаєте.

§ 42. Національні відносини та державна символіка в Україні

1. Національні відносини в Україні

Національний склад населення різних держав світу суттєво відрізняється. Серед них є однонаціональні, у яких значна більшість (іноді більше 90 %) належить до титульної нації, а жодна з інших не становить значної частки населення. Це, зокрема, Польща, ФРН, Швеція, Японія, Єгипет, ряд країн Латинської Америки тощо. Однак у більшості держав світу живуть представники не лише основної, так званої титульної, національності (тобто тієї, яка дала назву державі), а й багатьох інших. Це, зокрема, США, Росія, Індія, Філіппіни.

У деяких державах значну частку населення становлять українці.

Серед населення Російської Федерації (згідно з переписом 2002 р.) росіяни становлять понад 80 % усього населення, татари — 5,6 млн осіб, або 3,8 % населення, українці — 2,9 млн (2 %).

Серед населення Білорусі (за даними перепису 1999 р. — майже 10 млн жителів) найчисельніша національна група — білоруси (понад 8,1 млн), іншими чисельними групами є росіяни (більше 1,1 млн осіб), поляки (майже 400 тис. осіб), українці займають четверте місце (237 тис. осіб).

За переписом 2001 р., у Канаді 39,4 % мешканців вважають себе канадцями, 34,4 % — англійцями, 25,7 % — французами, німцями — 3,6 %, італійцями — 2,8 %, а на шостому місці — українці (1,7 %).

У Польщі разом із поляками проживають майже 150 тис. німців, 300 тис. білорусів, 30 тис. литовців, 25 тис. словаків тощо. Українців на території Польщі проживає майже 400 тис. осіб.

Хоча більшість населення України становлять українці, однак на території нашої держави є представники багатьох національностей. Тому з часу створення української держави приділялася велика увага врегулюванню міжнаціональних відносин. **1 листопада 1991 р.** Верховна Рада України, «...беручи до уваги, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять п'ятдесятдвохмільйонний народ України», прийняла **Декларацію прав національностей України**. У цьому документі було визначено рівність усіх громадян України незалежно від національності, їхнє рівне право обіймати будь-які посади, бути обраними до органів державної влади. Декларація проголосила право на користування рідною мовою, збереження національної самобутності тощо.

- Які недоліки, на вашу думку, має такий вид правового акта, як декларація?

2. Національні меншини та їхні права в Україні

Через рік — **25 червня 1992 р.** — Верховна Рада України прийняла спеціальний Закон України «**Про національні меншини в Україні**». Відповідно до цього Закону, визначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». Отже, головним критерієм належності громадянина до національної меншини є його власне самоусвідомлення — ким він сам себе вважає.

Закон визначив обов'язок громадян усіх національностей дотримуватися Конституції та законів України, оберігати її державний суверенітет і територіальну цілісність, поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин.

Важливою ознакою закону є проголошення права національної меншини на національно-культурну автономію.

Національно-культурна автономія включає право користуватися рідною мовою, навчатися нею, розвивати національні культурні традиції, використовувати національну символіку, відзначати національні свята, сповідувати свою релігію.

Національні меншини мають право створювати власні навчальні заклади, театри, бібліотеки тощо.

Закон гарантує право кожному громадянину вільно обирати свою національність. Діючим законодавством не передбачено зазначення національності в паспорті, свідоцтві про народження та інших державних документах, заборонено вимагати документи про національну належність при зарахуванні на роботу. Закон передбачив право громадянина на зазначення в документах особистих даних з врахуванням національних особливостей. Так, наприклад, у поляків і представників деяких інших національностей не існує по-батькові, існують й інші особливості.

3. Законодавство про мови в Україні

Володіння мовою є однією з найважливіших властивостей людини, яка відрізняє її від інших живих істот. Мова також є одним з чинників об'єднання та існування нації, етнічної спільноти. Саме тому законодавство України, як і більшості держав світу, визначає статус і порядок використання мов у нашій державі.

• *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте, який статус мають українська й інші мови в Україні.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

(...) 4) порядок застосування мов (...).

Державний статус української мови означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади й органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), у діяльності Збройних сил України та правоохоронних органів України; саме українською мовою друкують офіційні документи, бланки — квитанції, квитки, посвідчення, дипломи тощо. Володіння державною мовою є обов'язковою умовою для прийняття до громадянства України, зайняття ряду посад (зокрема, судді, прокурора тощо), обрання Президентом України тощо.

Водночас Конституція України, визначивши державний статус української мови, гарантувала розвиток і вільне використання мов національних меншин України.

Питання використання мов національних меншин регулюється Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, яка була підписана в Страсбурзі 5 листопада 1992 р. та набула чинності для України 1 січня 2006 р. Згідно з нормами цього міжнародного документа, регіональними мовами є ті, які використовуються в межах певної території громадянами держави, які становлять групу, яка менша, ніж решта населення держави.

4. Державні символи України

Більшість сучасних держав мають державні символи — державний герб, державний прапор і державний гімн. Має такі символи й наша держава.

• *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте, які державні символи встановлено в нашій державі та який порядок їхнього затвердження.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом, що приймається не менше як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Державний прапор — це офіційний символ держави; полотнище одного чи кількох кольорів з емблемами, написами або без них, що відтворює одну або кілька політичних або національних ідей.

Державний Прапор України встановлено на будинках державних установ, організацій, на представництвах нашої держави за кордоном. Він майорить над суднами та кораблями, які зареєстровані в Україні, його зображення розміщено на українських літаках. Прапор установлюють у приміщеннях, де відбуваються засідання судів, сесії парламенту України, органів місцевого самоврядування.

Державний герб — це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях відображає її історичні, національні, соціальні й інші традиції та особливості.

Історія сучасного малого Державного Герба України сягає часів Київської держави, де він був родовим знаком князів Рюриковичів. Цей самий символ був головним елементом державного герба УНР, затвердженого в 1918 р. З 1919 по 1991 р. (з певними змінами) існував державний герб УРСР. Нинішній герб України було вперше затверджено як державний 19 лютого 1992 р. Нині зображення малого Державного Герба ми бачимо на українських грошах — банкнотах і мо-

Розділ 1. Конституційне право України

нетах, марках — знаках поштової оплати, на офіційних документах — паспортах, документах про освіту, печатках державних установ та організацій.

Державний гімн — це офіційний урочистий музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу та є офіційним символом держави.

До 1944 р. ані Українська Народна Республіка, ані УРСР не мали офіційного державного гімну. Лише в 1945 р. у зв'язку з вступом УРСР до Організації Об'єднаних Націй було створено та затверджено гімн — «Живи Україно, прекрасна та сильна», який написали М. Бажан і П. Тичина (слова) і група композиторів на чолі з А. Лебединцем (музика). З певними змінами цей гімн існував до 1991 р.

Нині гімном України є слова лише першого куплета та приспіву відомого твору «Ще не вмерла України ні слава ні воля...», автором слів якого є П. Чубинський, музика М. Вербицького. Державний Гімн України виконують у двох варіантах — або музичний твір, або музичний твір з текстом. У будь-якому випадку під час виконання Державного Гімну присутні повинні піднятися, а військовослужбовці віддати честь. Гімном розпочинають офіційні й урочисті зібрання, що відбуваються в нашій державі, його виконують під час офіційних міжнародних матчів за участі українських команд, під звуки гімну піднімають Державний Прапор України, коли українські спортсмени вибороли перемогу на міжнародних змаганнях.

Повага до державних символів України є конституційним обов'язком кожного, хто перебуває на території нашої держави.

Важливою проблемою для України, як багатонаціональної держави, є забезпечення спокійних і сталих міжнаціональних відносин. Для цього представникам національних меншин гарантовано умови для збереження та розвитку їхніх культури, мови, релігії, традицій.

Суттєву роль у розвитку держави відіграє державна мова, статус якої та порядок використання закріплено Конституцією України та законами України.

Як і більшість сучасних держав, Україна має Державний Герб, Державний Гімн і Державний Прапор, повага до яких є обов'язком кожного громадянина.

Запам'ятайте: національні меншини, державна мова, державні символи України — Державний Герб, Державний Гімн, Державний Прапор.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «національні меншини», «державні символи».
2. Які права гарантує Україна представникам національних меншин України?
3. Поясніть, у чому виявляється державний статус української мови.
4. Підготуйте повідомлення про історію державних символів нашої держави.
5. Які державні символи України вам відомі?
6. Наведіть відомі вам приклади використання державних символів України.
- 7*. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть відомості про діяльність громадських об'єднань національних меншин у нашій державі.
- 8*. Висловіть свою думку щодо доцільності надання національним меншинам національно-культурної автономії. Наведіть приклади користування правом на національно-культурну автономію національними меншинами в нашій державі, у місцевості, де ви проживаєте.
9. Знайдіть інформацію щодо реалізації функцій української мови як державної та забезпечення захисту інших мов національних меншин в Україні.

- 10*. Висловіть свою думку щодо проблем існування та функціонування української мови та мов національних меншин у нашій державі та заходів, які, на вашу думку, необхідно вжити для їхнього розвитку.
11. Визначте, у яких з наведених прикладів державні символи використано правомірно, а в яких — ні.
- А** державний прапор піднято на будинку сільської ради
 - Б** герб зображено на водійському посвідченні
 - В** герб зображено на партійному квитку Трудової партії України
 - Г** на літній Олімпіаді в Пекіні під час нагородження українських спортсменів-переможців виконано гімн України та піднято Державний Прапор нашої держави
 - Д** державний прапор піднято на приватному катері
 - Е** герб зображено на марці, випущеній українською поштою

Тема 3. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ

§ 43–44. Громадянство України

- Пригадайте визначення понять «громадянство», «громадянин».

1. Поняття «українське громадянство». Документи, що підтверджують громадянство

Будь-яка держава не може існувати без населення. Саме поділ населення за територіальною ознакою є однією з відмінностей держави від додержавного суспільства.

Правовий зв'язок між фізичною особою та Україною, що виявляється в їхніх взаємних правах та обов'язках, називають громадянством України.

Норми, які регулюють питання громадянства, містяться в Конституції України, Законі України «Про громадянство України», інших нормативно-правових актах нашої держави.

Конституція України закріплює основні принципи громадянства України.

- *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте основні принципи громадянства, установлені Основним Законом.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття та припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства й права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Принцип єдиного громадянства включає як невизнання Україною належності українського громадянина до громадянства інших держав, так і недопущення існування громадянства окремих адміністративно-територіальних одиниць. Україна, як і більшість інших держав, дотримується принципу запобігання випадкам без громадянства.

Біометричний паспорт громадянина України для виїзду за кордон і сторінки з візами та відмітками про в'їзд і виїзд

Законодавство України проголосило принципи, які унеможливають автоматичне набуття або втрату громадянства України внаслідок зміни сімейного стану, місця проживання тощо. Крім того, закріплено принцип рівності громадян України незалежно від підстав, порядку й моменту набуття ними громадянства України.

Однак для того, щоб реалізувати ці принципи, громадянин повинен мати документи, які підтверджують його належність до певної держави. Перелік цих документів міститься в

Законі України «Про громадянство України».

Основним документом громадянина України є паспорт. Нині в Україні запроваджено паспорти — пластикова картка, яку отримують з 14 років. Громадянин зобов'язаний дбайливо ставитися до свого документа, за втрату або пошкодження паспорта, а також за проживання без паспорта чи з недійсним паспортом передбачено притягнення до адміністративної відповідальності.

Для виїзду за кордон громадянин України повинен отримати спеціальний паспорт для виїзду за кордон. У цьому документі, крім особистих відомостей про громадянина, зокрема й біометричних — відбитків пальців і фотографії в цифровому вигляді, передбачено місце для віз держав, у які має намір вирушити громадянин, а також відповідних позначок прикордонників.

Крім загальногромадянських паспортів в Україні, як і в більшості держав світу, передбачено ряд спеціальних документів, які посвідчують особу. Це насамперед дипломатичний та службовий паспорти, які мають особи, що займають певне службове становище, вони надають їхнім власникам певні особливі привілеї (спрощений в'їзд до багатьох держав, а для власників дипломатичних паспортів — так званий дипломатичний імунітет, звільнення від митного огляду тощо).

Особливі документи видають морякам і льотчикам, адже вони дуже часто перетинають кордони, іноді, вирушаючи в рейс, навіть не можуть передбачити, де приземлиться літак чи ввійде в порт судно. Тому цим особам видають посвідчення особи моряка або члена екіпажу.

Тимчасове посвідчення громадянина України видають тим, хто отримав українське громадянство, але ще не відмовився від свого попереднього громадянства, — воно діє протягом року.

Іноді при перебуванні за кордоном громадянин України втрачає свої документи. У цьому випадку він має звернутися до консульської установи України й отримати посвідчення особи для повернення на Батьківщину.

2. Підстави набуття громадянства України

Законодавство України визначає підстави та порядок набуття громадянства нашої держави.

Одразу зазначимо, що набуття та припинення громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років можуть відбуватися лише за їхньою згодою.

Найбільша кількість людей набуває громадянство *за народженням*.

- *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про громадянство України» і визначте, у яких випадках дитина набуває громадянство нашої держави за народженням. Які норми закону мають сприяти запобіганню випадкам без громадянства?*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ»

Стаття 7. Особа, батьки або один з батьків якої на момент її народження були громадянами України, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, є громадянином України.

Особа, яка народилася за межами України від осіб без громадянства, які постійно на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства іншої держави, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземців, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України, одному з батьків якої надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, і не набула за народженням громадянства жодного з батьків або набула за народженням громадянство того з батьків, якому надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, є громадянином України.

Особа, яка народилася на території України від іноземця й особи без громадянства, які на законних підставах проживають на території України, і не набула за народженням громадянства того з батьків, який є іноземцем, є громадянином України.

Новонароджена дитина, знайдена на території України, обоє з батьків якої невідомі (знайда), є громадянином України.

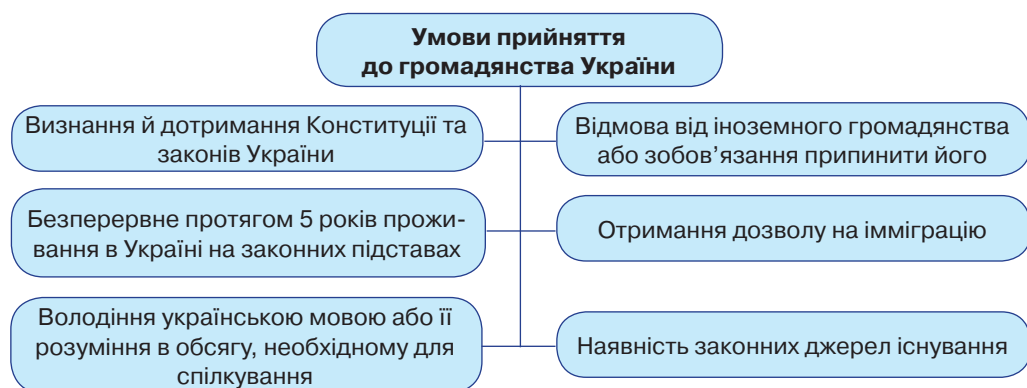
Зверніть увагу: якщо хоча б один з батьків дитини є громадянином України, вона за будь-яких обставин отримує громадянство нашої держави. При цьому закон визначає, що особа, яка має право на набуття громадянства України за народженням, є громадянином України з моменту народження.

Набуття громадянства *за територіальним походженням* було запроваджено передусім у зв'язку з тим, що чимало вихідців з України внаслідок різних життєвих обставин — навчання, робота, служба в армії тощо — опинилися за межами нашої держави. Саме тому передбачено, що людина, яка народилася або постійно проживала на території сучасної України до 24 серпня 1991 р., має право на українське громадянство. Таке ж право мають ті, хоча б один з чийх батьків, дід чи баба, рідні брат чи сестра народилися чи постійно проживали на територіях, які належали до однієї з українських держав, що існували протягом ХХ ст.

Особи, які набувають громадянство України за територіальним походженням, реєструються громадянами України.

3. Прийняття до громадянства України

Конституція України, міжнародні правові акти передбачають право людини змінювати своє громадянство. Іноземець чи особа без громадянства можуть бути прийняті до громадянства України за їхнім особистим клопотанням за певних умов.

Вимога відмовитися від іншого громадянства (або від усіх, якщо їх декілька) виходить з принципу єдиного громадянства. Якщо набути громадянство України хоче особа без громадянства, вона подає декларацію про відсутність у неї іноземного громадянства. Як і у випадку з набуттям громадянства за територіальним походженням, іноземець, подаючи заяву про прийняття до громадянства України, може дати зобов'язання відмовитися від іноземного громадянства. У цьому випадку особа протягом 2 років з моменту прийняття її до громадянства України повинна подати документ про припинення іноземного громадянства.

Для більшості держав світу характерним є встановлення вимог щодо певного періоду проживання на її території. Законодавство України також має таку вимогу.

Вимоги українського законодавства щодо строку безперервного перебування на території України для прийняття до громадянства нашої держави

Загальна вимога до іноземця чи особи без громадянства	5 років
Особа, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні	3 роки з моменту надання статусу біженця чи притулку
Іноземець чи особа без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад 2 роки	Не встановлюється
Іноземці чи особи без громадянства, які перебували в шлюбі з громадянином України не менше 2 років, якщо шлюб припинено внаслідок смерті подружжя	Не встановлюється

Особа, яка подає клопотання про прийняття до громадянства України, повинна отримати офіційний дозвіл на **імміграцію** — **в'їзд в Україну на постійне проживання**.

Особа, яка подає клопотання про прийом до громадянства певної держави, частіше за все має намір у ній проживати. Але для повноцінного життя людині потрібно мати можливість спілкуватися. Саме тому ще однією вимогою для прийняття до громадянства України є володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Винятки передбачено для осіб, які мають фізичні вади: сліпих, глухих тощо.

Президент України має право прийняти до громадянства України особу, яка має визначні заслуги перед державою або прийняття якої до громадянства України становить державний інтерес для України. У цьому випадку така особа має

відмовитися від іноземного громадянства та визнавати й виконувати Конституцію України й закони України.

Коли ж ідеться про прийняття до громадянства України дитини, хоча б один з батьків якої отримав дозвіл на імміграцію до нашої держави, має бути виконана лише одна вимога — припинення іноземного громадянства дитини.

Водночас визначено обставини, за наявності яких особа **не може бути прийнята до громадянства України**. Це вчинення особою злочину проти людства або здійснення нею геноциду, засудження особи в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, або вчинення за межами України діяння, яке за законодавством нашої держави визнається тяжким або особливо тяжким злочином.

4. Інші підстави прийняття до громадянства України

Життя людини іноді може принципово й неодноразово змінюватися. Саме тому передбачено можливість **поновлення в громадянстві України** особи, яка його мала, потім з певних причин припинила українське громадянство й подала заяву про поновлення. Єдина вимога до такої особи — відмова від іноземного громадянства.

Законом України «Про громадянство України» передбачені й інші підстави набуття українського громадянства.

Так, у разі **усиновлення дитини-іноземця** подружжям, з яких хоча б один є громадянином України, вона стає громадянином України. Так само стає громадянином України дитина-іноземець чи особа без громадянства, над якою встановлено опіку чи піклування громадянами України, або яка залишилася без батьківської опіки та проживає в дитячому закладі чи закладі охорони здоров'я. Громадянство України отримує дитина, яка не є громадянином України, якщо хоча б один з її батьків є громадянином України та подасть про це клопотання.

Громадянство України набуває іноземець чи особа без громадянства, що проживає в Україні, визнаний судом недієздатним, якщо над ним встановлено опіку громадянина України.

5. Припинення громадянства України

Конституція України гарантує громадянину України право на зміну громадянства. Саме тому закон передбачає підстави припинення громадянства України.

Припинення громадянства України в будь-якому випадку відбувається на підставі Указу Президента України.

Вийти з громадянства України може будь-яка особа за власним клопотанням, якщо вона проживає за межами нашої держави.

Водночас передбачено, що вихід з громадянства України не допускається особі, яку в Україні притягнуто як обвинувачену в кримінальній справі або щодо якої в Україні існує обвинувальний вирок суду, що набрав чинності й підлягає виконанню (до повного виконання цього вироку).

Особливий порядок встановлено для виходу з громадянства дітей. У разі виходу з громадянства України батьків або хоча б одного з них і виїзду на постійне місце проживання за клопотанням батьків дитина також може вийти з громадянства України.

В окремих, чітко визначених законом, випадках можлива втрата українського громадянства, вона відбувається без клопотання громадянина, однак є наслідком його свідомих дій.

• *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про громадянство України» і визначте підстави, які можуть призвести до втрати громадянства України.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ»

Стаття 19. Підстави для втрати громадянства України

Підставами для втрати громадянства України є:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства іншої держави вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави повинен був звертатися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство якої набуто (...);

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9 [прийняття до громадянства України] цього Закону внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;

3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка, відповідно до законодавства цієї держави, не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Обов'язковою умовою для виходу особи з громадянства України, а також застосування норм щодо втрати громадянства (крім випадку його отримання із застосуванням обману чи фальсифікації) є набуття особою громадянства іншої держави.

Важливою гарантією є норма закону про те, що особа, яка подала заяву про вихід з громадянства України, користується всіма правами громадянина та має виконувати відповідні обов'язки аж до видання Указу Президента України про припинення громадянства.

• *Висловіть припущення, з якою метою встановлено такі обмеження.*

6. Органи, що вирішують питання громадянства

У вирішенні питань, які стосуються громадянства, беруть участь декілька державних органів.

Заяви з питань громадянства подають до місцевих органів виконавчої влади з питань громадянства (на території України) або до консульської установи України (за кордоном). Саме до цих органів треба звертатися для отримання документів, які посвідчують громадянство, із заявами про прийняття до громадянства або виходу з нього. Ці ж органи приймають рішення щодо встановлення належності до громадянства України за територіальним походженням, у порядку поновлення в громадянстві.

До повноважень цих органів належить видання документів особам, які набули громадянство України, і вилучення документів у тих, чие громадянство припинено.

Отримавши заяву та необхідні документи щодо набуття українського громадянства або виходу з нього, ці органи передають їх зі своїми висновками до комісії з питань громадянства при Президенті України. Також до цієї комісії передають подання щодо втрати українського громадянства з відповідними документами.

Комісія при Президенті України з питань громадянства розглядає передані до неї заяви про прийняття до громадянства України, вихід з громадянства України й подання про втрату громадянства країни та вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення чи відхилення цих заяв і подань. Також комісія має контролювати виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства.

Вирішення питань щодо громадянства приймає Президент України, видаючи укази про прийняття до громадянства України й про припинення громадянства України.

Іноді особа не погоджується з прийнятими щодо неї рішеннями з питань громадянства. У цьому випадку вона може оскаржити їх у суді. Так само судом розглядаються скарги щодо дій та бездіяльності посадових і службових осіб, які порушують порядок і строки розгляду справ про громадянство та виконання рішень з питань громадянства.

Взаємні права й обов'язки людини та держави визначає поняття «громадянство».

Законодавством визначено підстави набуття громадянства України, найчастішими з яких є: *за народженням, за територіальним походженням, шляхом прийняття до громадянства.*

В окремих випадках громадянин України припиняє громадянство — сам виходить з громадянства або втрачає його.

У вирішенні питань щодо громадянства беруть участь органи з питань громадянства, іноземні представництва України, комісія з питань громадянства при Президенті України. Остаточне рішення про набуття або втрату громадянства України приймає Президент України.

Запам'ятайте: громадянство, громадянин, паспорт.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «громадянство», «громадянин».
2. Назвіть документи, які посвідчують належність до громадянства України, і поясніть призначення й особливості кожного з них.
3. Назвіть органи, які беруть участь у вирішенні питань щодо громадянства України. Складіть схему взаємодії цих органів у розв'язанні питань, пов'язаних із громадянством.
4. Назвіть підстави набуття громадянства України та припинення громадянства України.
5. Порівняйте
 - А прийняття до громадянства України та поновлення в громадянстві України
 - Б набуття громадянства за народженням і набуття громадянства за територіальним походженням
 - В вихід з громадянства України та втрату громадянства України
 - Г прийняття до громадянства та поновлення в громадянстві
- 6*. Визначте норми законодавства України, які мають запобігти виникненню випадків без громадянства.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Громадянство України

Користуючись наведеними витягами із Закону України, заповніть у зошиті таблицю, яка допоможе вам визначити громадянство дітей під час розв'язання юридичних задач.

Розділ 1. Конституційне право України

Громадянство першого з батьків	Громадянство другого з батьків	Місце народження	Громадянство дитини
Україна	іноземець	Україна	
Україна	іноземець	за кордоном	
Україна	Україна	за кордоном	
іноземець	іноземець	Україна	
Україна	без громадянства	Україна	
без громадянства	без громадянства	Україна	
без громадянства, проживає в Україні	без громадянства, проживає в Україні	за кордоном	
біженець	біженець	Україна	
невідомий (дитина-знайда)	невідомий	Україна	

Розгляньте запропоновані ситуації та, користуючись витягами із Закону України «Про громадянство України» і текстом підручника, визначте громадянство зазначених осіб і процедури отримання (втрати) ними громадянства.

1. У родині Марії С. та Андрія В. народився син. Обоє вони — громадяни України, але син народився у Варшаві, де вони гостювали в родичів. Батьків цікавить, чи отримає їхня дитина громадянство України, адже вона народилася за межами нашої країни.

2. Під час навчання в університеті Анна П. одружилася з громадянином Лівану Ахмедом Р. Після закінчення навчання вони виїхали жити до Лівану. Через рік у них народилася дівчинка. Мати хвилюється, чи має її донька право на українське громадянство.

3. До консультації звернувся 15-річний Андрій. Його батьки прийняли рішення виїхати на постійне місце проживання до Румунії, звідки родом мати, і взяти громадянство цієї держави. Андрій готовий переїхати до Румунії, але не бажає втрачати українське громадянство. Що можна відповісти на це запитання?

4. Громадянин Д. народився в 1953 р. в м. Києві. У 1958 р. виїхав з батьками до Казахстану. Після служби в армії працював на Далекому Сході, з 1994 по 2005 р. — за контрактами в країнах Близького Сходу, зберігаючи громадянство Росії. У 2006 р., вийшовши на пенсію, приїхав до Сум, де купив квартиру. Його цікавить, чи може він отримати українське громадянство, адже він не знає української мови, ніколи не працював на території нашої держави. Якщо він має право отримати громадянство, укажіть, що йому необхідно для цього зробити.

5. Громадянка Ч., 1978 р. народження, у 1998 р. одружилася з громадянином Філіппін. У 1999 р. вони виїхали в Пакистан, де в них невдовзі народився син. У період проживання в Пакистані Ч. працювала продавцем у магазині, на облік в українському посольстві не ставала. Чоловік працював на фірмі, а пізніше — перекладачем у поліції Пакистану. Однак у 2001 р. вони були вимушені повернутися до Києва, тому що після військового перевороту в Пакистані їм загрожувала смерть. У 2002 р. в них народився ще один син. Ч. та її чоловіка цікавить, чи отримають їхні діти українське громадянство.

6. До юридичної консультації звернулися співробітники пологового будинку м. Миколаєва. Мати одного немовляти, уродженка Індії, особа без громадянства, з 2001 р. постійно проживає в м. Одесі. Дитина народилася на теплоході, який належить італійському пароплавству, під час проходження протоки Босфор. Батько дитини — невідомий.

Тема 4. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ

§ 45. Історія розвитку міжнародного права людини

1. Покоління прав людини

З давніх-давен люди мріяли про щасливе життя без насильства, жорстокості й приниження. Для досягнення цього люди повинні мати певні права — права людини.

Права людини — певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах.

Поняття «права людини» не залишалося незмінним протягом розвитку людського суспільства. У стародавньому світі права людини були дуже обмеженими, а їхній обсяг суттєво залежав від того, до якого стану вона належала.

- Чи були люди в Стародавніх Римі, Греції та Єгипті рівними? Які права мали раби й рабовласники?

Раби не мали права розпоряджатися власним життям, їх могли подарувати, продати, обміняти. Водночас навіть найбагатший рабовласник Єгипту за найменшої примхи фараона міг потрапити до в'язниці, а то й позбутися життя. Пізніше люди також не були рівними. Їхні права відрізнялися залежно від стану, до якого вони належали, релігії, яку сповідували, тощо.

Лише в часи Французької революції вперше було проголошено принципи рівності та свободи всіх громадян незалежно від будь-яких обставин. Утім, проголосивши це, революція сама порушувала головне право людей — право на життя, зокрема під час кривавого яacobinського терору.

- З курсу історії пригадайте, які права закріплювалися в Декларації прав людини та громадянина.

Визнання прав людини проголосила й держава «нового світу» — США. Серед перших документів держави, що діють до нашого часу, — «Білль про права», який є складовою частиною Конституції Сполучених Штатів Америки.

- Пригадайте, чи повною мірою були забезпечені рівність людей та їхні права в США у XVIII — на початку XIX ст.

Однак у цих та інших тогочасних документах ішлося лише про певну групу прав — громадянські (або особисті) і політичні права. До них належать право на участь в управлінні державою, право на життя, свободу й безпеку особи, право на свободу від необґрунтованого арешту, затримання, право на свободу думки, совісті та релігії, право на рівність перед законом, право на гласний розгляд незалежним і неупередженим судом, з дотриманням усіх вимог справедливого розгляду справи, виборче право, свобода слова, друку, право на власність. Ці права прийнято називати **першим поколінням прав людини**. Значною мірою забезпечення цих прав вимагає від держави утриматися від втручання, людина самостійно може користуватися цими правами.

У першій половині ХХ ст. формується нова група прав людини. Унаслідок активної боротьби за соціальні права, яка розгорнулася в різних державах світу, у багатьох державах конституційні акти закріплюють **соціально-економічні** та **культурні права**. Саме тоді закріплюються право на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення. Ці права отримали назву **другого покоління прав людини**. Для реалізації цих прав необхідна активна позиція, діяльність держави, державне фінансування.

Третє покоління прав людини формується в другій половині ХХ ст. Їхня поява — це відповідь людства на загострення глобальних проблем. На відміну від прав попередніх поколінь, вони можуть бути колективними й можуть реалізовуватися лише сумісно. До них, зокрема, належать право на розвиток, мир, безпечне навколишнє середовище, на спадщину людства, а також право на комунікацію.

2. Міжнародні стандарти прав людини

Після Другої світової війни світ прийшов до визнання прав людини найвищою цінністю людства, яку має забезпечити кожна демократична держава та світове співтовариство в цілому.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини.

Однак, як і будь-яка декларація, цей документ має певні недоліки. Головний — вона лише декларує права людини, не формулюючи шляхів і механізмів їхнього забезпечення. Саме тому виникла потреба доповнити цей документ іншими міжнародно-правовими актами. У 1966 р. було підписано **Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права** та **Міжнародний пакт про громадянські та політичні права**.

Крім названих, є й інші міжнародні нормативно-правові акти, що стосуються прав людини, захищають права окремих категорій людей, зокрема **Конвенція про права дитини**, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та ін. Діють угоди, покликані забезпечити права жінок, учасників бойових дій, військовополонених тощо.

Крім загальносвітових актів, існує низка регіональних актів. Радою Європи прийнято, зокрема, Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини (1950), Європейську конвенцію про здійснення прав дітей (1995) і ряд інших, учасником яких є наша держава.

У цих міжнародно-правових актах проголошено основні права людини, серед яких особливе місце займають **невід'ємні** (або, як їх ще називають, **природні права**, тобто ті, що належать людині від народження, від природи й не можуть бути свавільно обмежені чи відібрані).

Для гідного існування людини необхідно забезпечити її права.

Сучасні уявлення про права людини утворилися поступово. Права людини прийнято поділяти на три покоління.

Міжнародні стандарти прав людини після Другої світової війни було закріплено Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Конвенцією про права дитини. Також прийнято ряд європейських конвенцій у галузі прав людини.

Запам'ятайте: права людини, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права; Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «права людини».
- 2*. Наведіть приклади з історії, коли права людей відрізнялися залежно від певних чинників, зокрема походження, наявності майна. Приклади мають стосуватися різних країн і різних періодів.
3. Коли права людини дістали міжнародне визнання?
4. Які міжнародно-правові акти в галузі прав людини вам відомі?
- 5*. У повідомленнях засобів масової інформації знайдіть матеріали про порушення прав людини в різних країнах світу й заходи, які застосовуються щодо припинення цих порушень.
- 6*. Складіть у зошиті таблицю класифікації прав людини, яку ви будете заповнювати під час подальшого вивчення прав людини.

Права людини	До якої групи прав людини належать	Закріплення в Загальній декларації прав людини	Закріплення в Конституції України	Чим забезпечуються

§ 46. Гарантії прав людини та система їхнього захисту

1. Гарантії захисту прав людини

Права людини, проголошені Конституцією України, необхідно забезпечити, їх має гарантувати держава. Для цього створено певну систему гарантій прав людини.

Гарантії прав і свобод людини — це умови, засоби та способи, які забезпечують здійснення в повному обсязі й усебічну охорону прав і свобод особи.

Прийнято розрізняти чотири види гарантій прав і свобод людини: економічні, політичні, ідеологічні, юридичні.

Економічними гарантіями є досконалі економічні відносини, раціональна система господарства, наявні матеріальні та фінансові ресурси, які забезпечують реалізацію проголошених прав і свобод.

Політичні гарантії — це повновладдя народу, яке здійснюється як безпосередньо, так і за допомогою передбачених законом представницьких органів. Важливою політичною гарантією прав і свобод людини й громадянина є забезпечення демократичних засад у діяльності всіх органів державної влади та місцевого самоврядування, багатопартійна система. До політичних гарантій належить також **плюралізм** (від латин. *pluralis* — множинний) у різних сферах суспільного життя — різноманітність поглядів, підходів, позицій у правовій, економічній, культурній та іншій діяльності.

Ідеологічні гарантії — це загальна культура суспільства та його членів, рівень їхньої правосвідомості тощо.

Юридичні гарантії — правові норми й інститути, які забезпечують можливість безперешкодного здійснення прав особи, їхню охорону, захист і поновлення в разі потреби.

2. Універсальні органи та механізми захисту прав людини

Нині у світі діє система міжнародних механізмів захисту прав людини. При цьому існують як універсальні, що поширюються в усьому світі, так і регіональні системи захисту прав людини.

Важливу роль у системі міжнародних органів захисту прав людини відіграє **Організація Об'єднаних Націй**.

Питання, що стосуються захисту прав людини, неодноразово розглядала **Рада Безпеки** — вищий орган ООН.

Основним завданням **Міжнародного суду ООН** є розгляд міждержавних суперечок, однак часом у справах, які він розглядає, ідеться й про порушення прав людини.

10 грудня 1946 р. в системі органів ООН була створена комісія з прав людини, яка мала допомагати у виконанні завдань із захисту прав людини. У 2006 р. комісія була перетворена на **Раду ООН з прав людини** на чолі з **Верховним комісаром з прав людини**. Вона є допоміжним органом Генеральної Асамблеї ООН і головним органом в обговоренні питань, що стосуються прав людини. До її складу входять 47 держав, які обираються за принципом регіонального представництва, однак усі інші держави-члени ООН можуть брати участь у роботі Ради на правах спостерігача. Основне завдання Ради — проведення всеосяжних періодичних оглядів виконання кожною державою її зобов'язань у сфері прав людини, про результати яких вона доповідає Генеральній Асамблеї та Раді Безпеки ООН.

Ще одним міжнародним органом є **Комітет з прав людини**, який створено в 1977 р. відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. До функцій Комітету належить розгляд доповідей держав-учасниць Пакту про заходи щодо захисту проголошених у ньому прав, а також розгляд скарг від окремих осіб або груп осіб про порушення їхніх прав, зазначених у цьому Пакті. При цьому скарга може бути направлена тільки після того, як вичерпано всі національні засоби захисту й лише у випадку, коли порушено права, які закріплені в міжнародному Пакті.

3. Європейська система захисту прав людини

Крім універсальної системи захисту прав людини, нині існують і досить ефективно діють регіональні системи захисту прав людини. Найбільш розвинутими є міжамериканська та європейська системи. Варто зазначити, що в регіональних системах основну роль відіграють судові органи.

Будинок Європейського суду з прав людини. м. Страсбург

Нині діюча система працює з 1998 р., коли було створено Європейський суд з прав людини. Суд став діяти на постійній основі, оперативність розгляду справ суттєво зросла. Уся процедура розгляду справи була зосереджена в суді. Ця система діє донині.

Порядок звернення до Європейського суду з прав людини

Суд розглядає лише ті заяви, у яких ідеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав — одного або кількох.

Суд не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

Суд розглядає лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію та відповідні протоколи, котрі стосуються подій, що відбувалися після дати ратифікації Конвенції відповідною державою.

Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій.

Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані всі внутрішні засоби юридичного захисту (тобто спочатку треба звернутися до національних судів, яким підсудна справа, уключаючи відповідну вищу судову інстанцію).

Заява до Суду має бути подана протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення.

Заяву можна подавати офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію (у тому числі українською). Однак у процесі розгляду справи листування вестиметься англійською чи французькою мовою, також зауваження мають надсилати англійською чи французькою мовою.

Суд приймає лише ті заяви, які надіслані поштою, заяви, надіслані електронною поштою або факсом, потрібно продублювати звичайною поштою. Усі сторінки звернення повинні бути послідовно пронумеровані.

У заяві необхідно:

- а) навести стислий виклад фактів, щодо яких Ви скаржитесь, та суть Ваших скарг;
- б) зазначити права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які, на Вашу думку, були порушені;
- в) назвати національні засоби юридичного захисту, якими Ви скористалися;
- г) навести перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі, із зазначенням дати кожного рішення та органу, який його виніс, а також коротку інформацію про зміст цього рішення. До листа необхідно додати копії самих рішень.

Заява повинна бути підписана заявником або його уповноваженим представником. Заяви треба надсилати за адресою:

The Registrar European Court of Human Rights, Council of Europe, F-67075, STRASBOURG CEDEX, FRANCE — ФРАНЦІЯ.

За статистичною інформацією, наявною на сайті Європейського суду з прав людини, станом на 31 грудня 2014 р. в суді перебувало на розгляді 13 650 заяв проти України, що становить 19,5 % усіх заяв, які перебувають на розгляді. Це найбільша частка однієї країни.

Для порівняння, щодо Італії на розгляді перебувало 10 100 заяв (14,4 %), Росії — 10 000 (14,3 %), Туреччини — 9500 (13,6 %), Румунії — 3400 (4,9 %).

За період 1998–2014 рр. щодо України було винесено 1002 рішення; з них у 987 рішеннях було констатовано щонайменше одне порушення Конвенції або двох Протоколів до неї.

4. Міжамериканська система захисту прав людини

Система захисту прав на Американському континенті діє на основі Організації американських держав (ОАД) і відповідно до Американської декларації прав та обов'язків, прийнятої в 1948 р. Ця декларація була доповнена в 1969 р. Міжамериканською конвенцією з прав людини та Додатковим протоколом до неї (1988).

Розділ 1. Конституційне право України

Для контролю за дотриманням цих документів були створені Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини. На відміну від аналогічного Європейського суду, він має право розглядати не лише окремих осіб, а й неурядові організації та держави за умови визнання ними юрисдикції органу. Крім того, американські органи можуть розглядати порушення не лише громадянських і політичних прав, а й соціальних, економічних і культурних. Цікаво, що серед інших функцій комісії — поширення знань про права людини.

В українській державі створено систему політичних, економічних, ідеологічних та юридичних гарантій прав людини та механізми їхнього захисту.

Водночас, у разі вичерпання всіх національних засобів захисту, людина має право звернутися по допомогу до міжнародних інститутів захисту прав людини.

Нині існує універсальна (яка охоплює весь світ) і регіональні (зокрема, європейська та міжамериканська) системи захисту прав людини.

Запам'ятайте: гарантії прав людини, Європейський суд з прав людини.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «гарантії прав людини».
2. Назвіть відомі вам універсальні та регіональні інститути захисту прав людини.
- 3*. Знайдіть у мережі Інтернет повідомлення про справи, розглянуті Європейським судом з прав людини за заявами громадян України, і визначте, що стало причиною звернення до суду.
4. Порівняйте європейську та міжамериканську системи захисту прав людини й висловте свою думку щодо переваг і недоліків цих систем.
- 5*. Користуючись пам'яткою, складіть звернення до Європейського суду з прав людини у зв'язку з уявним порушенням ваших прав.

Тема 5. ПРАВА, СВОБОДИ Й ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

§ 47. Конституційні права та свободи людини й громадянина та їхнє забезпечення

1. Поняття «конституційні права та свободи людини й громадянина»

Людині для її повноцінного та нормального існування потрібні певні умови. Значна частина з них повинна бути забезпечена державою.

Основні права та свободи людини й громадянина, установлені та гарантовані Конституцією України, називають конституційними правами та свободами людини.

Закріплені Конституцією України права та свободи людини базуються на міжнародних стандартах прав людини.

• *Згадайте, які міжнародно-правові акти встановлюють сучасні стандарти прав людини.*

Права та свободи людини можна поділити за різними критеріями — залежно від суб'єкта — на права та свободи людини (належать будь-яким фізичним осо-

бам), права та свободи громадян (належать тільки громадянам певної держави, у цьому випадку — України); за способом здійснення прав і свобод — на індивідуальні та групові тощо.

Основним загально визнаним є поділ прав людини та громадянина за сферами суспільного життя: особисті (громадянські), економічні, культурні, політичні, соціальні.

- *Пригадайте відомі вам права та свободи людини й громадянина та визначте, до яких груп вони належать.*

Говорячи про права та свободи людини й громадянина, варто звернути увагу на відмінність цих понять.

Право — це визначена законодавством можливість поведінки людини з метою задоволення її потреб, для реалізації якої здебільшого необхідні певні юридичні засоби й механізми.

Свобода — це можливість людини діяти на власний розсуд, обмежена лише правами та свободами інших людей.

Для користування свободами втручання держави не потрібно, вона повинна лише утримуватися від втручання, якщо дії особи не порушують встановлені норми законів.

Конституція України проголосила ряд принципів, які сприяють забезпеченню прав людини, зокрема непорушність прав людини, неприпустимість зменшення їхнього обсягу. Права людини не можуть бути скасовані новими нормативними актами, навіть при внесенні змін до Конституції України існуючі права людини не можуть бути скасовані, обмежені або звужені.

- *Пригадайте, які види гарантій прав людини існують.*

2. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

В Україні створено певну систему органів, які забезпечують права людини. Одним з державних інститутів, які покликані працювати в цьому напрямі, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Конституція України передбачає обрання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина. Крім Конституції України, його діяльність регулюється Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». У багатьох державах парламентського уповноваженого з прав людини називають *омбудсменом*.

Уперше посада парламентського уповноваженого — омбудсмена — була запроваджена риксдагом Швеції в 1809 р. В інших державах ця посада з'явилася дещо пізніше. Так, у Фінляндії посада омбудсмена була запроваджена після отримання незалежності від Росії в 1919 р., у Норвегії — у 1952 р., у Данії — у 1953 р. Нині подібні посади існують більше ніж у 100 державах світу.

В Україні Уповноважений Верховної Ради України з прав людини був уперше обраний в 1998 р. Першою цю посаду обійняла та займала до 2012 р. Ніна Карпа-

чова, з 2012 по 2018 р. омбудсменом України була Валерія Лутковська. 15 березня 2018 р. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини обрано Людмилу Денисову.

Уповноваженого призначає на посаду й звільняє з посади Верховна Рада України. Закон визначає вимоги до особи, яка претендує на цю посаду. Ним може бути обрано громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх 5 років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Строк повноважень Уповноваженого — 5 років.

Закон передбачає досить вагомий повноваження українського омбудсмена.

У разі виявлення порушень прав людини, українського законодавства Уповноважений може застосувати акти реагування — конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, будь-яких об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій та їхніх посадових і службових осіб.

З Конституційним поданням Уповноважений звертається до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого нормативно-правового акта, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України.

В Україні основні права та свободи людини закріплено в Конституції України. Також створено систему гарантій конституційних прав і свобод людини.

Одним із важливих інститутів національної системи захисту прав людини є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який має значні повноваження у сфері своєї діяльності.

Запам'ятайте: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини — омбудсмен.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.ombudsman.gov.ua/> — офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомі вам групи прав людини та визначте, які права та свободи належать до кожної з цих груп.
2. Наведіть приклади реалізації гарантій прав людини в діяльності державних органів України.
3. Як здійснюється обрання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?
4. Які обов'язки Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?
- 5*. Висловіть свою думку, чи достатньо прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини для здійснення ефективного парламентського контролю за дотриманням прав людини.
- 6*. Знайдіть інформацію про діяльність уповноважених з прав людини в різних державах. Що з цього досвіду можна використати для покращення діяльності українського омбудсмена?

§ 48. Особисті (громадянські) права та свободи

1. Поняття «особисті (громадянські) права та свободи»

Особисті (громадянські) права та свободи особи та громадянина становлять фундамент існування людини, забезпечують людині існування як фізичної особи, задоволення її природних життєвих потреб.

До особистих прав людини належить право на життя, на повагу до своєї гідності, на свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування та телефонних розмов, громадянство, свободу слова, думки, світогляду та віросповідання, свободу пересування, вільний вибір місця проживання. Більшість із цих прав визначаються як природні, невід'ємні.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя та здоров'я, життя й здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу й особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах і в порядку, установлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати утримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про утримання під вартою (...).

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

2. Право на життя та свободу

Право на життя є найважливішим правом людини, без нього неможливе забезпечення будь-яких інших прав. Воно не може бути порушено в жодному випадку. Саме з огляду на необхідність гарантування права на життя, його природний характер в Україні визнано неконституційною смертну кару, встановлено чіткі правила здійснення абортів, заборонено евтаназію (навмисне позбавлення життя невиліковно хворої людини з метою припинення її страждань).

Нині у світі 133 держави відмовилися від смертної кари, а виконують їх лише у 25 країнах. У Європі єдиною державою, де збережено смертну кару, є Білорусь, в Африці лише шість країн здійснюють смертні вироки. З 2003 р. США — єдина країна на обох Американських континентах, яка виконувала смертні вироки. В Україні смертна кара скасована Законом України від 22. 02. 2000 р. №1483-III «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України».

В Італії, Ірландії, Угорщині, Норвегії й більшості інших держав евтаназію не тільки заборонено, за неї суворо карають. Першою країною, де було легалізовано евтаназію, стала в 1941 р. Швейцарія. Нідерланди легалізували евтаназію в 1984 р., Бельгія — у 2002 р., у штаті Орегон (США) — у 1998 р.

У Бельгії з квітня 2005 р. в аптеках з'явилися спеціальні набори для евтаназії, що дають змогу спростити процедуру добровільного відходу з життя. У набір, вартістю приблизно 60 євро, входить одноразовий шприц з отрутою та інші необхідні для ін'єкції засоби. Набір для евтаназії може замовити лише практикуючий лікар.

Надзвичайно важливим є право на свободу й особисту недоторканність. З метою забезпечення цього права визначено судовий порядок прийняття рішення про арешт особи. Однак при цьому важливо запам'ятати, що в **разі скоєння адміністративного правопорушення** особу може бути затримано правоохоронними органами не більше ніж на **3 години** для встановлення особи, складання протоколу, а **при необхідності запобігти злочині чи його припинити** підозрюваного можуть затримати на строк **до 72 годин**. Протягом цього часу рішення про утримання під вартою затриманого має бути підтверджено судом.

Передбачено також і випадки, коли може бути використаний особливий порядок проникнення до житла й отримання інформації з листування, телефонних розмов особи.

Особисте право чи свобода	Випадки застосування особливого порядку
Недоторканність житла	У невідкладних випадках, пов'язаних з урятуванням життя людей та майна (наприклад, пожежа, витік газу тощо) чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.
Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції	У випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами отримати інформацію неможливо.

3. Свобода світогляду та віросповідання

Важливе місце серед особистих прав і свобод займає *свобода світогляду та віросповідання*. Свободу світогляду в різних міжнародних актах називають по-різному. Для його позначення іноді використовують поняття «свобода світогляду та віросповідання». Це поняття передбачає право людини вірити чи не вірити в Бога, а в разі, коли людина вірує, — можливість кожного сповідувати будь-яку релігію.

• Які релігійні конфесії вам відомі? Які релігійні громади діють у вашому населеному пункті, районі?

У той же час громадянин має право не сповідувати жодної релігії, тобто бути атеїстом.

Кримські татари мусульмани під час молитви

Глава католицької церкви Бенедикт XVI

Хресний хід православних вірян

Іудей-хасиди в Умані

Свобода віросповідання передбачає право кожного, хто сповідує певну релігію, відправляти релігійні культи й обряди, вести різноманітну релігійну діяльність.

- *Які релігійні обряди та свята ви знаєте?*

Однак при користуванні своїм правом на свободу світогляду та віросповідання людина повинна утримуватися від порушення прав інших людей, зазіхання на їхню свободу. Так, готуючи хресний хід, релігійна громада повинна заздалегідь погодити його маршрут з органами місцевого самоврядування, щоб зменшити перешкоди для руху транспорту, не допускати порушень громадського порядку. Жодна релігійна громада не має права примушувати людей брати участь в її діяльності.

Закон передбачає важливі принципи взаємодії держави та церкви. Церква й релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви. Відокремлення церкви від держави означає, що церква та релігійні громади не втручаються в державні справи, не повинні брати участі в діяльності політичних партій. Держава має залишатися осторонь релігійних справ, не фінансувати жодну релігійну організацію.

Відокремлення школи від церкви полягає в тому, що в державних школах не можуть викладатися як обов'язкові релігійні предмети, релігійна освіта здійснюється лише в спеціальних навчальних закладах, які створюють релігійні громади.

Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Водночас держава з повагою ставиться до релігійних переконань своїх громадян. Так, віровчення деяких конфесій не дозволяє їхнім прибічникам брати до рук зброю або давати клятви. У цьому випадку, коли виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку може бути за клопотанням громадянина замінено альтернативною (невійськовою) службою. Інші релігії не дозволяють своїм вірним отримувати будь-які номери, у зв'язку з чим передбачено їхнє право відмовитися від отримання податкового ідентифікаційного коду. Крім того, держава гарантує таємницю сповіді — священнослужитель не може бути допитаний з приводу відомостей, які стали йому відомі на сповіді.

Розділ 1. Конституційне право України

Конституційні норми про свободу світогляду та віросповідання отримали розвиток у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Особисті права та свободи забезпечують існування людини як фізичної істоти. Більшість із цих прав належать до природних, непорушних, не можуть бути обмежені. Серед найважливіших прав — право на життя.

Порядок обмеження права на свободу в особливих, надзвичайних ситуаціях визначено законодавством України.

Право на свободу совісті, світогляду та віросповідання забезпечує релігійну свободу та сприяє забезпеченню релігійного миру в Україні.

Запам'ятайте: особисті права та свободи людини, світогляд, віросповідання.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «особисті права та свободи людини», «світогляд», «віросповідання».
2. Визначте, які права та свободи належать до особистих прав і свобод.
3. Як ви розумієте принципи відокремлення церкви від держави та школи від церкви?
- 4*. Висловте свою думку, чи не є порушенням принципу відокремлення держави від церкви те, що новообраний Президент України проголошує присягу, тримаючи руку не лише на Конституції України, а й на Пересопницькому Євангелії — священній книзі православних.
- 5*. Знайдіть інформацію про діяльність релігійних організацій у вашому населеному пункті, районі, області.
- 6*. Конституція України передбачає в окремих випадках можливість обмеження прав людини, зазначених у цих статтях. Висловте свою думку щодо відповідності таких обмежень міжнародним стандартам прав людини.

Запитання на випередження

Знайдіть інформацію про наявні в нашій державі політичні партії та громадські організації, а також про діяльність об'єднань громадян у вашому населеному пункті.

§ 49. Політичні права та свободи людини й громадянина

1. Поняття «політичні права та свободи»

Людина існує в суспільстві, а сучасна людина, як правило, існує в межах певної держави. Її повноцінне існування неможливе без участі в політичному житті суспільства. Саме тому вже в період буржуазних революцій XVIII–XIX ст. було вперше проголошено **політичні права людини, які забезпечують можливість громадянина брати участь у політичному житті своєї держави, здійсненні демократії, формуванні органів державної влади.**

- Висловте свою думку, які з відомих вам прав людини належать до політичних.

Конституція України передбачає цілу низку політичних прав і свобод. До них належать право на участь в управлінні державою, у референдумах, право обирати й бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування. Реалізація цього права пов'язана зі свободою об'єднання в політичні партії та громадські організації, правом на збори, мітинги й демонстрації. До політичних належить право на звернення до будь-яких органів державної влади, місцевого

Офіційна емблема
Спілки юристів
України

Офіційна емблема
Всеукраїнського дитя-
чого аерокосмічного
об'єднання «Сузір'я»

Офіційна емблема
товариства сприя-
ння обороні України

Офіційна емблема
Української спілки
ветеранів
Афганістану

самоврядування, підприємств, організацій, об'єднань громадян. Участь громадянина в житті суспільства неможлива без інформації, тому право на її отримання, збирання, поширення, свобода думки та слова також визначено як політичні права та гарантовано Конституцією України. Політичні права, закріплені Конституцією України, повною мірою відповідають міжнародно-правовим стандартам.

2. Право на об'єднання в політичні партії та громадські організації

Для досягнення своїх цілей, захисту своїх прав та інтересів не завжди достатньо зусиль лише однієї людини. У багатьох випадках для цього доцільно об'єднати зусилля людей, створити певну організацію.

Основні норми, пов'язані з реалізацією права громадян на об'єднання в політичні партії та громадські об'єднання закріплені в Конституції України. Крім того, в Україні діють Закони України «Про громадські об'єднання», «Про політичні партії в Україні», «Про молодіжні та дитячі громадські організації».

• *Ознайомтеся з витягами із Законів України «Про громадські об'єднання» і «Про політичні партії в Україні» і визначте ознаки та відмінності громадської організації та політичної партії.*

ІЗ ЗАКОМУ УКРАЇНИ «ПРО ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ»

Стаття 1. Поняття громадського об'єднання

1. Громадське об'єднання — це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.
2. Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.
3. Громадська організація — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.
4. Громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Стаття 8. Члени (учасники) громадського об'єднання

1. Членами (учасниками) громадської організації, крім молодіжної та дитячої, можуть бути особи, визначені частиною першою статті 7 цього закону, які досягли 14 років. Вік членів молодіжної, дитячої організації визначається її статутом у межах, установлених законом.

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ»

Стаття 2. Політична партія — це зареєстроване, згідно із законом, добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню й вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Стаття 6. Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який, відповідно до Конституції України, має право голосу на виборах.

Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії.

3. Дитячі та молодіжні громадські організації

Законодавство України передбачає участь ваших однолітків у суспільному житті. Однією з форм залучення до громадської діяльності дітей та молоді є створення й участь у діяльності дитячих і молодіжних дитячих організацій.

Особливістю цих об'єднань є передусім вік їхніх членів. **Дитячою громадською організацією є об'єднання громадян віком від 6 до 18 років**, метою якого є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів, які не суперечать законодавству, і соціальне становлення як повноправних членів суспільства. **Вступ неповнолітніх віком до 10 років до дитячих громадських організацій здійснюється за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників.**

Молодіжною громадською організацією є об'єднання громадян віком від 14 до 35 років, метою якого є здійснення діяльності, спрямованої на задоволення й захист своїх законних соціальних, економічних, творчих, духовних та інших спільних інтересів.

Засновниками молодіжних і дитячих громадських організацій можуть бути громадяни України, а також іноземці й особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 15-річного віку.

Нині в Україні діє чимало молодіжних і дитячих громадських об'єднань із Всеукраїнським і місцевим статусом. Серед найвідоміших та найактивніших — Всеукраїнське аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», організації пластунів, скаутів. Чимало політичних партій сприяють створенню молодіжних організацій відповідного спрямування.

Політичні права забезпечують людині можливість участі в управлінні державою. До них належать право на об'єднання (право на асоціацію), право на участь в управлінні державою, право на звернення.

Громадяни мають право об'єднуватися в громадські організації, політичні партії, брати участь у створенні громадських асоціацій.

Особливим типом громадських організацій є дитячі та молодіжні організації.

Запам'ятайте: громадське об'єднання, громадська організація, громадська спілка, політична партія, молодіжна громадська організація, дитяча громадська організація.

Подивіться в Інтернеті:

http://ddr.minjust.gov.ua/uk/672f790057d03c6f0a847105cc9f972f/edynyuy_reestr_gromadskyh_formuvan/ — єдиний реєстр громадських формувань на сайті Міністерства юстиції України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «політичні права та свободи людини й громадянина».
2. Назвіть відомі вам політичні права та свободи й наведіть приклади використання цих прав в Україні.
3. Як громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державою?
4. Які особливості діяльності дитячих і молодіжних організацій в Україні передбачено законодавством?
5. Дізнайтеся, які політичні партії та громадські об'єднання, зокрема дитячі та молодіжні, діють у вашому населеному пункті, районі, області. Чим вони займаються?
6. Порівняйте громадську організацію та громадську спілку.
- 7*. Висловіть свою думку щодо доцільності обмеження членства в політичній партії та створення осередків політичних партій, установлених ст. 6 Закону України «Про політичні партії».
- 8*. Висловіть свою думку щодо доцільності участі громадян у діяльності партій та громадських організацій.
- 9*. У засобах масової інформації, мережі Інтернет, інших джерелах знайдіть інформацію про те, як держава сприяє діяльності дитячих і молодіжних організацій в Україні.

§ 50.

Економічні, соціальні та культурні права людини й громадянина

1. Економічні права та свободи

Економічні права та свободи — це ті права, які забезпечують можливість кожної людини забезпечити власні потреби своїми силами, використовуючи різні шляхи, беручи участь у виробництві та використанні матеріальних благ.

До економічних прав належить **право на власність, на результати інтелектуальної та творчої діяльності, право на підприємницьку діяльність, право на працю.**

Одним із найважливіших з них є право на власність. Відповідно до Конституції України, «кожен має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

- Пригадайте, що означає кожне із зазначених повноважень.

Проголошено **рівність усіх форм власності, непорушність права приватної власності.** Конституція передбачає спеціальні заходи щодо захисту власності. Так, передбачено, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності, що **конфіскація (тобто безоплатне вилучення) майна може бути здійснена тільки за рішенням суду.**

Іноді виникають ситуації, коли інтереси власника вступають у протиріччя з інтересами суспільства. На шляху нової автомагістралі, залізниці, лінії метро чи мосту стоїть приватна садиба, унаслідок чого будівництво надзвичайно потрібного для цілого міста, регіону об'єкта стає неможливим. Як бути в цьому випадку? Закон визначає, що навіть у цьому випадку «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі й порядку, установлених законом, та за

умови попереднього й повного відшкодування їхньої вартості». І лише в умовах військового або надзвичайного стану можливе відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їхньої вартості.

Ще одним економічним правом більшість науковців вважає право на працю. Для більшості дорослих громадян нашої держави саме праця є основним джерелом отримання засобів для існування.

Докладно про гарантії та порядок реалізації цього права ви дізнаєтеся при вивченні трудового права в 11 класі.

2. Соціальні права та свободи

До цієї групи прав людини належить дуже багато різних прав. Це, зокрема, **право на відпочинок, право на житло, на достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, на безпеку для життя та здоров'я довкілля** тощо. Важливо зазначити, що для забезпечення цих прав необхідна активна діяльність держави, зокрема й чималі фінансові витрати.

Серед соціальних прав — право на відпочинок.

- *Пригадайте, які види відпочинку передбачені законодавством.*

Основними нормативними актами, які регулюють реалізацію права на відпочинок, є Кодекс законів України про працю, Закон України «Про відпустки».

Надзвичайно важливим є право кожного «на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає **достатнє харчування, одяг, житло**». Саме цей перелік визначає той рівень, який держава зобов'язується забезпечити кожному.

Право на житло передбачає, що «держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду». Зверніть увагу, що держава бере зобов'язання надавати житло безоплатно або за пільговою ціною лише громадянам, які потребують соціального захисту, — малозабезпеченим, інвалідам, багатодітним сім'ям, тим, хто постраждав унаслідок стихійного лиха тощо. Інші ж мають самостійно вирішувати свої житлові проблеми, держава лише сприятиме цьому.

До соціальних прав належить також **право на охорону здоров'я**. Це передбачає державне фінансування відповідних державних і комунальних медичних закладів, неприпустимість скорочення їхньої мережі. Гарантовано надання безоплатної медичної допомоги в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, водночас передбачено сприяння розвитку лікувальних закладів усіх форм власності. Отже, кожна особа повинна мати можливість отримати безоплатну медичну допомогу в місцевій лікарні, поліклініці, а якщо це необхідно, і в спеціалізованих клініках загальнодержавного значення.

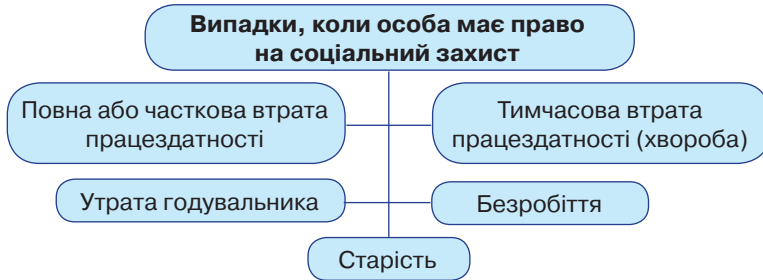
На жаль, у житті багатьох людей настає час, коли людина потребує захисту та допомоги держави. Саме тому Конституція України передбачає право кожного на соціальний захист.

Соціальний захист — це система економічних, правових, організаційних заходів держави щодо забезпечення соціальних прав громадян.

Соціальний захист передбачає право на забезпечення в разі, коли людина, унаслідок об'єктивних причин, не може самостійно забезпечити себе.

У цих випадках людина має право на отримання матеріальної підтримки від держави (у вигляді пенсії чи допомоги), у багатьох випадках держава надає також певні пільги, переваги тощо. Докладніше про систему соціального забезпечення (зокрема, порядок призначення пенсій) ви дізнаєтеся в 11 класі.

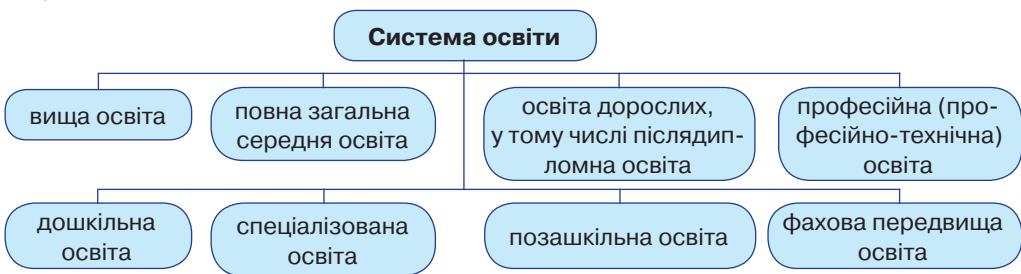

3. Культурні права та свободи. Право на освіту

Життя людини різноманітне, воно не обмежується лише забезпеченням матеріальних умов для існування. Тому природно, що разом з економічними та соціальними правами Конституція України передбачає й культурні права. **До них належать право на освіту, участь у культурному житті, захист авторських прав та інтелектуальної власності, свобода літературної, художньої, наукової та технічної творчості.**

Кожний із вас уже нині, безумовно, користується правом на освіту. При цьому варто пам'ятати, що, маючи право на освіту, кожен повинен здобути освіту, визначену законодавством.

Забезпечення цього права вимагає від держави чималих витрат. Адже створена та функціонує **система освіти** — сукупність складників освіти, рівнів і ступенів освіти, кваліфікацій, освітніх програм, стандартів освіти, ліцензійних умов, закладів освіти й інших суб'єктів освітньої діяльності, учасників освітнього процесу, органів управління у сфері освіти, а також нормативно-правових актів, що регулюють відносини між ними.

Державне управління освітою забезпечує Міністерство освіти і науки України. Воно розробляє державні стандарти освіти, які визначають вимоги до змісту, обсягу й рівня освітньої та фахової підготовки в Україні, умови прийому до навчальних закладів, типові освітні програми, інші нормативні документи, які визначають порядок діяльності навчальних закладів, забезпечує випуск підручників, посібників і методичної літератури. Саме міністерство визначає й затверджує порядок, види та форми проведення моніторингу якості освіти (зокрема, державної підсумкової атестації, зовнішнього незалежного оцінювання). До пов-

Розділ 1. Конституційне право України

новажень Міністерства освіти і науки України належить проведення ліцензування освітньої діяльності закладів вищої, післядипломної, фахової передвищої, професійної (професійно-технічної) освіти

Освіта в Україні має розвинуту структуру.

За даними Державного комітету статистики, в Україні на 2017 р. діє 14 900 дитячих дошкільних закладів, у яких перебуває 1 125 000 вихованців (станом на 01. 01. 2016 р.). У 2016/17 навчальному році в Україні працювало 16 900 шкіл, гімназій, ліцеїв, у яких навчалося 3,8 млн учнів і працювало 438 тис. учителів, 787 професійно-технічних закладів (285,8 тис. учнів), 370 коледжів, технікумів, училищ і 287 інститутів, університетів, академій.

Нині ви навчаєтеся в закладі загальної середньої освіти. Відповідно до Закону, до закладів належать: початкова школа — заклад освіти I ступеня, що забезпечує початкову освіту (1–4 класи); гімназія — заклад середньої освіти II ступеня, що забезпечує базову середню освіту (5–9 класи) і ліцей — заклад середньої освіти III ступеня, що забезпечує профільну середню освіту (10–12 класи). Розпочато реформу української школи, після якої старша школа має стати профільною.

Закон передбачає можливість здобути освіту у вечірній школі, поєднуючи її з роботою, або скласти іспити екстерном.

Конституція України гарантує можливість безоплатного здобуття повної загальної середньої освіти.

Чимало з вас навчається не лише в школі, а й у різних закладах позашкільної освіти — центрах дитячої та юнацької творчості, дитячо-юнацьких спортивних школах, школах мистецтв, центрах туризму та краєзнавства, технічної творчості тощо.

Після закінчення школи, отримавши свідоцтво про повну загальну середню освіту, чимало з вас вступатимуть до закладів вищої освіти. Однак треба пам'ятати, що, на відміну від середньої освіти, безоплатне здобуття вищої освіти в державних і комунальних закладах гарантується лише на конкурсній основі: потрібно успішно скласти екзамени, пройти зовнішнє незалежне оцінювання (тестування) тощо.

Обираючи шлях свого подальшого навчання після закінчення школи, необхідно свідомо зробити свій вибір. При вступі до закладу вищої освіти треба переконатися в наявності в обраного закладу ліцензії на навчання за тією спеціальністю, яку ви обрали.

4. Права й обов'язки учасників освітнього процесу

В освітньому процесі беруть участь різні особи. Відповідно до чинного законодавства, у різних закладах освіти учасниками освітнього процесу є ті, кого навчають, — діти дошкільного віку, вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, аспіранти (особи, які готуються до захисту дисертації кандидата наук, доктора філософії); ті, хто навчає, — керівники закладів освіти, педагогічні (учителі, керівники гуртків, педагоги-організатори, шкільні психологи), науково-педагогічні (викладачі закладів вищої освіти) працівники та науковці. Учасниками освітнього процесу також є батьки учнів або особи, які їх замінюють. У багатьох випадках до учасників освітнього процесу належать й інші особи, які беруть участь у навчанні та вихованні. Закон визначає права й обов'язки учасників освітнього процесу.

Важливе значення для життя кожної людини мають економічні, соціальні та культурні права, багатьма з яких користується кожен із вас.

До цих прав належать: право на власність, підприємницьку діяльність, освіту, охорону здоров'я, соціальний захист тощо.

Відповідно до Конституції України, кожен має право на безоплатне здобуття повної загальної середньої освіти, здобуття безоплатної освіти в державних і комунальних закладах вищої освіти передбачено на конкурсній основі.

Запам'ятайте: соціальні, економічні, культурні права, система освіти, соціальний захист.

Подивіться в Інтернеті:

<http://mon.gov.ua/> — офіційний сайт Міністерства освіти і науки України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «система освіти», «соціальний захист».
2. Назвіть відомі вам економічні, соціальні та культурні права.
3. Наведіть приклади реалізації кожного з прав, про які йдеться в цьому розділі.
- 4*. Висловте свою думку щодо проблем реалізації соціальних прав в Україні.
- 5*. Дізнайтеся, які заклади освіти існують у вашому населеному пункті, районі, області. Визначте, до яких складників системи освіти вони належать.
- 6*. Висловте свою думку щодо того, чи достатньою мірою законодавство України забезпечує захист приватної та інших форм власності.

З історії української державності

Уперше справу про встановлення герба для Української Народної Республіки було розглянуто на засіданні Ради народних міністрів УНР 25 (12 лютого) 1918 р. У Коростені Малою радою було ухвалено Закон «Про державний герб України», у якому зазначається, що «... приймається знак Київської держави часів Володимира Святого». Документ було підписано у вагоні на залізничній станції.

Дізнайтеся, як ваші батьки чи родичі виконують свої конституційні обов'язки.

§ 51. Конституційні обов'язки громадян України

1. Обов'язки громадян України

Законодавство України передбачає не лише права та свободи, а й обов'язки громадян. Стаття 23 Конституції України передбачає, що «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права та свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». Отже, визначено, що людина не може існувати та розвиватися поза суспільством, а обов'язки є невід'ємною складовою статусу будь-якої людини.

Святогорська лавра.
Донецька область

Гора Говерла (висота 2061 м) —
найвища вершина України

Конституція України визначає перелік основних обов'язків громадянина.

- *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте, які обов'язки визначає Основний Закон нашої держави.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки й збори в порядку та розмірах, установлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан і доходи за минулий рік у порядку, установленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей.

Конституція визначає лише основні обов'язки людини та громадянина. Серед них — **обов'язок бережно ставитися до культурних та історичних пам'яток України, до навколишнього середовища.**

- *Які пам'ятки природи та історії нашої держави ви знаєте?*

Кожен, хто перебуває на території нашої держави, зобов'язаний дотримуватися норм Конституції та законів України. При цьому треба пам'ятати, що **незнання норм законодавства не звільняє від юридичної відповідальності.**

2. Військовий обов'язок і військова служба

Жодна держава не може існувати без захисту своєї незалежності. У всі часи **захист Батьківщини** вважався священним обов'язком кожного громадянина. Нині цей обов'язок закріплений у Конституції України. Захист України забезпечують передусім Збройні сили України, а також інші військові формування, створені відповідно до законів України.

Порядок проходження громадянами військової служби визначено Законом України «Про військовий обов'язок та військову службу».

Закон також визначає категорії громадян щодо військової служби.

Для будь-якої молодшої людини виконання військового обов'язку починається з підготовки до військової служби. Частиною цієї підготовки є предмет «Захист Вітчизни», який ви почали вивчати в цьому році. Крім того, частина при-

Допризовники	Особи, які підлягають приписці до призовних дільниць.
Призовники	Особи, приписані до призовних дільниць.
Військовослужбовці	Особи, які проходять військову службу.
Військовозобов'язані	Особи, які перебувають у запасі для комплектування Збройних сил України й інших військових формувань на особливий період, а також для виконання робіт із забезпечення оборони держави.
Резервісти	Військовозобов'язані, які в добровільному порядку проходять службу у військовому резерві Збройних сил України й інших військових формувань і призначені для їхнього комплектування в мирний та воєнний час.

зовників залучається до підготовки за військово-технічними спеціальностями. Ще до призову в армію готують водіїв, водолазів, радистів тощо. Для підготовки до військової служби створено ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою, військові ліцеї, чимало студентів вищих навчальних закладів проходять підготовку на військових кафедрах, у військових підрозділах навчальних закладів, отримуючи підготовку офіцерів запасу.

Важливим етапом військової служби є приписка громадян до призовних дільниць. Щороку протягом січня–березня в районних (міських) військкоматах за місцем проживання приписку проходять громадяни України чоловічої статі, яким у рік приписки виповнюється 17 років. Під час приписки проводиться медичний огляд допризовників, визначаються кандидати для направлення до вищих військових навчальних закладів. Якщо під час приписки виявляються проблеми зі здоров'ям або недостатній освітній рівень, громадянина можуть направити відповідно до лікувального або навчального закладу.

За результатами медичного огляду з урахуванням рівня освітньої підготовки, особистих якостей, роду діяльності та спеціальності допризовника приймають рішення щодо його придатності або непридатності до військової служби й видають посвідчення про приписку.

3. Призов на військову службу та її проходження

Після досягнення **18 років** громадянин України, придатний до військової служби, може бути призваний на строкову військову службу, однак вік призовників кожного року визначається Указом Президента України. В останні роки призивають тих, хто досягнув 20 років. У мирний час призов здійснюється у віці до 27 років. Крім того, громадяни в добровільному порядку можуть бути прийняті на військову службу за контрактом. Призов здійснюється відповідно до Указу Президента України, як правило, навесні та восени.

Після початку призову особи, які мають іти в армію, отримують повістку й повинні прибути до військкомату у визначений строк. **Якщо за будь-яких обставин повістка не надійшла, громадянин призовного віку зобов'язаний з'явитися до призовної дільниці в десятиденний строк з дня початку призову**, визначеного Указом Президента України.

Присяга новобранців Збройних сил України. м. Миколаїв

Жінки в Україні в мирний час можуть бути прийняті на військову службу та службу у військовому резерві тільки в добровільному порядку (*за контрактом*).

Закон передбачає випадки, коли громадянину, який підлягає призову на військову службу, рішенням призовної комісії може бути надано відстрочку від призову — *за сімейними обставинами, за станом здоров'я, для здобуття освіти, для продовження професійної діяльності*, а інколи він узагалі підлягає звільненню від призову.

Строк військової служби для солдатів і матросів, сержантів і старшин, які проходять строкову військову службу в Збройних силах України та інших військових формуваннях, становить **18 місяців**, а для осіб, які мають вищу освіту (за рівнем спеціаліста або магістра), — **12 місяців**.

Крім служби за призовом (строкової військової служби), передбачено можливість проходження військової служби за контрактом. Законом передбачена контрактна служба як рядових і сержантів, так і офіцерів і прапорщиків. Строк військової служби за контрактом рядових становить 3 роки, сержантів і старшин — 3–5 років, офіцерів — 5 років з можливим подальшим подовженням контракту на наступний строк.

4. Альтернативна (невійськова) служба

Військова служба — почесний обов'язок громадян України. Однак віровчення деяких релігійних організацій забороняють своїм прихильникам користуватися зброєю. Поважаючи релігійні переконання таких людей, законодавство України передбачило їхнє право на альтернативну (невійськову) службу. Для цього громадянин повинен не пізніше, ніж за 2 місяці до призову, особисто заявити про неможливість проходження військової служби як такої, що суперечить його релігійним переконанням. При цьому він повинен надати підтвердження своїх переконань, а релігійна конфесія, до якої він належить, має бути зареєстрована в установленому порядку.

Кабінетом Міністрів України затверджено перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю. До цього переліку включено такі конфесії: адвентисти-реформісти; адвентисти сьомого дня; євангельські християни; євангельські християни-баптисти; покутники; свідки Єгови; харизматичні християнські церкви; християни євангельської віри; товариство Свідомості Крішні. Саме належність до цих релігійних організацій дає громадянину право на альтернативну службу.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній, комунальній власності та діяльність яких насамперед пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним і сільським господарством. Передбачено також можливість роботи в організаціях Товариства Червоного Хреста України.

Строк альтернативної (невійськової) служби в півтора раза перевищує строк військової служби, визначений законом.

Громадянин, направлений на альтернативну службу, повинен проходити її там, куди його направила комісія з проходження альтернативної служби.

Він не має права брати участь у страйках, займатися підприємницькою діяльністю.

Кожна людина має не лише права, а й обов'язки, визначені Конституцією України.

Основними обов'язками України є захист Вітчизни, повага до державних символів, сплата податків і зборів, додержання Конституції та законів України.

Порядок виконання військового обов'язку визначений Законом України «Про військовий обов'язок і військову службу», який, зокрема, передбачає порядок проходження строкової військової служби.

В окремих випадках законодавство передбачає право особи на альтернативну (невійськову) службу.

Запам'ятайте: конституційні обов'язки, військова служба, альтернативна служба.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/vijskova-osvita-na-tauka/> — розділ «Військова освіта» на сайті Міністерства оборони України.

Запитання та завдання

1. Назвіть конституційні обов'язки людини й громадянина.
2. Наведіть приклади виконання вами чи вашими близькими, рідними чи знайомими конституційних обов'язків.
3. Знайдіть інформацію про природні й історичні пам'ятки вашого району, області, які підлягають особливій охороні.
4. Які категорії громадян щодо військового обов'язку встановлено законодавством України?
5. Які види військової служби передбачено законодавством України?
6. У яких випадках законодавством України передбачено надання прав на альтернативну службу?
7. Порівняйте військову й альтернативну службу.
- 8*. Висловте свою думку щодо ролі податків у житті суспільства. Чи можливе, на вашу думку, існування суспільства без них?
- 9*. Висловте свою думку щодо відповідності права на альтернативну службу іншим проголошеним Конституцією України правам і свободам людини.

Знайдіть інформацію про різні надзвичайні ситуації, які траплялися в нашій державі, інших державах світу.

§ 52. Особливості правового статусу окремих категорій осіб. Воєнний та надзвичайний стан

1. Воєнний та надзвичайний стан

З давніх-давен у людей виникали надзвичайні ситуації різного походження. Землетруси та повені, виверження вулканів та епідемії — це події природного походження, але вони тягнуть за собою суттєві ускладнення людського життя, іноді катастрофічні. Траплялися й катастрофи техногенні — пожежі, вибухи на підприємствах і шахтах, транспортні катастрофи тощо. Крім того, в історії людства відбулося тисячі війн.

Під час війни або в умовах, коли сталися надзвичайні природні чи техногенні ситуації, потрібні надзвичайні заходи держави. Для цього передбачено запровадження надзвичайного або воєнного стану.

Воєнний стан — особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності.

Запровадження воєнного стану приводить до розширення прав і повноважень командування Збройних сил України, уведення окремих обмежень прав людини.

Надзвичайний стан — це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних утрат, створюють загрозу життю та здоров'ю громадян або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства.

Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» визначає обставини, за наявності яких може бути запроваджений такий стан. Це передусім виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (повені, урагану, катастроф, особливо великих пожеж, пандемій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю значної кількості населення. Іноді надзвичайний стан може бути запроваджений унаслідок протиправних дій людей — здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів, виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; виникнення масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами. Надзвичайний стан може бути запроваджений у разі спроби захоплення державної влади чи насильницької зміни конституційного ладу України.

Порядок запровадження воєнного чи надзвичайного стану в Україні встановлено Конституцією України.

- *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте порядок оголошення воєнного чи надзвичайного стану в нашій державі.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях (...), про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

Стаття 106. Президент України:

20) приймає відповідно до закону рішення про (...) уведення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України (...).

Час дії надзвичайного стану в Україні обмежений законом — його може бути введено на строк не більше 30 діб на всій території держави й не більше 60 діб в окремих місцевостях нашої держави. Передбачено можливість продовження надзвичайного стану Президентом України, але не більше 30 діб, при цьому цей Указ повинен бути затверджений Верховною Радою України.

Воєнний стан триває протягом часу, необхідного для ліквідації військової загрози державі, відсічі ворогу або до укладання миру із супротивником.

2. Права людини в умовах воєнного та надзвичайного стану

В умовах воєнного або надзвичайного стану дуже актуально є проблема забезпечення прав людини та громадянина. З одного боку, надзвичайна ситуація або війна вимагають застосування надзвичайних заходів, а з іншого — навіть у цих умовах права людини повинні бути забезпечені.

Конституція України передбачає, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть установлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

В умовах надзвичайного стану може бути обмежено пересування людей та транспортних засобів на відповідній території, посилено охорону громадського порядку, важливих об'єктів. Як правило, забороняється проведення масових заходів — спортивних змагань, великих концертів, страйків.

У разі техногенної чи природної катастрофи можлива також евакуація населення з території, якій загрожує небезпека, установлення карантину, запровадження особливого порядку розподілу продуктів харчування, інших предметів першої необхідності. У разі необхідності вводяться зміни до режиму роботи будь-яких підприємств, організацій, мобілізація їхніх ресурсів (автомобілів, обладнання, матеріалів), необхідних для ліквідації надзвичайної ситуації. У виняткових випадках можливе навіть проведення цільової мобілізації громадян для участі в аварійно-відновлювальних і рятувальних роботах.

Якщо надзвичайний стан уведено у зв'язку з масовими порушеннями громадського порядку, можливі запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у визначені години доби), організація перевірки документів, особистого огляду й огляду речей, транспорту, приміщень. Може бути тимчасово заборонено продаж алкогольних напоїв, зброї, отруйних речовин, уведено обмеження на виготовлення та поширення інформаційних матеріалів, радіо- та телепередачі, запроваджено особливі правила користування засобами зв'язку (зокрема, телефоном) та Інтернетом.

Водночас визначено перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Крім цього, визначено, що в умовах воєнного та надзвичайного стану зберігають свої повноваження Верховна Рада України, народні депутати та депутати органів місцевого самоврядування (навіть у разі закінчення строку їхніх повноважень). Вибори та референдуми під час дії воєнного чи надзвичайного стану не проводяться. Також в умовах надзвичайного стану забороняються зміна Конституції України; Конституції Автономної Республіки Крим; виборчих законів.

3. Іноземці в Україні

На території нашої держави постійно перебувають не лише громадяни України, а й громадяни інших держав, особи без громадянства. Їхній правовий статус на території України визначають Конституція України та Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», **іноземець** — це особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особою без громадянства визнають особу, яку жодна держава, відповідно до свого законодавства, не вважає своїм громадянином.

Нині в більшості демократичних держав світу іноземці мають особисті права такі ж, як і громадяни держави перебування. Такого правила дотримується й Україна. Деяко вужчими є політичні права. Так, іноземці в Україні не мають права брати участь у виборах і референдумах, займати посади державних службовців, бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування. Іноземці також не мають права бути членами політичних партій, мати в приватній власності земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Деяко вужчим є і обсяг конституційних обов'язків — іноземці не проходять військову службу в Збройних силах України.

Кожен, хто знаходиться в Україні, у тому числі й іноземці, зобов'язані дотримуватися вимог Конституції та законів України, порушник притягується до юридичної відповідальності. Якщо іноземець припустив порушення, за яке не передбачено адміністративної відповідальності, органи внутрішніх справ чи прикордонники мають право прийняти рішення про скорочення строку його перебування на території нашої держави.

Якщо ж буде визнано, що дії іноземця суперечать інтересам забезпечення безпеки України, охорони громадського порядку, коли це необхідно для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України, його може бути видворено за межі України. Так само може бути видворений за межі України іноземець, який вчинив злочин або адміністративне правопорушення (після відбуття призначеного йому покарання чи виконання адміністративного стягнення).

Рішення про видворення іноземця можуть приймати органи внутрішніх справ, Служби безпеки України, органи Державної прикордонної служби з обов'язковим повідомленням про прийняте рішення та його підстави прокуророві протягом 24 годин.

Іноземець, щодо якого прийнято рішення про видворення, зобов'язаний покинути територію України в строк, зазначений у рішенні, однак (залежно від обставин справи) йому може бути надано до 30 днів для виїзду. Особі, яку видворено за межі України, може бути заборонено подальший в'їзд в Україну строком до 5 років.

4. Біженці

Виникають ситуації, коли людині загрожує небезпека — її переслідують за політичними чи релігійними поглядами, етнічною належністю, расою тощо.

- Чи відомі вам подібні ситуації з курсу історії? У які періоди історії України відбувалися наймасовіші міграції українців за межі своєї Батьківщини? Як діяти людині в подібній ситуації.

Рятуючи себе та свою родину, людині іноді доводиться шукати притулок в іншій державі. Таких людей сучасне міжнародне законодавство та законодавство України вважає *біженцями*.

Відповідно до Закону України «Про біженців», **біженець** — це особа, яка не є громадянином України й унаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни свого громадянства та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом унаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї унаслідок зазначених побоювань.

Саме так опинилися за межами своєї держави чимало жителів Афганістану, вимушені були виїжджати зі своєї батьківщини серби та мусульмани на території колишньої Югославії.

Українське законодавство передбачає можливість надання притулку та статусу біженця. Для цього іноземець чи особа без громадянства має звернутися до органів імміграційної служби України з відповідною заявою, обґрунтувавши своє клопотання. Це необхідно зробити протягом 3 діб після моменту прибуття в Україну в установленому законом порядку (тобто легально з відповідними документами через пункти прикордонного контролю).

В усіх областях України, містах Києві та Севастополі, Автономній Республіці Крим створені органи міграційної служби. Саме вони розглядають отримані заяви про надання статусу біженця та позбавлення цього статусу, видають біженцям відповідні посвідчення. Ці ж органи можуть надавати особам, які подали заяву про надання статусу біженця, і біженцям грошову допомогу, сприяють у тимчасовому працевлаштуванні таких осіб, надають їм іншу допомогу (зокрема, медичну). Статус біженця надається строком на 3 місяці з можливим подальшим продовженням (якщо продовжують існувати підстави, за якими було надано статус).

У подальшому біженець може набути громадянство України.

- Пригадайте, який порядок набуття громадянства України встановлено для осіб, які мають статус біженця.

Якщо особа, якій в Україні надано статус біженця, набула нового громадянства, якщо немає підстав, за якими вона отримала статус біженця (зникла загроза для неї в країні її громадянства чи постійного проживання), якщо вона засуджена судом України до позбавлення волі, вона може бути позбавлена статусу біженця. Такі ж наслідки матиме виявлення фальсифікації документів або надання неправдивих відомостей при отриманні статусу.

Законом визначено права й обов'язки особи, яка отримала статус біженця. Вона зобов'язана дотримуватися Конституції та законів України, виконувати рі-

шення й розпорядження органів державної влади та місцевого самоврядування, виконувати законні вимоги державних органів і посадових осіб.

Водночас їй надаються певні права. Щодо охорони здоров'я та відпочинку вона має такі ж права, як і громадяни України. Щодо питань обрання місця проживання та пересування по території України, праці та підприємницької діяльності, навчання, то біженці мають такі самі права, як і іноземці, що перебувають в Україні. Крім того, біженці мають право на отримання грошової допомоги, пенсій, інших видів соціального забезпечення, користування житлом, наданим у місці тимчасового проживання, користування надбаннями культури. Як і будь-якій іншій особі, біженцям гарантовані свобода совісті, можливість вільно відправляти релігійні обряди, недоторканність особи, житла, охорона законом особистого життя, таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень; право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя та здоров'я, особисту свободу та житло, а також захист майнових і немайнових прав.

5. Тимчасово переміщені особи

На жаль, протягом останніх років унаслідок подій на сході держави в Україні з'явилася нова категорія осіб, які потребують особливого захисту та мають особливий статус, — внутрішньо переміщені особи. Їхній статус визначає Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах і має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Внутрішньо переміщені особи мають право користуватися всіма правами громадян України за місцем свого тимчасового перебування. Крім того, такі особи мають право на додаткову підтримку держави, зокрема надання тимчасового (до 6 місяців) безоплатного проживання, безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання в усіх видах громадського транспорту в разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення.

Особливим періодом у житті держави є періоди військового або надзвичайного стану, які оголошуються в разі війни або природних, техногенних чи соціальних катастроф. У такий період по-особливому діють державні органи, настають певні обмеження прав і свобод людини, однак вони не можуть стосуватися непорушних прав.

Особливим статусом наділені певні категорії осіб, що перебувають у межах нашої держави. Це іноземці, біженці та внутрішньо переміщені особи. Їхній статус регулюється відповідними законами, а біженці та внутрішньо переміщені особи користуються захистом держави.

Запам'ятайте: надзвичайний стан, воєнний стан, біженці, іноземці, видворення, внутрішньо переміщені особи.

Подивіться в Інтернеті:

<http://unhcr.org.ua/uk> — офіційний сайт представництва Верховного комісара ООН в справах біженців в Україні.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «надзвичайний стан», «воєнний стан», «біженці», «іноземці», «видворення», «внутрішньо переміщені особи».
2. Які обмеження прав і свобод можуть установлюватися в умовах надзвичайного або воєнного стану?
3. Який порядок запровадження надзвичайного або воєнного стану в Україні передбачено законодавством?
4. Які особливості правового статусу іноземців в Україні порівняно з громадянами України?
5. Порівняйте статус біженців і внутрішньо переміщених осіб.
- 6*. Висловте свою думку, чи достатньо забезпечено захист прав людини в умовах надзвичайного або воєнного стану в Україні.
7. У яких випадках іноземець може бути видворений за межі України?
- 8*. Висловте свою думку щодо доцільності надання особливого статусу біженцям.
- 9*. Знайдіть інформацію щодо становища біженців і внутрішньо переміщених осіб в Україні та проблеми, які у них виникають.

Знайдіть інформацію про виборчі системи, які використовують у різних державах.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 6

Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання

• Використовуючи витяги з міжнародно-правових актів з прав людини, дайте оцінку наведеним ситуаціям. Чи допущено порушення прав людини, чи можливе звернення до Європейського суду з прав людини за захистом у цих ситуаціях? Якщо таке звернення можливе, складіть відповідну заяву.

1. В одній з європейських країн уряд прийняв рішення про заборону прибічникам ісламу виступати в засобах масової інформації з питань релігії, а також проводити релігійні обряди й відправи за межами офіційно зареєстрованих мечетей та інших релігійних закладів. Рішення було обґрунтоване через проведення терористичних актів, які були скоєні прибічниками цієї релігії та відповідальність за які взяло на себе угруповання «Ісламська держава».

2. У державі прийнято рішення про запровадження роздільного навчання дітей, які належать до різних релігійних громад. Вибір школи є правом батьків. При цьому відповідні конфесії мають право брати участь в організації навчального процесу та викладати релігійні предмети. Випускники всіх шкіл мають право на вступ до вищих навчальних закладів після проходження незалежного тестування.

3. Суд у Швеції визнав 53-річного жителя Стокгольма винним в образі почуттів віруючих. У квітні 2015 р. чоловік їхав у поїзді. Напроти нього сиділи три жінки в хіджабах, він почав їсти бекон, коли мусульманки перейшли на інші місця, пішов за ними та продовжував їсти. Також чоловік був звинувачений у нападі та розпалюванні расової ненависті, однак суд виправдав його по цих пунктах.

Із Загальної декларації прав людини

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії. Це право означає свободу змінювати свою релігію або переконання та свободу сповідувати свою

релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні й виконанні релігійних ритуальних обрядів.

Стаття 29. Під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина має зазнавати лише таких обмежень, що встановлені законом винятково з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві.

3 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти

Стаття 1

1. У цій Конвенції термін «дискримінація» охоплює будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи переваги за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, економічного стану чи народження, що має метою або наслідком знищення чи порушення рівності ставлення в галузі освіти (...).

Стаття 2

Не розглядаються як дискримінація в розумінні статті 1 цієї Конвенції, якщо вони допускаються в окремих державах, такі положення:

(...) 2) створення чи збереження різних систем освіти або навчальних закладів за мотивами релігійного чи мовного характеру, які дають освіту, що відповідає вибору батьків або законних опікунів учнів, у тих випадках, коли включення в ці системи або вступ до цих закладів є добровільним та якщо освіта, що надається ними, відповідає нормам, визначеним чи затвердженим компетентними органами освіти, зокрема щодо освіти того ж самого ступеня.

Стаття 5

...2) Батьки й, у відповідних випадках, законні опікуни повинні мати можливість, поперше, у межах, визначених законодавством кожної держави, вільно посилати своїх дітей не в державні, а в інші навчальні заклади, що відповідають мінімальним вимогам, установленим або затвердженим компетентними органами освіти, і, по-друге, забезпечувати релігійне та моральне виховання дітей відповідно до їхніх власних переконань; нікому, окремо й жодній групі осіб, узятих у цілому, не слід нав'язувати релігійного виховання, що несумісне з їхніми переконаннями.

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії (...).

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, що встановлені законом і є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав і свобод інших осіб.

Стаття 27. У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод

Стаття 9. Свобода думки, совісті і релігії

1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики й ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади та незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 7

Міжнародні гарантії прав людини, мир, здоров'я та безпечне довкілля

• Використовуючи витяги з міжнародно-правових актів з прав людини, дайте оцінку наведеним ситуаціям. Чи допущено порушення міжнародного права? Свою думку обґрунтуйте.

1. У квітні 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції сталася аварія, яка призвела до викиду значної кількості радіоактивних матеріалів і небезпечного забруднення навколишнього середовища. Проте уряд не надав повну та правдиву інформацію населенню, що призвело до отримання багатьма людьми значних доз опромінення. Спроби окремих журналістів оприлюднити добути ними інформацію були заблоковані.

2. Уряд Північної Кореї заявив про проведення випробування ядерної та водневої зброї й засобів її доставлення, у тому числі балістичних ракет. Випробування було проведено, незважаючи на осуд багатьох країн світу та міжнародних організацій, включаючи Раду Безпеки Організації Об'єднаних Націй.

3. В одній з європейських держав уряд прийняв рішення про початок будівництва атомної електростанції. Деякі громадські екологічні організації почали вимагати винести проект на громадське обговорення. Однак уряд категорично заперечував, мотивуючи відмову вимогами безпеки, а також тим, що інформація про конструкцію станції може бути використана терористами для атак у майбутньому.

4. Екологічна організація «Зелена варта» звернулася до уряду держави із запитом про надання інформації щодо рівня забруднення річки та причини такого забруднення. Однак уряд відмовив у наданні цієї інформації, посилаючись на те, що на річці відсутні пости екологічного нагляду й така інформація в уряду відсутня. Водночас уряд запропонував організації проведення спільної з представниками урядового органу з екологічного нагляду експедиції для вивчення стану річки. Організація вважає відмову необґрунтованою та наполягає на порушенні урядом Орхуської конвенції.

3 Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська конвенція)

Сторони цієї Конвенції (...) домовилися про таке:

Стаття 1. З метою сприяння захисту права кожної людини нинішнього й майбутніх поколінь жити в навколишньому середовищі, сприятливому для її здоров'я та добробуту, кожна зі Сторін гарантує права на доступ до інформації, на участь громадськості в процесі прийняття рішень і на доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища, відповідно до положень цієї Конвенції (...).

Стаття 3

2. Кожна зі Сторін прагне забезпечити умови, щоб посадові особи та державні органи надавали громадськості допомогу й забезпечували їй орієнтацію в отриманні доступу до інформації, сприяли участі в процесі прийняття рішень і в одержанні доступу до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (...).

4. Кожна зі Сторін забезпечує належне визнання об'єднань, організацій або груп, що сприяють охороні навколишнього середовища, та надає їм відповідну підтримку й забезпечує відповідність своєї національної правової системи цьому зобов'язанню.

9. У межах відповідних положень цієї Конвенції громадськість отримує доступ до інформації, має можливість брати участь у процесі прийняття рішень і має доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (...).

Стаття 4. 1. Кожна зі Сторін гарантує, що (...) державні органи у відповідь на запит про надання екологічної інформації надаватимуть громадськості таку інформацію в рамках національного законодавства (...).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 8

Міжнародні гарантії прав дитини

1. Порівняйте права дитини, гарантовані Конвенцією про права дитини, з правами людини, закріпленими Загальною декларацією прав людини та Конституцією України. Обґрунтуйте відмінності.

2. У мережі Інтернет знайдіть приклади порушення прав дитини, які допускають у різних державах світу.

3. Проаналізуйте наведені ситуації щодо міжнародних гарантій прав дитини та визначте, чи є в них порушення прав дитини.

А За повідомленням курдського телеканалу Rudaw, майже 500 дітей у віці 12–15 років з іракських міст перевезені до навчальних таборів Ісламської держави. Деякі діти приєдналися до угруповання з примусу, а деякі — за власним бажанням, оскільки залишилися без сім'ї. Діти проходять підготовку у військовому таборі, деяких з них залучають до публічних страт полонених військових і заручників. Крім того, 12 дітей було страчено за спробу втечі з тренувального табору в місті Мосус.

Б За оцінками Управління Верховного комісара ООН в справах біженців і Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), під час конфлікту в Сирії було вбито приблизно 7 тис. дітей, більше 2 млн дітей були переміщені в межах країни. Понад 1,3 млн дітей знаходяться в таборах біженців, серед них більше ніж 3500 осіб, які перебувають в Йорданії, Лівані та Іраку, покинули Сирію без своїх сімей. За підтримки ЮНІСЕФ та його партнерів приблизно 167 тис. дітям-біженцям було надано психосоціальну допомогу, більше ніж 118 тис. дітей змогли продовжити шкільну або позашкільну освіту, понад 222 тис. осіб отримали доступ до питної води.

В Після вивчення Конвенції про права дитини 15-річний Олег вирішив скористатися своїм правом про свободу думки. Прийшовши до школи, він висловив свою думку про це своєму вчителю з географії. У розмові він використав нецензурні слова. Учитель у відповідь ударив Олега.

Г В 11-річній Вікторії виникла проблема. Мати, працюючи вахтером, часто не була вночі вдома, а батько досить часто приходив додому нетверезим і при цьому бив доньку за неслухняність і погані оцінки. Не витримавши постійних знущань, Вікторія розповіла про це класному керівнику, а той звернувся до директора школи. Однак директор заявив, що травм у дитини немає, тому це звичайна сімейна практика, яка необхідна для правильного виховання.

Д У Великій Британії вітчим 10-літнього Джона Веста бив хлопчика за найменшу провину, посилаючись на своє, закріплене законом, право на «розумну жорстокість». Рідний батько Джона від його імені подав позов до Європейського суду з прав людини. Яким, на вашу думку, було рішення суду, адже дії вітчима дійсно відповідали закону, який існував у той час у державі?

3 Конвенції про права дитини (20 листопада 1989 р.)

Держави-учасниці цієї Конвенції погодилися про нижченаведене:

Частина I

Стаття 1. Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2. 1. Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

2. Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї.

Стаття 9

1. Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їхньому бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи, згідно із судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону й процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї, або коли батьки проживають окремо й необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини (...).

Стаття 12

1. Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю (...).

Стаття 13

1. Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати й передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини (...).

Стаття 14

1. Держави-учасниці поважають право дитини на свободу думки, совісті та релігії (...).

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого й брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину (...).

Стаття 27

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального й соціального розвитку дитини.

2. Батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини (...).

Стаття 28

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

- а) уводять безплатну й обов'язкову початкову освіту;
- б) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як уведення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;
- в) забезпечують доступність вищої освіти для всіх на підставі здібностей кожного за допомогою всіх необхідних засобів; (...)
- д) уживають заходів для сприяння регулярному відвіданню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

2. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів, щоб шкільна дисципліна була забезпечена методами, що ґрунтуються на повазі до людської гідності дитини та відповідно до цієї Конвенції...

Стаття 31

1. Держави-учасниці визнають право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом (...).

2. Держави-учасниці поважають і заохочують право дитини на всебічну участь у культурному та творчому житті й сприяють наданню їй відповідних і рівних можливостей для культурної та творчої діяльності, дозвілля й відпочинку.

Стаття 36

Держави-учасниці захищають дитину від усіх форм експлуатації, що завдають шкоду будь-якому аспекту добробуту дитини.

Стаття 37

Держави-учасниці забезпечують, щоб:

- а) жодна дитина не піддавалася катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання (...).
- б) жодна дитина не була позбавлена волі незаконним або свавільним чином. Арешт, затримання чи тюремне ув'язнення дитини здійснюються згідно із законом та використовуються лише як крайній захід і протягом якомога більш короткого відповідного періоду часу (...).

Стаття 38

2. Держави-учасниці вживають усіх можливих заходів для забезпечення того, щоб особи, які не досягли 15-річного віку, не брали безпосередньої участі у воєнних діях.

3. Держави-учасниці утримуються від призову будь-якої особи, яка не досягла 15-річного віку, на службу до збройних сил. При вербуванні з числа осіб, які досягли 15-річного віку, але яким ще не виповнилося 18 років, Держави-учасниці прагнуть віддавати перевагу особам більш старшого віку.

4. Згідно із своїми зобов'язаннями, за міжнародним гуманітарним правом, пов'язаним із захистом цивільного населення під час збройних конфліктів, Держави-учасниці зобов'язані вживати всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройний конфлікт, та догляду за ними.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 9

Застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні

1. За допомогою мережі Інтернет знайдіть рішення Європейського суду з прав людини, прийняті в справах, що стосуються України, і визначте, які основні порушення фіксують ці рішення.
2. Використовуючи витяг із Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини», запропонуйте, що необхідно зробити для виконання рішень, прийнятих судом щодо нашої держави.

Подивіться в Інтернеті:

<http://old.minjust.gov.ua/9329> — рішення щодо України, винесені Європейським судом з прав людини на офіційному сайті Міністерства юстиції України;
<http://www.osce.org/uk/ukraine/232716?download=true> — науково-методичний посібник для суддів «Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя».

Із Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини»

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі терміни вживаються в такому значенні:
Конвенція — Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
Суд — Європейський суд з прав людини;
Комісія — Європейська комісія з прав людини;
практика Суду — практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини;
виконання Рішення — а) виплата Стягувачеві відшкодування та вжиття додаткових заходів індивідуального характеру; б) вжиття заходів загального характеру (...).

Стаття 2. Виконання Рішення

1. Рішення є обов'язковим для виконання Україною (...).

Стаття 6. Переклад та оприлюднення Рішення

1. З метою виконання заходів загального характеру держава забезпечує переклад та опублікування повних текстів Рішень українською мовою спеціалізованим у питаннях практики Суду юридичним виданням, що має поширення в професійному середовищі правників.

Стаття 8. Виплата відшкодування

1. Виплата Стягувачеві відшкодування має бути здійснена в тримісячний строк з моменту набуття Рішенням статусу остаточного або в строк, передбачений у Рішенні.
2. У разі порушення строку, зазначеного в частині першій цієї статті, на суму відшкодування нараховується пеня відповідно до Рішення.

Стаття 10. Додаткові заходи індивідуального характеру

1. З метою забезпечення відновлення порушених прав Стягувача, крім виплати відшкодування, уживаються додаткові заходи індивідуального характеру.
2. Додатковими заходами індивідуального характеру є:
 - а) відновлення настільки, наскільки це можливо, попереднього юридичного стану, який Стягувач мав до порушення Конвенції;
 - б) інші заходи, передбачені в Рішенні.

Стаття 17. Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Тема 6. НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

§ 53. Пряме народовладдя в Україні

• Пригадайте, які види народовладдя вам відомі, у яких формах воно може бути реалізовано.

1. Референдуми в Україні

• Пригадайте, що таке референдум.

Законодавство України передбачає можливість проведення в нашій державі референдуму. Так, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає, що «місцевий референдум — форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування». На жаль, нині в Україні відсутній закон, який визначає порядок проведення місцевого референдуму, що унеможливує його проведення.

Що ж стосується Всеукраїнського референдуму, то його проведення регулюється Конституцією України.

Всеукраїнський референдум є однією з форм безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо українським народом, що полягає в прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень з питань загальнодержавного значення шляхом таємного голосування в порядку, установленому цим законом.

• Ознайомтеся з положеннями Конституції України щодо порядку призначення Всеукраїнського референдуму.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, установлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менше як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менше як у двох третинах областей і не менше як по сто тисяч підписів у кожній області.

Отже, Конституція України передбачає декілька шляхів призначення або проголошення референдуму — залежно від того, хто є ініціатором референдуму, а також від питання референдуму.

Для призначення референдуму Верховною Радою України необхідно, щоб за це рішення проголосувала більшість народних депутатів (не менше 226 депутатів).

2. Види референдумів

Існує декілька видів референдумів залежно від питання, яке розглядається.

На **конституційний референдум** виносять питання про схвалення нової редакції Конституції України, унесення змін до Конституції України, скасування,

утрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України. Деякі зміни до Конституції можуть бути внесені тільки шляхом референдуму. Конституційний референдум призначається Президентом України.

На **ратифікаційному референдумі** вирішують питання про зміну території України, адже, відповідно до Конституції України, це питання не може бути вирішене по-іншому. Назва референдуму пов'язана з тим, що зміна території має відбуватися відповідно до міжнародного договору, який підлягає ратифікації (затвердженню).

На референдум можуть бути винесені питання щодо прийняття чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України — такий референдум матиме назву **законодавчого**.

Перелік питань, які можуть вирішуватися референдумом, є відкритим, тобто на **загальний референдум** може бути винесено будь-яке питання, за винятком тих, щодо яких референдум не допускається, згідно з Конституцією України.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Передбачено, що референдум не може проводитися в умовах воєнного чи надзвичайного стану на всій території України. Рішення референдуму може бути змінено лише новим референдумом.

3. Порядок проведення референдуму

Для проведення будь-якого референдуму створюються окружні та дільничні виборчі комісії.

У день проведення референдуму виборці на виборчих дільницях отримують бюлетені для голосування. В обладнаних кабінах для голосування виборець має право проголосувати «за» чи «проти» питання, винесеного на референдум. Після завершення часу для голосування дільничні й окружні комісії визначають результати по своїй території та передають їх до Центрвиборчкому, що й підводить загальні підсумки.

Питання, винесене на Всеукраїнський референдум, вважається схваленим (затвердженим), якщо за це проголосувало більше половини учасників референдуму.

Важливо, що результати народного волевиявлення на Всеукраїнському референдумі є остаточними та не потребують затвердження або схвалення будь-якими органами державної влади, є обов'язковими для виконання громадянами України, органами державної влади України, яких вони стосуються та до повноважень яких віднесені, — затверджена нова редакція Конституції, новий закон чи окремі положення набувають чинності з дня оголошення Центрвиборчкомом результатів відповідного референдуму. Так само з дня проголошення результатів референдуму набуває чинності закон про внесення змін до Конституції або про ратифікацію міжнародного договору щодо змін території України.

Однією з форм прямої (безпосередньої) демократії в Україні є референдум. Існують різні види Всеукраїнських референдумів — *конституційний, ратифікаційний, законодавчий та загальний*.

Конституція України визначає питання, які не можуть розглядатися на референдумі, а також ті, розгляд яких на референдумі є обов'язковим.

Запам'ятайте: референдум.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.cvk.gov.ua/metod/kultura/metod/> — матеріали щодо проведення Всеукраїнського референдуму на сайті Центральної виборчої комісії.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «референдум».
2. Які види референдумів існують в Україні?
3. Який порядок призначення (проголошення) референдуму передбачено українським законодавством?
- 4*. Висловіть свою точку зору щодо доцільності проведення Всеукраїнського референдуму.
- 5*. Висловіть свою точку зору щодо доцільності передбачених Конституцією України обмежень для проведення референдуму.
- 6*. Знайдіть інформацію щодо проведення в Україні та у світі різних видів референдумів і вирішення проблем, які при цьому виникають.
- 7*. Що, на вашу думку, потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у референдумі?

З історії української державності

На станції Фастів на шляху до Києва в грудні 1918 р. у вагоні потяга був підписаний попередній текст Договору про об'єднання Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), який пізніше отримав назву Акт Злуки. Офіційно договір було ратифіковано на Софійській площі в Києві 22 січня 1919 р. Нині на місці цієї події встановлено вагон-музей.

§ 54. Виборча система України

1. Загальна характеристика виборчої системи України

В умовах великої сучасної держави неможливо всі питання вирішувати шляхом загального голосування. Саме тому важливим інститутом будь-якого демократичного суспільства є вибори органів державної влади та місцевого самоврядування.

- *Які органи нашої держави формуються шляхом проведення виборів?*

Конституція України визначає основні засади проведення виборів у нашій державі.

- *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та визначте, які принципи проведення виборів визначено Основним Законом держави.*

3 Конституції України

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними й відбуваються на основі загального, рівного та прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

При проведенні виборів до різних органів державної влади та місцевого самоврядування використовують різні виборчі системи.

- *Які виборчі системи, що існують у світі, вам відомі?*

Нині в Україні використовують мажоритарну, пропорційну та змішану виборчі системи. **Мажоритарна виборча система** застосовується при виборах Президента України, сільських, селищних і міських голів, старост, депутатів сільських і селищних рад.

Змішана виборча система застосовується під час виборів депутатів Верховної Ради України.

При проведенні виборів депутатів обласних, Київської, Севастопольської міських, районних, районних у містах рад застосовують **пропорційну виборчу систему** із закріпленням депутатів за окремими територіальними виборчими округами.

2. Види та принципи проведення виборів

Для проведення виборів уживають цілу низку передбачених законодавством заходів.

Здійснення виборчих процедур, передбачених відповідним законом, називають виборчим процесом.

Виборчий процес здійснюється на засадах законності та заборони незаконного втручання будь-кого в цей процес, політичного плюралізму та багатопартійності, гласності й відкритості виборчого процесу, рівності всіх кандидатів, партій (блоків) — суб'єктів виборчого процесу. Гарантується свобода передвиборної агітації, рівні можливості доступу всіх кандидатів до засобів масової інформації.

Залежно від виду виборів виборчий процес триває протягом різного часу, однак у будь-якому випадку це досить тривала процедура. Вибори Президента України та вибори органів місцевого самоврядування у визначені Конституцією України строки призначає Верховна Рада України. Чергові вибори народних депутатів України відбуваються в строки, визначені Конституцією України, позачергові вибори призначаються Президентом України.

Залежно від строків проведення вибори можуть бути черговими, позачерговими та повторними.

Чергові вибори проводяться у зв'язку із закінченням строку повноважень відповідного органу.

- *Пригадайте, який строк повноважень Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування, міських, сільських, селищних голів установлено Конституцією України.*

Якщо повноваження певного органу державної влади чи місцевого самоврядування в установленому законом порядку припиняються достроково, то призначаються та проводяться **позачергові вибори**. Законодавством передбачено також проведення **повторних виборів** Президента України, міських, сільських, селищних голів або депутатів сільських і селищних рад, якщо жоден із кандидатів не був обраний або всі кандидати зняли свої кандидатури до виборів чи відмовилися отримати мандат після обрання.

Якщо внаслідок тих чи інших причин достроково припиняються повноваження депутата, обраного за мажоритарною системою, призначають **проміжні вибори**. Коли ж створюються нові органи місцевого самоврядування, проводяться **перші місцеві вибори**, які мають певні особливості.

Залежно від території, на якій проводять вибори, їх поділяють на загальнодержавні та місцеві.

3. Выборчий процес

Етапи **выборчого процесу** залежать від особливостей кожного виду виборів. У будь-якому випадку складають списки виборців, утворюють виборчі округи та виборчі дільниці, окружні та дільничні виборчі комісії, здійснюється висунення та реєстрація кандидатів. Найдовшим за тривалістю етапом виборчого процесу є проведення передвиборчої агітації. Наступний етап — голосування в день виборів, після якого здійснюється підрахунок голосів виборців і встановлення підсумків голосування та результатів виборів. Обов'язковий етап виборчого процесу — **офіційне оприлюднення результатів**.

При проведенні виборів за мажоритарною виборчою системою в разі необхідності проводять також повторне голосування та визначають його результати.

Для проведення будь-яких виборів створюються виборчі дільниці. Дільниці поділяють на **звичайні**, де голосує більшість виборців за місцем проживання, і **спеціальні**, які утворюють у стаціонарних лікувальних закладах, в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах, на судах, які перебувають у день голосування в плаванні під Державним Прапором України, на полярних станціях України та в інших місцях тимчасового перебування виборців з обмеженими можливостями пересування.

Важливим етапом виборів є висунення кандидатів. Право на це мають політичні партії, а в одномандатних виборчих округах — також шляхом самовисунення. Під час реєстрації кандидатів у народні депутати вноситься грошова застава. Партія, яка висунула виборчий список, вносить заставу в розмірі тисячі мінімальних заробітних плат, кандидат, який зареєстрований шляхом самовисунення, або партія, яка висунула кандидата за одномандатним округом, — десять мінімальних заробітних плат. Застава передбачена й при проведенні місцевих виборів.

Після формування дільничних та окружних виборчих комісій, висунення та реєстрації кандидатів розпочинається передвиборча агітація. При цьому партії та кандидати використовують різноманітні методи — від встановлення агітаційних наметів і проведення мітингів, зборів, демонстрацій до використання засобів зовнішньої реклами, засобів масової інформації, Інтернету тощо.

Голосування на виборах завжди відбувається в неділю, тому агітація завершується в п'ятницю напередодні виборів.

Щоб узяти участь у виборах, громадяни приходять на виборчі дільниці. Для отримання бюлетеня виборець зобов'язаний пред'явити документ, що посвідчує особу. На підставі паспорта член виборчої комісії видає виборчий бюлетень, а виборець має розписатися в списку виборців і в контрольному талоні бюлетеня.

Отримавши бюлетень, виборець прямує до виборчих кабін, у яких робить свій вибір — ставить позначку проти прізвища кандидата чи партії, за яку він голосує.

Кожен виборець голосує особисто, однак виборець, який має обмежені можливості — сліпий, слабобачучий, неписьменний тощо, — має право, повідомивши члена виборчої комісії, звернутися за допомогою до іншого виборця — як правило, свого родича чи знайомого. Не мають права надавати таку допомогу кандидата на виборчі посади, їхні довірені особи, спостерігачі, члени виборчих комісій.

Зробивши вибір, виборець кидає бюлетень до виборчої скриньки. Вона має бути прозорою, а перед початком голосування її перевіряють члени комісії та опечатують.

Після закінчення часу голосування члени виборчої комісії перевіряють цілісність пломб і виймають бюлетені з урни. Бюлетені перераховують і визначають результати виборів на дільниці та вносять їх у протокол. Після того як результати голосування з усіх дільниць округу надійдуть до окружної комісії, вона підбиває підсумки виборів в одномандатному окрузі, а результати голосування в багатомандатному направляє до Центральної виборчої комісії.

В одномандатному виборчому окрузі по виборах народних депутатів, сільсько-го, селищного, міського (у місті з населенням менше 90 тис. виборців) голови переможцем стає кандидат, який отримав більшість голосів виборців — більше, ніж інші кандидати.

Якщо ж ідеться про вибори міського голови міста, у якому більше 90 тис. виборців, то для перемоги в першому турі необхідно отримати понад 50 % голосів виборців, які взяли участь у виборах. Якщо жоден з кандидатів не набрав необхідної кількості голосів, проводиться повторне голосування — так званий другий тур, до якого виходять два кандидати, що набрали найбільшу кількість голосів. Переможцем визнається той кандидат, який отримав більше голосів, ніж його суперник. Так само підводять підсумки голосування на виборах Президента України.

На виборах народних депутатів України в багатомандатному окрузі підсумки підводять за правилами пропорційної виборчої системи. Депутатські мандати отримують кандидати зі списків партій, які отримали не менше 5 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Видання бюлетеня виборцю

Виборці біля виборчих кабін на виборчій дільниці

Підбиття підсумків
на виборчій дільниці

окрузі найбільшу підтримку, отримує номер 1, той, хто зайняв друге місце, — номер 2 і так далі.

Під час виборів депутатів обласної, районної, міської, районної в місті ради розподіл місць також відбувається з використанням пропорційної виборчої системи. У розподілі беруть участь лише представники партій, які отримали не менше 5 % голосів виборців. При цьому порядок кандидатів у списку партії визначається відповідно до відсотка голосів виборців, отриманих кандидатом у своєму окрузі: той кандидат, який отримав у своєму

Однією з найважливіших форм прямої демократії в Україні є вибори. Вони проводяться для обрання Президента України, міських, сільських, селищних голів, старост, народних депутатів України та депутатів органів місцевого самоврядування.

Вибори проводять із застосуванням різних виборчих систем — мажоритарної, пропорційної, змішаної.

Вибори відбуваються на основі загальноновизнаних принципів демократичних виборів — рівні, вільні, загальні, прямі, з таємним голосуванням.

Запам'ятайте: виборчий процес.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.cvk.gov.ua/> — офіційний сайт Центральної виборчої комісії України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «вибори», «виборчий процес».
2. Які види виборів передбачені законодавством України?
3. Який порядок призначення (проголошення) різних видів виборів передбачено українським законодавством?
4. Назвіть етапи (стадії) виборчого процесу.
- 5*. Дайте характеристику виборчих систем, які застосовують в Україні.
- 6*. Визначте позитивні та негативні ознаки пропорційної та мажоритарної виборчої системи.
- 7*. Знайдіть інформацію щодо проведення в Україні різних видів виборів і проблем, які при цьому виникають.

Тема 7. ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА УКРАЇНИ

§ 55. Верховна Рада України

1. Правовий статус Верховної Ради України

Стаття 75 Конституції України визначає, що Верховна Рада України є парламентом, «єдиним органом законодавчої влади в Україні». Отже, жоден інший орган державної влади в нашій державі не може бути визначений як орган законодавчої влади.

Верховна Рада є *первинним* органом державної влади, адже формується безпосередньо шляхом загальнонародних виборів за волевиявленням громадян. До

її складу входять обрані представники народу, тому її можна охарактеризувати як **представницький** орган, **загальнодержавний**, його повноваження поширюються на всю територію України. Верховна Рада є **колегіальним** органом: його робота неможлива без участі певної, визначеної законом, кількості депутатів, які мають спільно приймати рішення. Важливою характеристикою сучасного українського парламенту є **постійний** характер його діяльності. На відміну від своїх попередників часів радянської України, сучасний український парламент працює постійно протягом року.

За своєю структурою парламент України є **однопалатним**.

2. Повноваження Верховної Ради України

Конституція України визначає повноваження парламенту, які забезпечують її роль у політичному житті держави.

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) унесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
- 2) призначення Всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;
- 3) прийняття законів;
- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України в строки, передбачені цією Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних і позачергових послань Президента України про внутрішнє й зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни й укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), установленому статтею 111 цієї Конституції;
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;
- 13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції; (...)
- 15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення та звільнення з посад осіб у випадках, передбачених цією Конституцією;
- 16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;
- 17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

- 18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;
 - 19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;
 - 20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення;
 - 21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;
 - 22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;
 - 23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;
 - 24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України;
 - 25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;
 - 26) призначення третини складу Конституційного Суду України; (...)
 - 29) утворення та ліквідація районів, установлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування й перейменування населених пунктів і районів;
 - 30) призначення чергових і позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;
 - 31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;
 - 32) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;
 - 33) здійснення парламентського контролю в межах, визначених цією Конституцією; (...)
 - 36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.
- Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які, відповідно до Конституції України, віднесені до її відання.

Конституція передбачає досить «сильний», з політичної точки зору, парламент нашої держави. Адже, крім прийняття законів, бюджету, надання згоди на обов'язковість укладених міжнародних договорів, внесення змін до Конституції України, які притаманні майже всім парламентам світу, Верховна Рада України бере активну участь у вирішенні кадрових питань, зокрема у формуванні уряду держави, Конституційного Суду України тощо.

Варто також звернути увагу на те, що саме Верховна Рада України має в дуже стислі строки — два дні — затвердити Укази Президента України щодо введення воєнного чи надзвичайного стану в усій державі чи окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

3. Структура Верховної Ради України

До складу Верховної Ради України входить 450 народних депутатів.

Для підготовки й попереднього розгляду питань, що належать до повноважень Верховної Ради України, попереднього розгляду законопроектів за окремими напрямками, виконання контрольних функцій у парламенті створюють **комітети**. Кожен комітет опікується певною сферою суспільного життя.

Визначивши кількість, назви та сферу діяльності кожного комітету, Верховна Рада обирає членів комітетів, їхніх голів і заступників з числа народних депутатів України. Відповідно до закону, комітет має три основні функції.

Здійснюючи **законопроектну функцію**, комітети розробляють проекти законів та інших актів Верховної Ради України, здійснюють їхній попередній розгляд і, у разі необхідності, доопрацювання, узагальнюють зауваження та пропозиції, які надійшли до законопроектів.

Організаційна функція комітету реалізується шляхом збору й аналізу інформації з питань, які належать до його повноважень, попереднього обговорення кандидатур посадових осіб, яких призначає чи затверджує Верховна Рада України, і підготовки щодо цих кандидатур відповідних висновків. Комітет має право пропонувати питання для внесення до порядку денного Верховної Ради, розглядає звернення, які надходять до нього.

Контрольна функція комітетів полягає в аналізі практики застосування законодавчих актів у діяльності державних органів, їхніх посадових осіб з питань, що належать віданню комітету, підготовці та поданні відповідних висновків і рекомендацій на розгляд Верховної Ради України. Комітет має право здійснювати контроль за виконанням Державного бюджету України в частині, що належить до його відання, готувати та подавати на розгляд Верховної Ради України запит до Президента України. З метою здійснення контрольної функції комітети взаємодіють із Рахунковою палатою та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

Для організації роботи парламенту передбачено обрання Голови Верховної Ради, його першого заступника та заступника. Кандидатури керівників Верховної Ради мають право вносити депутатські фракції, окремі народні депутати, можливе також самовисунення. Рішення щодо кандидатур на посаду Голови Верховної Ради України приймається таємним голосуванням за допомогою бюлетенів. Обраним Головою Верховної Ради України вважається кандидат, який отримав більшість голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради, за умови, що бюлетені для таємного голосування отримали не менше двох третин народних депутатів від їхньої фактичної чисельності. Так само відбувається обрання першого заступника та заступника Голови Верховної Ради.

Голова Верховної Ради веде засідання Верховної Ради, організовує роботу Верховної Ради, координує діяльність її органів, представляє парламент у відносинах з іншими органами державної влади України й органами влади інших держав і міжнародними організаціями. Йому належить право підпису актів, прийнятих Верховною Радою України.

Організаційне, правове, наукове, документальне, інформаційне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності Верховної Ради України, її органів, народних депутатів, депутатських фракцій

Розділ 1. Конституційне право України

(депутатських груп) у Верховній Раді здійснює Апарат Верховної Ради. До нього входять технічні працівники — від помічників народних депутатів і наукових консультантів до комп'ютерників, водіїв і прибиральниць.

Апарат Верховної Ради України бере участь у розробленні законопроектів, проводить експертизу законопроектів, здійснює організаційне забезпечення діяльності парламенту, надає допомогу в роботі комітетам, фракціям, народним депутатам. Саме апарат організовує ведення стенограм і протоколів засідань комітетів і пленарних засідань та їхнього видання, ведення веб-сайту Верховної Ради й навіть господарське обслуговування парламенту.

Діяльність Верховної Ради України забезпечують також Парламентське видавництво, Інститут законодавства Верховної Ради, парламентські видання — журнал «Віче» і бюлетень «Відомості Верховної Ради України».

Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні. До її складу входять 450 народних депутатів.

У структурі парламенту — комітети з напрямів роботи, Голова Верховної Ради та його заступники.

Парламенту України належать дуже вагомні політичні повноваження, серед яких — внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження бюджету, а також суттєві кадрові повноваження, зокрема у формуванні уряду України.

Запам'ятайте: парламент — Верховна Рада України, комітети Верховної Ради.

Подивіться в Інтернеті:

<http://rada.gov.ua/> — офіційний сайт Верховної Ради України.

Запитання та завдання

1. Визначте правовий статус Верховної Ради України.
2. Визначте основні повноваження Верховної Ради України в різних сферах.
3. Складіть схему структури Верховної Ради України.
4. Визначте повноваження комітетів Верховної Ради України та знайдіть інформацію про виконання ними цих повноважень.
5. Знайдіть інформацію про керівників парламенту України різних періодів.
- 6*. Висловіть свою думку щодо доцільності розширення або звуження повноважень Верховної Ради України.
- 7*. Знайдіть інформацію про діяльність Верховної Ради України в цілому, Голови Верховної Ради України, комітетів Верховної Ради України.
8. Які функції здійснює Апарат Верховної Ради України?

§ 56. Порядок роботи Верховної Ради України

1. Закон України «Про регламент Верховної Ради України»

Конституція України передбачає, що всі державні органи повинні діяти відповідно до порядку, визначеного законодавством України. Порядок роботи Верховної Ради України визначають Конституція України та Закон України «Про регламент Верховної Ради України».

Регламент визначає, що Верховна Рада України проводить свої засідання в будинку Верховної Ради за адресою: м. Київ, вул. Грушевського, 59. Водночас не виключено проведення засідань за рішенням Верховної Ради в інших місцях.

Так, урочисте засідання Верховної Ради України для складення присяги новообраним Президентом України Л. Кучмою було проведено 30 листопада 1999 р. в Національному палаці «Україна» у м. Києві.

- *Висловте припущення, у яких випадках виправдано проведення закритих засідань парламенту.*

Крім того, засідання Верховної Ради України транслюють по телебаченню й радіо, її рішення обов'язково публікують у спеціальному виданні «Відомості Верховної Ради України», газеті «Голос України» та інших виданнях Верховної Ради. Також інформація про роботу та рішення парламенту розміщується на офіційному веб-сайті Верховної Ради України.

2. Організація роботи Верховної Ради України

Традиційно роботу парламенту організовують за сесіями.

На першу сесію новообрана Верховна Рада України збирається не пізніше, ніж на 30-й день після офіційного оголошення результатів виборів. Перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України на урочистому засіданні новообрані народні депутати складають перед Верховною Радою присягу, яку зачитує найстарший за віком народний депутат України. Після проголошення тексту присяги вони підписують її. Після цього депутати набувають своїх повноважень.

Існує декілька видів сесій залежно від порядку їхнього скликання та часу проведення.

Конституція чітко визначає строки проведення **чергових сесій** Верховної Ради України: вони проводяться двічі на рік і починаються першого вівторка лютого й першого вівторка вересня кожного року, тривають протягом кількох місяців.

Передбачена можливість скликання **позачергової сесії** Верховної Ради України. Така сесія може бути скликана за вимогою Президента України або не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

- *Якою є конституційна кількість народних депутатів України?*

Позачергова сесія парламенту скликається Головою Верховної Ради України з обов'язковим зазначенням порядку денного.

Особливий порядок передбачено для скликання сесій у разі оголошення в державі чи окремій її частині надзвичайного або військового стану. У цьому випадку сесія збирається протягом двох днів без оголошення — автоматично.

Кожна сесія Верховної Ради розпочинається й завершується виконанням Державного Гімну України.

Конституція України та Регламент Верховної Ради України визначають порядок роботи Верховної Ради України. Робота парламенту України здійснюється в кількох

Верховна Рада України

Пульти системи «Рада»

формах. Сесії Верховної Ради складаються з пленарних засідань Верховної Ради, засідань комітетів, тимчасових слідчих комісій і тимчасових спеціальних комісій, що проводяться в період між пленарними засіданнями, роботи народних депутатів у депутатських фракціях (депутатських групах) і з виборцями.

Найвідомішою формою роботи Верховної Ради є *пленарні засідання*. Це регулярні зібрання народних депутатів України у визначений час і у визначеному місці, що проводяться за встановленою процедурою. На них розглядаються питання, які за Конституцією України належать до повноважень Верховної Ради України, і приймаються відповідні рішення з цих питань шляхом голосування народних депутатів України.

Брати участь у пленарних засіданнях Верховної Ради повинні всі народні депутати. Ці засідання, як правило, проводять відкрито, тобто на них можуть бути присутніми не лише народні депутати, а й журналісти, запрошені, інші особи. Однак часом на засіданнях можуть обговорюватися питання, оприлюднення інформації з яких є небажаним. Це питання оборони, державної безпеки, окремі економічні питання та боротьби із злочинністю тощо. У цих випадках за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України проводиться закрите засідання.

Рішення Верховної Ради України приймаються тільки на її пленарних засіданнях шляхом голосування. **Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.** Найчастіше для цього використовують спеціальну систему для голосування «Рада».

У Верховній Раді України голосування може проводитися декількома способами. Найчастіше депутати користуються спеціальною електронною системою голосування «Рада». Для цього в кожного депутата є іменна електронна картка голосування, за допомогою якої він віддає свій голос, використовуючи спеціальний пристрій, яким обладнане кожне депутатське місце в залі засідань Верховної Ради. Цікаво, що ця картка дає можливість проводити голосування двома способами. По-перше, можливе так зване «поіменне» голосування, коли система «Рада» фіксує, як саме проголосував кожен депутат, а потім оприлюднює ці відомості (хто з депутатів голосував «за», хто — «проти», хто «утримався» або ж не взяв участі в голосуванні).

Другий варіант — це таємне голосування. У цьому випадку електронна система лише підраховує кількість голосів «за», «проти» та «утримався», але не фіксує, як саме голосував окремий депутат. Таке голосування проводиться здебільшого при вирішенні кадрових питань.

Іноді при вирішенні найважливіших питань проводиться голосування за допомогою бюлетенів. У цьому випадку кожен депутат має особисто отримати бюлетень для голосування, висловити свою позицію позначкою в бюлетені, а обрана зі складу депутатів лічильна комісія визначає підсумки голосування.

Є й інші способи голосування. Найпростіший з них відомий, напевно, і вам — згадайте, як ви обираєте старосту класу, своїх представників до органів шкільного самоврядування, — звичайним підняттям рук.

Відомі випадки голосування шляхом виходу депутатів у різні двері парламентської зали, голосування різнокольоровими кульками тощо.

Так, у японському парламенті передбачено голосування в парламенті щодо законопроектів та інших рішень різними способами: уставанням (ведеться підрахунок), таємним голосуванням за допомогою бюлетенів (парламентарії отримують два бюлетені — білого й блакитного кольору: перший означає «за», другий — «проти»), за допомогою бюлетенів при поіменному голосуванні (у цьому випадку член парламенту прикріплює до бюлетеня картку зі своїм прізвищем), опитуванням (голова запитує, чи є заперечення, якщо їх немає, рішення приймається, якщо заперечення є, використовується інша форма голосування).

Законом також передбачено **проведення урочистих засідань**, на яких, як правило, рішення не приймаються. Саме на урочистих засіданнях відбувається складення присяги новообраними народними депутатами України та складення присяги українському народові новообраним Президентом України.

Іноді засідання парламенту може бути проведено у формі **парламентських слухань**. Парламентські слухання — це засідання парламенту, під час яких відбувається вивчення питань, що становлять суспільний інтерес і потребують законодавчого врегулювання. У таких слуханнях беруть участь не лише депутати, а й запрошені спеціалісти тієї сфери, яка розглядається.

Другою важливою формою роботи Верховної Ради є діяльність комітетів.

- *Пригадайте, які функції покладено на комітети Верховної Ради України.*

Крім пленарних засідань Верховної Ради та роботи комітетів, складовою діяльності народних депутатів є також робота з виборцями. Для цього депутати проводять прийом виборців, зустрічі з ними, виборці звертаються до депутатів за допомогою з різних питань. Цю роботу депутати проводять не лише в столиці, а й на місцях — у виборчих округах.

3. Законодавчий процес

Найважливішою функцією Верховної Ради України є прийняття законів.

Процедуру розроблення та прийняття законів називають **законодавчим процесом**.

Він має кілька етапів. Порядок прийняття законів України визначає Конституція України.

- *Прочитайте ст. 91, 93, 94 Конституції України та визначте стадії законодавчого процесу.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови й інші акти більшістю від її конституційного складу (...).

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України й невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, й офіційно оприлюднює його або повертає закон зі

своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі, якщо Президент України протягом установленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України й має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати й офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі, якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України й опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Робота над новим законом починається із **законодавчої ініціативи** — пропозиції прийняти його або внести зміни до діючого, що виходить від осіб чи установ, яким надано таке право. Право законодавчої ініціативи, відповідно до Конституції України, мають Президент України, народні депутати, Кабінет Міністрів України.

Запропонований закон спочатку розглядають у відповідному комітеті Верховної Ради України. Народні депутати обговорюють його й, у разі згоди з основними положеннями закону, виносять його на **перше читання** на пленарному засіданні Верховної Ради України. Під час першого читання народні депутати обговорюють законопроект у цілому, визначаючи доцільність його прийняття. Якщо принципово положення закону депутати вважають правильними, він повинен бути прийнятий шляхом голосування більшістю від конституційного складу народних депутатів.

Після цього законопроект повертається до комітету й кожен депутат має право подати свої пропозиції щодо внесення до нього змін, доповнень, уточнень тощо. Усі пропозиції обговорюються членами комітету, а потім і всіма депутатами на пленарному засіданні. **Це — друге читання.**

Після постатейного обговорення та голосування закон виносять на голосування в цілому. Конституційний склад Верховної Ради України — 450 депутатів, отже, для прийняття закону треба, щоб його підтримали не менше 226 парламентарів.

Після прийняття закону його має підписати Голова Верховної Ради та направити Президентові України. Протягом 15 днів Президент України або підписує та офіційно оприлюднює його, або повертає закон зі своїми вмотивованими та сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду — як іноді кажуть: накладає «вето».

Значок депутата

Якщо закон повернутий до Верховної Ради, парламент може або погодитися з пропозиціями глави держави, або ж спробувати подолати «вето» президента. У разі, коли закон при повторному розгляді підтриманий не менше ніж двома третинами від конституційної кількості депутатів, Президент України зобов'язаний його підписати й офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Після підписання закону Президентом текст нового нормативного акта публікують у пресі й він набирає чинності. Кожний закон лише тоді виконуватиме свою функцію, діятиме, коли про нього знатимуть ті, кого він стосується. Тому законотворчий процес передбачає обов'язкове оприлюднення нормативних актів загального характеру, насамперед законів.

Крім законів, Верховна Рада України може приймати постанови, резолюції, декларації, звернення, заяви.

4. Парламентський контроль Верховної Ради України

Однією з важливих функцій парламенту є *контрольна*. Основи парламентського контролю визначено Конституцією України. Так, Верховна Рада здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України та використанням його коштів. Для цього передбачено створення спеціального органу — *Рахункової палати*, яка здійснює контроль від імені Верховної Ради України.

Важливим напрямом контролю парламентом є контроль за роботою Кабінету Міністрів України. Він здійснюється шляхом формування уряду, затвердження програми його діяльності. Верховна Рада України має право розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Так само Верховна Рада здійснює парламентський контроль шляхом заслуховування щорічних і позачергових послань Президента, затвердження рішень про надання Україною займів та економічної допомоги іноземним і міжнародним організаціям, про одержання Україною займів від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій та здійснення контролю за їхнім використанням; схвалення рішень про згоду щодо надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України в іншу державу або допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затвердження указів Президента України про введення воєнного або надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації.

До форм парламентського контролю також належить *право парламенту* на припинення повноважень Президента України в порядку здійснення імпичменту, а також право розгляду питань про притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт народних депутатів України, щодо дострокового припинення повноважень народного депутата України.

Особливою формою парламентського контролю є *депутатський запит*.

Депутатський запит — вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка висувається на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їхнього підпорядкування та форм власності, дати офіційну відповідь з питань, що належать до їхньої компетенції.

Розділ 1. Конституційне право України

Запит може бути індивідуальним або колективним, він оголошується на засіданні Верховної Ради, а посадова особа чи орган, до якого спрямований запит, зобов'язані дати на нього аргументовану відповідь.

Порядок роботи Верховної Ради визначає Закон України «Про регламент Верховної Ради України».

Верховна Рада здійснює роботу сесійно у формі пленарних засідань, роботи комітетів, роботи з виборцями тощо.

Найважливішим напрямом роботи парламенту є законодавча робота. Також Верховна Рада України здійснює контрольні функції в різних формах, передбачених законом.

Запам'ятайте: сесія, депутатський запит, законодавчий процес, законодавча ініціатива.

Подивіться в Інтернеті:

<http://rada.gov.ua/> — офіційний сайт Верховної Ради України (розділ «Законотворчість»);
<http://www.ac-rada.gov.ua/> — офіційний сайт Рахункової палати України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «депутатський запит», «сесія», «законодавча ініціатива», «законодавчий процес».
2. Які види сесій Верховної Ради України ви знаєте?
3. Порівняйте
 - А пленарні засідання та роботу в комітетах Верховної Ради України
 - Б порядок скликання різних видів сесій Верховної Ради України
 - В різні форми парламентського контролю
4. Які форми парламентського контролю передбачені законодавством України?
5. За допомогою засобів масової інформації дізнайтеся про роботу Верховної Ради України та рішення, які прийняті комітетами Верховної Ради й на пленарних засіданнях, а також про здійснення парламентського контролю в Україні.
- 6*. Зімітуйте в класі прийняття закону у Верховній Раді України відповідно до встановленої процедури.
- 7*. Висловте свою думку щодо доцільності встановлення права Президента України відмовитися підписати закон і права Верховної Ради подолати «вето» Президента.
- 8*. Висловте свою думку щодо шляхів удосконалення законодавчого процесу в Україні.

З історії української державності

19 жовтня 1918 р. в Галичині було створено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Спочатку столицею ЗУНР був Львів, потім Тернопіль, а після цього — Станіславів (нині Івано-Франківськ). У Тернополі на будинку, де знаходився уряд ЗУНР, нині встановлено меморіальну дошку.

Тема 8. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

§ 57. Президент України: правовий статус і повноваження

1. Правовий статус Президента України

У багатьох сучасних державах главою держави є президент. Така посада передбачена Конституцією України.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та визначте, який правовий статус має Президент України.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави й виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина.

Зверніть увагу: Президент України є главою держави, він не входить до складу жодної з гілок державної влади, не очолює виконавчу владу, як це передбачено конституціями ряду інших держав.

Уперше посада президента нашої держави була запроваджена Законом «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», прийнятим 20 квітня 1991 р. У ньому передбачалося, що президент є найвищою посадовою особою УРСР і главою виконавчої влади. 14 лютого 1992 р. статус президента був змінений: він став главою держави та главою виконавчої влади. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 8 червня 1995 р. визначив, що як глава виконавчої влади президент очолює уряд — Кабінет Міністрів України. Однак Конституцією України 1996 р. було визначено нинішній статус президента.

1789 р. першим президентом Сполучених Штатів Америки обраний Джордж Вашингтон.

Після цієї події інститути президентства почали з'являтися в країнах Нового Світу. Президенти очолили: 1807 р. — Гаїті, 1814 р. — Парагвай, 1816 р. — Аргентину, 1817 р. — Чилі, 1819 р. — Колумбію, 1821 р. — Коста-Рику та Перу, 1824 р. — Мексику, 1825 р. — Болівію, 1830 р. — Венесуелу, Еквадор та Уругвай, 1835 р. — Нікарагуа, 1839 р. — Гватемалу, 1841 р. — Гондурас і Сальвадор, 1844 р. — Домініканську Республіку.

Першими президентами — главами держав у Європі — стали 1848 р.: Наполеон Бонапарт у Франції та Й. Фурер у Швейцарії.

В Азії першим президентом у 1911 р. став Сунь Ятсен у Китаї, у 1923 р. — Мустафа Кемаль, прозваний Атаюрком, у Туреччині.

Що ж до Африки — то в 1847 р. перший президент очолив Ліберію, у 1854 р. — Оранжеву Республіку (у 1910 р. ввійшла до складу нинішньої Південно-Африканської Республіки).

Конституція України надає Президентові України право недоторканності на час виконання повноважень. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку здійснення імпічменту.

2. Функції та повноваження Президента України

Основні функції та повноваження Президента України визначено Основним Законом держави.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України. Визначте повноваження Президента України та порівняйте їх з відомими вам повноваженнями Верховної Ради України.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 106. Президент України:

- 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку й правонаступництво держави;
- 2) звертається з посланнями до народу та з щорічними й позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє та зовнішнє становище України;
- 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори й укладає міжнародні договори України;
- 4) приймає рішення про визнання іноземних держав;
- 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі й відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;
- 6) призначає Всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України в строки, установлені цією Конституцією;
- 8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;
- 9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше, ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
- 10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
- 11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
- 12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
- 13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
- 14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
- 15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

- 16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- 17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки й оборони держави;
- 18) очолює Раду національної безпеки й оборони України;
- 19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та в разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних сил України й інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- 20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
- 21) приймає в разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує в разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
- 22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;
- 23) пункт 23 частини першої статті 106 виключено;
- 24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання та класні чини;
- 25) нагороджує державними нагородами; установлює президентські відзнаки та нагороджує ними;
- 26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
- 27) здійснює помилування;
- 28) створює в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі й інші допоміжні органи та служби;
- 29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;
- 30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;
- 31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази й розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.

Президент України має повноваження в різних сферах. Важливим напрямом діяльності глави держави є участь у законодавчому процесі. Президент має право законодавчої ініціативи, підписує закони, прийняті Верховною Радою України, а також має право накласти «вето» на закон, повернувши його до парламенту зі своїми зауваженнями.

Хоча Президент України не входить до складу виконавчої влади, йому належить чимало повноважень у цій сфері. Саме Президент України вносить до парламенту

кандидатуру Прем'єр-міністра України, міністрів оборони та закордонних справ, призначає та звільняє глав обласних, Київської та Севастопольської міських і районних державних адміністрацій. Президент має право зупинити дію актів Кабінету Міністрів України, однак при цьому глава держави повинен одночасно звернутися до Конституційного Суду України для перевірки конституційності цих актів.

Як і в більшості держав світу, Президент України має чималі повноваження у сфері зовнішньої політики та забезпечення обороноздатності держави. Так, саме Президент України приймає рішення про визнання іноземних держав, приймає послів інших держав в Україні та призначає послів України до інших держав, має право від імені України підписувати міждержавні договори.

Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України, призначає вищих керівників Збройних сил України й інших військових формувань. У разі необхідності Президент має право оголосити надзвичайний стан, воєнний стан, оголосити окремі території держави зонами надзвичайної екологічної ситуації, оголосити мобілізацію.

Зверніть увагу: у деяких випадках передбачена процедура **контрасигнації**, тобто обов'язкового підписання актів Президента України Прем'єр-міністром України та міністром, який відповідає за цей акт та його виконання.

• *Висловте свою думку, чому процедура контрасигнації передбачена саме у випадках, які вказані в Конституції України.*

Важливо зазначити, що **Президент України не має права передавати будь-кому свої повноваження.**

3. Порядок обрання Президента України

Важливою умовою визнання легітимності глави держави є проведення демократичних виборів.

• *Пригадайте, які принципи є основними при проведенні демократичних виборів.*

Присяга першого
Президента України
Л. Кравчука

Порядок проведення виборів Президента України визначають Конституція України та Закон України «Про вибори Президента України». Конституція визначає, що **строк повноважень Президента України становить п'ять років. При цьому одна особа не може обіймати посаду Президента більше, ніж два строки підряд.**

Визначено вимоги до особи, що претендує бути обраною на посаду Президента України. Претендувати на цю посаду може **громадянин України, який має право голосу, досягнув 35 років, останні 10 років перед виборами постійно проживає в Україні та володіє державною мовою.**

Не має права бути кандидатом у Президенти України особа, яка має судимість за умисний злочин, яка не знята або не погашена в установленому порядку.

Президент України обирається на загальних прямих виборах. Право висувати кандидатів у Президенти Укра-

їни мають політичні партії, виборчі блоки, можливе також самовисунення кандидата в Президенти України. Умовою реєстрації кандидата в Президенти є внесення грошової застави в розмірі 2,5 млн грн. Ці кошти повертаються лише кандидатам, які за наслідками голосування в першому турі будуть включені до бюлетеня для повторного голосування, або особі, обраній Президентом України в першому турі виборів.

Якщо в першому турі один з кандидатів отримує більше 50 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, він визнається обраним. Однак таку кількість голосів отримують дуже рідко, тому, як правило, призначається другий тур виборів — повторне голосування. До бюлетеня повторного голосування включають двох кандидатів, які в першому турі набрали найбільшу кількість голосів виборців. Переможцем другого туру визнається кандидат, який набрав хоча б на один голос більше, ніж його суперник.

- *Визначте, який тип виборчої системи використовують під час виборів Президента України.*

Чергові вибори Президента України відбуваються в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. Якщо ж повноваження Президента, відповідно до Конституції України, було припинено достроково, позачергові вибори Президента України проводять протягом дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Новообраний Президент України набуває повноважень після прийняття ним присяги народом України. Присяга здійснюється на урочистому засіданні Верховної Ради України. Засідання має бути проведено не пізніше, ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Текст присяги Президента України визначений Конституцією України: «Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни й добробут Українського народу, обстоювати права та свободи громадян, додержуватися Конституції України й законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу в 5-денний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Офіційні символи Президента України затверджені Указом Президента України від 29 листопада 1999 р. й використовуються під час інавгурації. Президенту їх вручає Голова Конституційного Суду України.

Штандарт Президента — це квадратне синє полотнище, у центрі якого зображено золотий тризуб — знак княжої держави Володимира Великого (Державний Герб України), по периметру — золота лиштва з рослинного орнаменту.

Знак (колар) Президента України важить майже 400 грамів. Колар виготовлений із білого та жовтого золота.

Гербова печатка Президента України має круглу форму. У її центрі — зображення малого Державного Герба України, по колу йде напис «Президент України». Під гербом — стилізоване зображення ордена князя Ярослава Мудрого.

Булава Президента України — срібна, але повністю визолочена, її вага — 750 грамів. Вона складається з двох порожнистих частин: руків'я й так званого яблука.

4. Дострокове припинення повноважень Президента України

• *Висловте припущення, у яких випадках повноваження Президента України можуть бути припинені достроково.*

Конституція України передбачає декілька підстав дострокового припинення повноважень Президента України.

Президент має право сам подати у **відставку**. При цьому закон передбачає процедуру, яка повинна унеможливити зловживання цією процедурою, — Президент України повинен особисто виголосити заяву про свою відставку на засіданні Верховної Ради України.

У разі, коли постає питання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень **за станом здоров'я**, повинен бути наданий медичний висновок і письмове подання Верховного Суду України. На підставі цих документів питання розглядається на Верховній Раді України й має бути підтверджене рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу. Також достроково припиняються повноваження Президента в разі його смерті.

Найскладнішою є процедура дострокового припинення повноважень Президента України в порядку імпічменту.

Імпічмент — це процедура притягнення парламентом до конституційної відповідальності найвищих посадових осіб (в Україні — Президента України).

Порядок здійснення імпічменту визначений Конституцією України.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та визначте етапи здійснення цієї процедури.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки та пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, у яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України його обов'язки до проведення позачергових виборів виконує Голова Верховної Ради України.

5. Рада національної безпеки та оборони України

Конституція України передбачає, що при Президентові України створюється **Рада національної безпеки та оборони (РНБО)** — координаційний орган з питань національної безпеки та оборони. Президент очолює Раду національної безпеки та оборони і формує її персональний склад. Ряд посадових осіб — Прем'єр-міністр України, міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, міністр внутрішніх справ України, міністр закордонних справ України входять до складу РНБО за посадою. У засіданнях ради має право брати участь Голова Верховної Ради України. Безпосередню організацію роботи РНБО здійснює секретар ради, якого призначає на посаду та звільняє Президент України.

На засіданнях ради обговорюються різноманітні питання, які стосуються різних аспектів національної безпеки — не лише військової, а й енергетичної, екологічної тощо. РНБО має право вносити пропозиції Президентові України, які стосуються національної безпеки або оборони, координує та контролює діяльність органів виконавчої влади в цій сфері в мирний та військовий час, в умовах надзвичайного стану. За наслідками обговорення рада приймає рішення, однак для введення їх у дію має бути виданий указ Президента України.

Президент України є главою держави та має чимало повноважень у різних сферах суспільного життя. Він обирається на загальнонародних виборах строком на п'ять років.

Конституція передбачає порядок дострокового припинення повноважень Президента України.

При Президентові України створюється Рада національної безпеки та оборони як координаційний орган з питань національної безпеки та оборони.

Запам'ятайте: Президент України — глава держави; імпічмент; Рада національної безпеки та оборони (РНБО).

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.president.gov.ua/> — офіційний сайт Президента України;

<http://www.rnbo.gov.ua/> — офіційний сайт Ради національної безпеки та оборони України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «імпічмент», «Рада національної безпеки та оборони».
2. Визначте правовий статус Президента України.
3. Порівняйте вимоги, які висувають до кандидатів у народні депутати та кандидатів на посаду Президента України, і поясніть різницю між ними.
4. Розподіліть повноваження Президента України за напрямками його діяльності.
5. Які види виборів Президента України передбачені законодавством?

6. Який склад Ради національної безпеки та оборони України визначений Конституцією України?
- 7*. Висловте свою думку щодо передбаченого Конституцією України порядку дострокового припинення повноважень Президента України.
- 8*. Запропонуйте запитання, які, на ваш погляд, доцільно розглянути на засіданнях Ради національної безпеки та оборони.

Тема 9. ВИКОНАВЧА ВЛАДА В УКРАЇНІ

§ 58. Виконавча влада в Україні

1. Статус і порядок формування Кабінету Міністрів України

Надзвичайно важливе значення в діяльності держави має виконавча влада.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади нашої держави є Кабінет Міністрів України.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом влади. Кабінет Міністрів України очолює Прем'єр-міністр України. Коаліція більшості депутатів у Верховній Раді України пропонує кандидатуру Прем'єр-міністра України Президентові України, який вносить кандидатуру на розгляд парламенту. Саме Верховна Рада України приймає рішення про призначення прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

До складу уряду входять також перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри. Кандидатури всіх членів уряду, крім міністра оборони та міністра закордонних справ, пропонує прем'єр-міністр.

• *Пригадайте, кому належить право вносити пропозиції щодо кандидатур міністра оборони та міністра закордонних справ.*

Рішення щодо призначення членів уряду приймає Верховна Рада України.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний та підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених Конституцією.

Ця норма значною мірою визначає підстави припинення повноважень уряду. Насамперед передбачено, що Кабінет Міністрів України складає повноваження

Будинок Кабінету Міністрів України

перед новообраною Верховною Радою України. Крім того, кожен із членів уряду має право сам заявити про свою відставку. При цьому в разі відставки Прем'єр-міністра України або прийняття Верховною Радою резолюції про недовіру уряду припиняються повноваження всіх членів Кабінету Міністрів. Однак діяльність виконавчої влади повинна бути безперерв-

ною, тому в разі складення повноважень перед новообраною Верховною Радою або відставки уряду він продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

2. Повноваження Кабінету Міністрів України

Повноваження уряду визначає Конституція України.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та визначте основні напрями діяльності уряду.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

- 1) забезпечує державний суверенітет та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- 2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина;
- 3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;
- 4) розробляє й здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального й культурного розвитку України;
- 5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- 6) розробляє проект закону про Державний бюджет України й забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;
- 7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності й національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;
- 8) організовує й забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- 9) спрямовує та координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;
- 9¹) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства й інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;
- 9²) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
- 10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

3. Центральні органи виконавчої влади

Центральні органи виконавчої влади здійснюють свою діяльність на всій території нашої держави. До цих органів належать міністерства, служби (архівна, казначейська, прикордонна, міграційна тощо), агентства (автодоріг, водних ресурсів тощо), інспекції (екологічна, архітектурно-будівельна тощо), центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, Фонд державного майна тощо).

Міністерства — це центральні органи виконавчої влади, які забезпечують реалізацію державної політики в окремих сферах суспільного життя.

Серед міністерств є *галузеві*, які відповідають за певну галузь суспільного життя (це, зокрема, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України тощо), і *функціональні*, які реалізують державну політику в певній сфері, мають міжгалузевий характер (наприклад, Міністерство економіки України, Міністерство фінансів України тощо). На чолі міністерства стоїть міністр, який є членом Кабінету Міністрів України й особисто відповідає за реалізацію державної політики у відповідній сфері.

4. Місцеві органи виконавчої влади

Виконавча влада повинна діяти в кожному населеному пункті, на всій території нашої держави.

До місцевих органів державної виконавчої влади належать обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Голів місцевих державних адміністрацій за поданням Кабінету Міністрів України призначає та звільняє Президент України. Після призначення голови адміністрацій формують їхній склад — заступників, начальників управлінь, відділів тощо. Необхідно зазначити, що хоча до складу адміністрацій входять багато державних службовців, владні повноваження місцевої державної адміністрації здійснює одноособово її голова. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України й Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня; їхні рішення, що суперечать Конституції України, законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Так утворюється своєрідна «вертикаль» виконавчої влади — від Кабінету Міністрів України до районних державних адміністрацій, між якими є відносини підпорядкованості та контролю.

Обласні та районні ради мають право делегувати частину своїх повноважень відповідним державним адміністраціям. У цьому випадку в частині здійснення цих повноважень адміністрації підзвітні та підконтрольні тим радам, які делегували їм ці повноваження.

Рада може висловити недовіру голові державної адміністрації відповідного рівня. У разі прийняття такого рішення Президент України повинен розглянути його та дати обґрунтовану відповідь. Якщо ж рішення про недовіру підтримали дві третини від складу ради, Президент України припиняє повноваження глави місцевої державної адміністрації.

Будинок Міністерства
закордонних справ

Будинок Міністерства
освіти і науки України

Конституція України визначає основні повноваження місцевих державних адміністрацій.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та визначте основні напрями діяльності місцевих державних адміністрацій.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- 2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів і програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Голови місцевих державних адміністрацій на виконання своїх повноважень видають розпорядження, керівники окремих підрозділів (управлінь, відділів тощо) — накази. Ці акти, якщо вони прийняті в межах наданих повноважень, обов'язкові для виконання на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Діяльність місцевих державних адміністрацій має будуватися на основі взаємодії з органами місцевого самоврядування. При цьому адміністрація не повинна втручатися в діяльність органів місцевого самоврядування, які діють у межах своїх повноважень.

Важливу роль в організації життя держави відіграють органи виконавчої влади.

Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. До центральних органів належать міністерства й інші органи центральної виконавчої влади. Місцевими органами державної виконавчої влади є обласні, районні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації.

Запам'ятайте: Кабінет Міністрів України, міністерства, місцеві державні адміністрації.

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.kmu.gov.ua> — офіційний сайт Кабінету Міністрів України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «Кабінет Міністрів України», «міністерства», «місцеві державні адміністрації».
2. Як формується Кабінет Міністрів України?
3. Дізнайтеся, яким є склад нині діючого Кабінету Міністрів України (кількість міністрів, інших членів Кабінету Міністрів України).
4. Порівняйте центральні та місцеві органи виконавчої влади (порядок формування, функції, повноваження тощо).
- 5*. Висловіть свою думку щодо доцільності існування та існуючого порядку формування місцевих державних адміністрацій.

- 6*. Знайдіть інформацію про діяльність
- А Кабінету Міністрів України
 - Б окремих міністерств, державних комітетів, центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом
 - В органів місцевої державної виконавчої влади, які діють у вашій місцевості
- 7*. Висловіть думку щодо найважливіших напрямів діяльності центральних і місцевих органів державної виконавчої влади на сучасному етапі розвитку української держави.

Тема 10. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ

§ 59. Місцеве самоврядування

1. Поняття та принципи місцевого самоврядування

У будь-якій демократичній державі громадянам має бути забезпечена можливість участі в управлінні суспільством. При цьому не лише на рівні держави в цілому, а й у кожному селі, місті та селищі. Це право забезпечують органи місцевого самоврядування.

Конституція України визначає, що **місцеве самоврядування** є правом територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється відповідно до певних принципів. Насамперед джерелом місцевого самоврядування є **народ**. Беручи участь у здійсненні місцевого самоврядування, громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державою. При цьому вони можуть реалізувати своє право як безпосередньо, так і через обрані ними органи місцевого самоврядування. У цьому полягає **принцип народовладдя**. Розвитком цього принципу є **принцип виборності** — це єдиний шлях формування органів місцевого самоврядування. Крім того, органи місцевого самоврядування підзвітні відповідним територіальним громадам, громади мають право вимагати від обраних ними органів звіт про діяльність, витрачання коштів і використання майна громади. Діяльність місцевого самоврядування будується на **основі норм Конституції та законів України**. Усі органи місцевого самоврядування діють відповідно до повноважень, які вони мають згідно із законодавством. Про свою роботу органи місцевого самоврядування зобов'язані інформувати населення, їхня діяльність висвітлюється в засобах масової інформації — це є **реалізацією принципу гласності**. У діяльності органів місцевого самоврядування повинні поєднуватися **місцеві та державні інтереси**. Кожний з органів самоврядування має **організаційну та фінансову самостійність**. Це означає, що кожен орган самоврядування не залежить від інших, у межах своїх повноважень він самостійно приймає рішення. До того ж законодавство передбачає джерела **фінансового забезпечення** кожного з органів самоврядування — податки, інші джерела надходжень до бюджету кожного рівня. Водночас держава гарантує органам місцевого самоврядування різноманітну підтримку — **правову, фінансову, організаційну**.

2. Система органів місцевого самоврядування

Систему органів місцевого самоврядування становлять сільські, селищні та міські ради, які є представницькими органами. До їхнього складу входять депутати, обрані на загальних виборах відповідною територіальною громадою строком на п'ять років. Очолює сільську, селищну й міську раду відповідно сільський, селищний чи міський голова. Його обирають громадяни відповідного населеного пункту прямим голосуванням строком на п'ять років. Він є головною посадовою особою територіальної громади, свої повноваження виконує на постійній основі, тобто не може обіймати інших посад.

Сільські, селищні та міські ради для здійснення виконавчих функцій, повсякденної організації життя територіальної громади створюють виконавчі органи — виконавчі комітети, а також управління, відділи за напрямками роботи. Ці виконавчі органи (на відміну від місцевих органів державної виконавчої влади) підпорядковані й підзвітні відповідним радам.

Крім того, для вирішення питань, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст, створюються районні й обласні ради. Їх також обирає прямими загальними виборами населення відповідної адміністративно-територіальної одиниці (області, району). Голів обласних і районних рад обирають депутати на своїх сесіях.

Закон передбачає можливість утворення органів самоорганізації населення. Такими органами є будинкові, квартальні й вуличні органи. Цим органам можуть передаватися певні повноваження, фінансові, матеріальні ресурси, майно тощо. Рішення про надання їм повноважень і необхідних ресурсів приймають органи місцевого самоврядування, на території яких створено органи місцевого самоврядування.

У деяких великих містах існують райони. Питання організації управління районами належать до відання міських рад. Саме вони визначають, чи потрібно створювати районні ради, які повноваження мають бути їм передані. У разі створення районної ради в місті вона так само, як і інші органи місцевого самоврядування, утворює виконавчий комітет.

Певні особливості має управління в столиці України — місті Києві. Так, особа, обрана Київським міським головою, очолює Київську міську раду. Президент України призначає її главою Київської міської державної адміністрації, яка одночасно виконує функції виконавчого органу Київради.

Будинок Одеської міської ради

Будинок Львівської обласної ради

3. Об'єднані територіальні громади

Протягом останніх років в Україні відбувається процес утворення територіальних громад. Метою створення об'єднаних громад є передусім підвищення дієздатності органів місцевого самоврядування, укріплення їхньої матеріальної та фінансової бази, економія коштів.

Громади кількох сіл, селищ, невеличких міст можуть прийняти рішення про утворення об'єднаної територіальної громади. При цьому об'єднана громада повинна мати єдину територію, тобто не може складатися з кількох частин, які не поєднуються між собою. Територія громади повинна входити лише до однієї області. Центром громади визначається населений пункт, який має бути наближений до географічного центру громади та мати розвинену інфраструктуру.

Ініціаторами добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ і міст можуть бути відповідний сільський, селищний, міський голова, не менше як третина депутатів від загального складу сільської, селищної чи міської ради, члени територіальної громади в порядку місцевої ініціативи, а також органи самоорганізації населення відповідної території (за умови представлення ними інтересів не менше як третини членів відповідної територіальної громади). Пропозиції виносять на громадське обговорення, а потім на розгляд відповідних рад, які мають дати згоду на об'єднання.

Після громадського обговорення та затвердження рішення про об'єднання радами всіх населених пунктів, які мають увійти до об'єднаної громади, Центральна виборча комісія за поданням обласної державної адміністрації призначає вибори органу самоврядування об'єднаної громади. Повноваження сільських, селищних і міських рад, сільських, селищних і міських голів, обраних територіальними громадами, що об'єдналися, завершуються в день набуття повноважень сільською, селищною та міською радою, обраною об'єднаною територіальною громадою. У селах і селищах об'єднаної територіальної громади, за винятком її адміністративного центру, можуть обиратися старости на строк повноважень місцевої ради. Повноваження старости визначаються законом.

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ»

Стаття 14-¹. Староста

(...) 2. Староста є посадовою особою місцевого самоврядування.

3. Староста:

- 1) представляє інтереси жителів села, селища у виконавчих органах сільської, селищної, міської ради;
- 2) сприяє жителям села, селища в підготовці документів, що подаються до органів місцевого самоврядування;
- 3) бере участь у підготовці проекту бюджету територіальної громади в частині фінансування програм, що реалізуються на території відповідного села, селища;
- 4) вносить пропозиції до виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради з питань діяльності на території відповідного села, селища виконавчих органів сільської, селищної, міської ради, підприємств, установ, організацій комунальної форми власності та їх посадових осіб;
- 5) здійснює інші обов'язки, визначені Положенням про старосту (...).

4. Повноваження органів місцевого самоврядування

Конституція України визначає повноваження органів місцевого самоврядування.

- *Ознайомтеся з витягом з Конституції України. Визначте повноваження, які належать різним органам місцевого самоврядування. Висловіть свою думку щодо обсягу цих повноважень, доцільності розширення чи, навпаки, звуження цих повноважень.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку й контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; устанавлюють місцеві податки та збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують і ліквідовують комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні й обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проєктів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органи місцевого самоврядування від імені територіальної громади розпоряджаються майном, що є її власністю, мають право встановлювати місцеві податки, можуть створювати або ліквідовувати комунальні підприємства, контролюють їхню діяльність. Сільські, селищні, районні, міські й обласні ради затверджують бюджети відповідних територій чи населених пунктів, програми соціально-економічного та культурного розвитку, контролюють їхнє виконання.

Органи місцевого самоврядування співпрацюють із місцевими державними адміністраціями. Конституція України передбачає можливість передання органам місцевого самоврядування окремих повноважень державної виконавчої влади. Щодо виконання цих делегованих повноважень органи місцевого самоврядування підпорядковуються органам виконавчої влади. Також передбачено, що обласна чи районна рада може делегувати окремі свої повноваження відповідній державній адміністрації.

Органи місцевого самоврядування приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території. При цьому важливо звернути увагу, що ці рішення можуть приймати лише в межах повноважень відповідних рад.

5. Правовий статус депутатів місцевих рад

До складу будь-якої місцевої ради входять депутати. На відміну від народних депутатів України, які виконують свої обов'язки на професійній основі й не можуть обіймати інших посад, депутати місцевих рад поєднують депутатську діяльність із своєю професійною діяльністю — працюють там, де працювали до обрання. Вони збираються на сесії, як правило, декілька разів на рік (але не рідше,

Розділ 1. Конституційне право України

ніж один раз на квартал). Винятками є голови рад, їхні заступники та секретарі рад, які працюють на постійній професійній основі.

Строк повноважень депутата — п'ять років. В окремих випадках повноваження депутата можуть бути припинені достроково. Підставами для цього може бути особиста заява депутата про припинення повноважень, припинення громадянства України, смерть депутата, обрання депутатом іншої ради, визнання його померлим або безвісно відсутнім. Крім того, передбачено право виборців на відкликання депутата.

- *Пригадайте, як обирають депутатів місцевих рад.*

Депутат місцевої ради повинен підтримувати зв'язок із виборцями, зустрічатися з ними, проводити прийом виборців. У разі необхідності депутат має право на невідкладний прийом посадовими особами місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, керівниками підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, розташованих на території відповідної ради. Також він має право отримувати необхідну інформацію, документи тощо. Депутат зобов'язаний регулярно звітувати перед своїми виборцями про свою роботу.

Громадянам України гарантується право на місцеве самоврядування.

До системи органів місцевого самоврядування належать сільські, селищні, міські, районні й обласні ради, а також органи самоуправління об'єднаних територіальних громад.

Органи місцевого самоврядування здійснюють управління відповідними територіями, співпрацюють з місцевими органами державної виконавчої влади.

Нині в Україні відбувається створення об'єднаних територіальних громад, обрання їхніх органів і старост населених пунктів, які входять до їхнього складу.

Запам'ятайте: *місцеве самоврядування; територіальна громада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи органів місцевого самоврядування — виконавчі комітети; об'єднана територіальна громада; староста села, селища.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/93-15> — Закон «Про статус депутатів місцевих рад»;

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-19> — Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»;

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> — Закон України «Про місцеве самоврядування».

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «місцеве самоврядування», «територіальна громада», «сільський, селищний, міський голова», «виконавчі органи органів місцевого самоврядування», «об'єднана територіальна громада», «староста села, селища».
2. Назвіть основні принципи, на яких будується діяльність органів місцевого самоврядування.
3. Складіть схему «Система місцевого самоврядування в Україні».
4. Порівняйте порядок обрання та статус народних депутатів України й депутатів органів місцевого самоврядування.
5. Які виборчі системи застосовують при проведенні виборів депутатів органів місцевого самоврядування різного рівня?
- 6*. Висловіть свою думку щодо питань, які повинні розглядатися органами місцевого самоврядування (бажано на прикладі населеного пункту, району, області, де ви проживаєте).

- 7*. За допомогою засобів масової інформації дізнайтеся про діяльність органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад, які існують у вашій місцевості.
- 8*. Висловте свою думку щодо системи та порядку виборів органів місцевого самоврядування.
- 9*. Висловте свою думку щодо доцільності створення об'єднаних територіальних громад.

З історії української державності

III Всеукраїнський з'їзд рад 10 березня 1919 р. прийняв першу Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Остаточна її редакція прийнята 14 березня 1919 р.

Після входження УСРР до складу Радянського Союзу в 1929 р. було прийнято нову Конституцію УСРР, яка передбачала входження України до складу федеративної держави — СРСР.

У 1937 р. XIV Всеукраїнський з'їзд рад прийняв третю Конституцію, якою, зокрема, було передбачено зміну найменування держави. З цього часу й до утворення сучасної незалежної держави вона мала назву Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

У 1978 р. було прийнято Конституцію УРСР, яка з певними змінами діяла до 28 червня 1996 р.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 10

Вибори до органів місцевого самоврядування

Використовуючи Закон України «Про місцеві вибори», зімітуйте процес проведення виборів депутатів органу місцевого самоврядування вашого населеного пункту, а також сільського, селищного або міського голови чи старости села (залежно від населеного пункту, де ви навчаєтеся).

Під час проведення умовних виборів:

- 1) складіть програму кандидата в депутати органу місцевого самоврядування або сільського, селищного чи міського голови або старости села, зважаючи на реальні проблеми вашого населеного пункту;
- 2) під час імітації засідання виборчої комісії, голосування, підведення підсумків виборів спробуйте свідомо припустити порушення закону. Завдання інших учасників — визначити це порушення.

Подивіться в Інтернеті:

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-19> — Закон України «Про місцеві вибори» (офіційний сайт Верховної Ради України).

Тема 11. СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ

§ 60. Судова влада в Україні. Конституційний Суд України

1. Поняття «судова влада»

Основними завданнями судової влади є здійснення правосуддя, захист порушених прав. Здійснюючи їх, судова влада забезпечує розгляд різноманітних

Розділ 1. Конституційне право України

судових справ і прийняття правомірних рішень. При цьому важливо звернути увагу на те, що суд, з одного боку, карає за порушення вимог законів, інших нормативних актів, а з іншого — дуже важливою функцією суду є розгляд конфліктів, суперечок між різними особами, у тому числі між державою та громадянином, захист законних прав учасників правовідносин. Іноді суд виступає арбітром і в суперечках між різними державними органами. При цьому правосуддя є винятковим повноваженням суду, жоден інший орган не має права його здійснювати.

2. Основні засади судочинства

Конституція України визначила основні засади судочинства.

• *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та пригадайте або висловте припущення, що означають подані засади.*

Стаття 129. Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Основними засадами судочинства є:

- 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 2) забезпечення доведеності вини;
- 3) змагальність сторін і свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;
- 5) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 7) розумні строки розгляду справи судом;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення;
- 9) обов'язковість судового рішення.

3. Конституційний Суд України

Особливе місце серед судів нашої держави займає Конституційний Суд України. Його діяльність регулюється Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України».

Конституційний Суд України є органом конституційної юрисдикції, який забезпечує верховенство Конституції України. Він вирішує питання про відповідність законів України та інших актів Конституції України, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до Конституції України.

Будинок Конституційного Суду України

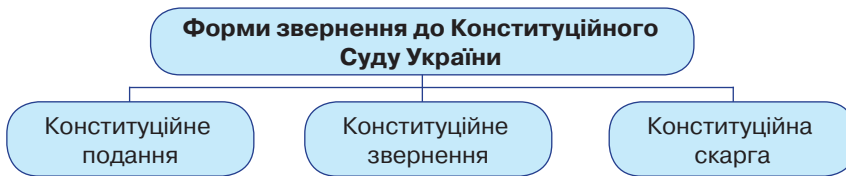
У Конституційному Суді України — 18 суддів, яких відбирають на конкурсних засадах. Шість суддів після конкурсу призначає Президент України, шість — Верховна Рада України, шість — з'їзд суддів України. Суддя Конституційного Суду призначається на 9 років без права бути призначеним повторно.

Суддею Конституційного Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг 40 років, має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше 15 років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду не може поєднувати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, бути депутатом будь-якого рівня, адвокатом, займатися підприємницькою діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду, за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності й отримання винагороди за неї.

4. Звернення до Конституційного Суду України

Формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.

Право подавати **конституційне подання** мають Президент України, щонайменше 45 народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим. У поданні міститься клопотання щодо визнання нормативного акта (його окремих положень) неконституційним або офіційного тлумачення Конституції України.

У **конституційному зверненні** йдеться про отримання висновку з певних питань, передбачених Конституцією України та законами.

Закон визначає перелік питань, які можуть розглядатися на підставі конституційного звернення та суб'єктів, які мають на нього право залежно від питання, про яке йдеться.

Також передбачена можливість звернення до суду фізичних та юридичних осіб, якщо вони вважають, що в остаточному судовому рішенні щодо них застосовано закон України, який суперечить Конституції України. Такі особи мають право звернутися до Конституційного Суду України зі **скаргою** перевірити конституційність застосованого закону.

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ»

Стаття 53. Конституційне звернення

1. Конституційним зверненням є подане до Суду письмове клопотання про надання висновку щодо:

1) відповідності Конституції України чинного міжнародного договору України або міжнародного договору, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість;

- 2) відповідності Конституції України (конституційності) питань, які пропонуються для винесення на Всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- 3) додержання конституційної процедури розслідування й розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;
- 4) відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;
- 5) порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;
- 6) відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України.

Стаття 54. Суб'єкт права на конституційне звернення

1. Суб'єктами права на конституційне звернення є:

- 1) Президент України — за пунктами 1, 2, 6 частини першої статті 53 цього Закону, що впливає із статей 137, 151 Конституції України;
- 2) Верховна Рада України — за пунктами 3, 4, 5 частини першої статті 53 цього Закону, що впливає з пункту 28 частини першої статті 85, статей 151, 159 Конституції України;
- 3) Кабінет Міністрів України — за пунктом 1 частини першої статті 53 цього Закону, що впливає із статті 151 Конституції України;
- 4) щонайменше сорок п'ять народних депутатів України — за пунктами 1, 2 частини першої статті 53 цього Закону, що впливає із статті 151 Конституції України (...).

Однією з гілок державної влади є судова влада. Єдина судова система України будується за принципами територіальності, інстанційності, спеціалізації.

Особливе місце в судовій системі України займає Конституційний Суд України. Основними його завданнями є перевірка конституційності законів України, а також офіційне тлумачення Конституції України.

Конституційний Суд України розглядає *конституційні подання, конституційні звернення, конституційні скарги*.

Запам'ятайте: *принципи судоустрою, Конституційний Суд України, конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.*

Подивіться в Інтернеті:

<http://www.ccu.gov.ua/> — офіційний сайт Конституційного Суду України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «принципи судоустрою», «Конституційний Суд України», «конституційне подання», «конституційне звернення», «конституційна скарга».
2. Назвіть і поясніть відомі вам принципи судоустрою України.
3. Які функції виконує Конституційний Суд України?
4. Як формується Конституційний Суд України?
5. Які вимоги висуваються до суддів Конституційного Суду України?
- 6*. Висловіть свою думку щодо необхідності Конституційного Суду країни.
- 7*. Знайдіть інформацію про діяльність Конституційного Суду України, а також конституційних судів різних держав.
- 8*. Складіть умовні конституційне подання, звернення та скаргу, урахувавши щодо яких питань їх можуть подавати.
- 9*. Які засади судочинства встановлено Конституцією України?
- 10*. Проаналізуйте зміст кожної з основних засад судочинства.

§ 61. Суди загальної юрисдикції в Україні

1. Принципи судоустрою в Україні

Усі суди в Україні утворюють єдину систему. Це забезпечується єдиними закладами організації та діяльності судів, єдиним статусом суддів, обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом, єдністю судової практики. Рішення суду обов'язкове на всій території України. Суди фінансуються тільки з Державного бюджету України. При цьому створення надзвичайних або особливих судів не допускається.

Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. Ці принципи визначають юрисдикцію судів.

Право, повноваження суду розглядати певні види (категорії) справ називають юрисдикцією суду.

Принцип територіальності передбачає, що суди розміщуються по всій території України й кожен суд, крім Верховного та вищих спеціалізованих, розглядає справи лише на певній визначеній території. Така організація забезпечує наближення судів до людей, справи яких вони мають розглядати. Територіальна юрисдикція визначає можливість розв'язання судом справ залежно від того, де сталися події. Як правило, справи розглядає той суд, де сталися певні події або проживають учасники процесу.

Спеціалізація здійснюється відповідно до галузей права, до яких належать справи, що розглядає суд.

Спеціалізація може здійснюватися за галуззю права чи інститутом, що регулює ті чи інші суспільні відносини (*галузева спеціалізація*), або за суб'єктами цих відносин (*суб'єктна спеціалізація*).

Галузева спеціалізація найчастіше реалізується через утворення окремих судових установ (Німеччина, Франція, Австрія, Іспанія). Так, наприклад, у Франції діє три верховні суди: Верховний суд загальної юрисдикції, Верховний адміністративний суд і Верховний конституційний суд. У Німеччині існує шість верховних судів, зокрема п'ять галузевих: Федеральний Верховний суд, Федеральний адміністративний суд, Федеральний суд з трудових спорів, Федеральний соціальний суд, Федеральний фінансовий суд і Федеральний конституційний суд, у Болгарії — адміністративні спеціалізовані суди, у США — суди в справах про банкрутство, податкові та митні суди.

Суб'єктна спеціалізація реалізується, як правило, через судові органи певних підрозділів (колегій, палат, відділень), у яких розглядаються справи щодо правовідносин за участю спеціального суб'єкта — неповнолітніх, військовослужбовців, водокористувачів, орендарів, подружжя та ін. (Франція, Німеччина, Італія, Канада, Англія).

Досить поширеними є створення судів для неповнолітніх. Такі суди називають ювенальними (від латин. *juvenalis* — юнацький). Перший у світі ювенальний суд було створено в Чикаго (США) у 1899 р. Потім спеціалізовані ювенальні суди було створено в Канаді (1908), Ірландії (1904), Англії та Уельсі (1905), Німеччині (1907), Італії (1908), Франції (1914), Японії (1923) тощо. Нині такі суди існують в Австралії, Єгипті, Ізраїлі, Італії, Іспанії, США, Сирії тощо.

Розділ 1. Конституційне право України

Інстанційність передбачає право судів на розгляд справ та їхній перегляд за зверненнями учасників процесу, які не згодні з рішенням.

2. Судові інстанції

Конституція України гарантує право учасників судового розгляду на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках — на касаційне оскарження судового рішення.

- Пригадайте, що таке апеляція та касація. У чому відмінність цих понять?

Для забезпечення цього права створено відповідну систему судів.

Суди судової системи України

	Загальні суди	Господарські суди	Адміністративні суди
Суди першої інстанції — місцеві суди.	Окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або в місті, або в районі (районах) і місті (містах) (до їх утворення — районні, міські, районні в містах).	Окружні господарські суди (до їх створення — господарські суди Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя).	Окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом (до їх створення — окружні адміністративні суди, місцеві загальні суди, що діють як адміністративні суди).
Суди апеляційної інстанції — апеляційні суди.	Апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах (до їх утворення — апеляційні суди областей, апеляційні суди міст Києва та Севастополя, Апеляційний суд Автономної Республіки Крим).	Апеляційні господарські суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.	Апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.
Суд касаційної інстанції — Верховний Суд України.	Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду України.	Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду України.	Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду України.

Крім цього, у системі судустрою діють вищі спеціалізовані суди першої інстанції, які розглядають окремі категорії справ. Це Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд. При цьому Вищий суд з інтелектуальної власності має особливість — він розглядає справи як суд першої інстанції, а його апеляційна палата — як суд апеляційної інстанції, тобто фактично він одночасно є судом як першої, так і апеляційної інстанції. У разі незгоди з рішенням апеляційної палати може бути подано касацію до Верховного Суду України.

3. Правовий статус суддів

Найважливішу роль у процесі правосуддя відіграє суддя. Вимоги до кандидатів на посаду суддів і порядок їхнього призначення визначені Конституцією України.

- *Ознайомтеся з витягом з Конституції України та порівняйте вимоги до суддів загальних судів і Конституційного Суду України.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 127. Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

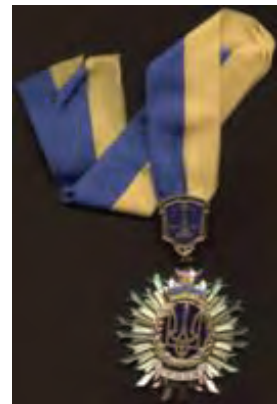
Призначення на посаду судді відбувається за конкурсом. При проведенні конкурсу здійснюються відбірковий іспит, проведення спеціальної перевірки кандидатів, проходження спеціальної підготовки, складання кваліфікаційного іспиту після завершення навчання.

На основі рейтингу кандидатів Вища кваліфікаційна комісія суддів подає рекомендації щодо призначення на посаду судді до Вищої ради правосуддя, яка вносить подання Президенту України щодо призначення на посаду. **Призначення судді здійснюється Указом Президента України.**

Після призначення суддя приймає присягу, якої повинен дотримуватися у своїй діяльності.

Суддя не може поєднувати свою діяльність із підприємницькою, адвокатською діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу (крім викладацької, наукової чи творчої), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку, а також не може бути депутатом, займати іншу виборну посаду.

Законом передбачено проведення кваліфікаційного оцінювання, яке проводиться Вищою кваліфікаційною комісією суддів України з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді. Воно може проводитися за заявою судді або кандидата на посаду судді (зокрема, для участі в конкурсі на зайняття посади) або за рішенням Вищої кваліфікаційної комісії суддів України про призначення кваліфікаційного оцінювання судді у випадках, визначених законом. При цьому критеріями оцінювання є компетентність (професійна, особиста, соціальна тощо),

Знак судді

Розділ 1. Конституційне право України

професійна етика та добросовісність. Кваліфікаційне оцінювання включає складення іспиту та дослідження досвіду, проведення співбесіди. У кваліфікаційному оцінюванні передбачена участь **громадської ради доброчесності**, до складу якої входять представники правозахисних громадських об'єднань, науковці-правники, адвокати, журналісти, які є визнаними фахівцями у сфері своєї професійної діяльності.

Після проведення оцінювання Вища кваліфікаційна комісія суддів України ухвалює мотивоване рішення про підтвердження або непідтвердження здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді.

Суддя при здійсненні правосуддя є незалежним від будь-якого незаконного втручання або тиску. Здійснюючи правосуддя, він керується принципом верховенства права, діє на підставі Конституції та законів України. Суддя є недоторканим: без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Особі, яка є суддею, гарантовано ряд гарантій професійної діяльності та незалежності. Так, зокрема, у разі необхідності йому та членам його сім'ї забезпечується захист держави та її органів.

Однією з гарантій незалежності суддів є те, що суддя обіймає посаду безстроково. Закон передбачив вичерпний перелік підстав для звільнення судді.

Повноваження судді припиняються в разі досягнення суддею 65 років, припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави, набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним, набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину, а також у разі смерті судді.

4. Участь присяжних у судовому розгляді

Нині Конституція України передбачила участь присяжних у розгляді окремих справ, що має забезпечити поєднання життєвого досвіду представників на-

роду та професійної юридичної підготовки судді, який також обов'язково бере участь у судовому розгляді.

Присяжним є особа, яка у випадках, визначених процесуальним законом, і за її згодою, вирішує справи в складі суду разом із суддею або залучається до здійснення правосуддя.

Присяжним може бути громадянин України віком від 30 до 65 років, який постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду. Присяжними не можуть бути народні депутати України, члени Кабінету Міністрів України, судді, прокурори, працівники правоохоронних органів (органів правопорядку), військовослужбовці, працівники апаратів судів, інші державні службовці, посадові особи органів місцевого самоврядування, адвокати, нотаріуси, члени Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Вищої ради правосуддя, а також особи, які не володіють державною мовою.

Присяжні беруть участь у розгляді кримінальних справ у судах першої інстанції за клопотанням обвинуваченого, якщо Кримінальним Кодексом передбачена можливість призначення за злочин, у якому звинувачують особу, довічного позбавлення волі. До складу суду, який розглядає справу та виносить вирок, включають трьох присяжних і двох професійних суддів.

При цьому, на відміну від американської моделі, присяжні в Україні мають ті ж права, що й суддя, — мають право ставити запитання свідкам, обвинуваченому, потерпілому, пропонувати дослідити певні докази, ставити запитання експертам тощо. Після завершення судового слідства, виступів захисту й обвинувачення, останнього слова обвинуваченого присяжні беруть участь у винесенні вироку, виборі виду та міри покарання. При цьому присяжні при винесенні вироку мають рівні права із суддею. Отже, якщо думка трьох присяжних буде відрізнятись від думки двох професійних суддів, то суд прийме саме те рішення, за яке виступають присяжні, — більшість складу суду.

5. Вища рада правосуддя

Конституція України передбачає, що в Україні діє *Вища рада правосуддя*, яка складається з 21 члена, з яких 10 обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці; 2 призначає Президент України; 2 обирає Верховна Рада України; 2 обирає з'їзд адвокатів України; 2 обирає Всеукраїнська конференція прокурорів; 2 обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів і наукових установ. Крім цього, до складу Верховної Ради України за посадою входить Голова Верховного Суду України. Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль. Члени Верховної Ради України не можуть належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду України), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої. Вони повинні бути правниками й політично нейтральними.

Розділ 1. Конституційне право України

На Вищу раду правосуддя покладено важливі функції у сфері правосуддя.

• *Ознайомтеся з вивагом з Конституції України та визначте повноваження Вищої ради правосуддя.*

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 131. В Україні діє Вища рада правосуддя, яка:

- 1) вносить подання про призначення судді на посаду;
- 2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо не-сумісності;
- 3) розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- 4) ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- 5) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- 6) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- 7) вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів;
- 8) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого;
- 9) здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України.

В Україні діє система судів. Принципами судоустрою є *територіальність, спеціалізація та інстанційність*. Створено місцеві, апеляційні суди та Верховний Суд, які здійснюють правосуддя.

Правосуддя здійснюють професійні судді, а у визначених законом випадках — також присяжні.

Важливу роль у діяльності судової системі відіграє *Вища рада правосуддя*.

Запам'ятайте: *принципи судоустрою, судова інстанція, юрисдикція, касація, апеляція, присяжні, Вища рада правосуддя.*

Подивіться в Інтернеті:

<https://www.scourt.gov.ua/> — офіційний сайт Верховного Суду України;

<https://www.vru.gov.ua/> — офіційний сайт Вищої ради правосуддя України;

<http://vkksu.gov.ua/> — офіційний сайт Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «суд», «судова інстанція», «юрисдикція», «касація», «апеляція», «присяжні».
2. Визначте основні завдання суду в сучасній державі.
3. Поясніть різницю між різними способами оскарження судових рішень (апеляцією та касацією).
- 4*. Висловте свою думку щодо доцільності існування різних видів спеціалізованих судів і створення нових спеціалізованих судів у нашій державі.
5. Висловте свою думку щодо доцільності залучення представників народу до здійснення правосуддя.
- 6*. Визначте позитивні та негативні ознаки суду присяжних. Висловте думку щодо доцільності більш широкого запровадження в Україні суду присяжних.
7. Які функції має Вища рада правосуддя?

Тема 12. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ ТА АДВОКАТУРА

§ 62. Правоохоронні органи України

Як і в будь-якому суспільстві, в Україні є, на жаль, чимало людей, які порушують законодавство нашої держави. Для того щоб протистояти правопорушникам, у державі створено спеціальні правоохоронні органи.

Усі правоохоронні органи у своїй діяльності керуються Конституцією та законами України, зобов'язані поважати права громадян. Під час виконання своїх завдань правоохоронні органи взаємодіють між собою, а також із громадянами, їхніми об'єднаннями, трудовими колективами. Водночас співробітники правоохоронних органів незалежні від політичного впливу, не можуть бути членами партій, політичних рухів.

• *Пригадайте з курсу правознавства 9 класу, які правоохоронні органи існують у нашій державі та які функції покладено на кожен з них.*

1. Прокуратура України

Прокуратура України становить єдину цілісну систему органів, яку очолює Генеральний прокурор України.

Генерального прокурора України призначає на посаду та звільняє з посади Президент України за згодою Верховної Ради України.

Парламент України має право розглянути діяльність Генерального прокурора, заслухати його звіт і висловити недовіру Генеральному прокуророві України. У цьому випадку Генеральний прокурор іде у відставку. **Строк повноважень Генерального прокурора України — 6 років**, одна й та сама особа не може обіймати посаду більше двох разів.

До системи прокуратури України входять: Генеральна прокуратура України; регіональні прокуратури (прокуратури областей, Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя), місцеві прокуратури, які створюють у містах і районах, інколи створюють об'єднані міськрайонні та міжрайонні прокуратури, діяльність яких поширюється на декілька адміністративно-територіальних одиниць. Для роботи в Збройних силах України й інших збройних формуваннях створено військові прокуратури — Головна військова прокуратура (на правах структурного підрозділу Генеральної прокуратури України), військові прокуратури регіонів (на правах регіональних), військові прокуратури гарнізонів та інші військові прокуратури (на правах місцевих). Крім того, передбачено існування Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Функції Прокуратури визначено Конституцією України.

Емблема працівників прокуратури

• *Ознайомтеся з витягом із Конституції України та визначте функції Прокуратури України.*

3 КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 1311. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію й процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляду за негласними й іншими слідчими та розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Розділ XV. Перехідні положення

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, — до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.

Будинок Генеральної прокуратури України

Саме прокурори виступають від імені держави на судових засіданнях у кримінальних справах, підтримуючи обвинувачення. Водночас закон передбачає можливість участі прокурора в судовому процесі з метою захисту інтересів держави. На сучасному етапі функцією прокуратури залишається також ведення досудового розслідування в кримінальних справах. При цьому до відання слідчих прокуратури належать, як правило, найскладніші справи про найбільш тяжкі злочини.

Важливою функцією прокуратури є нагляд за дотриманням законності в різних ситуаціях. Саме вона слідкує за дотриманням законності при здійсненні оперативно-розшукових заходів — здійсненні за рішенням суду негласного проникнення в житло, обшуку тощо. Прокуратура продовжує здійснювати нагляд за місцями позбавлення волі, утриманням затриманих тощо, перевіряючи дотримання прав людини, законів України.

2. Національна поліція України

З усіх існуючих правоохоронних органів найчастіше кожному громадянину доводиться мати справу з діяльністю поліції.

Національна поліція України (далі — поліція) — центральний орган виконавчої влади, який забезпечує охорону прав і свобод людини, протидію злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку.

Закон покладає на поліцію надзвичайно широке коло завдань. Вона має забезпечувати публічну безпеку й порядок, охорону прав і свобод людини, а також інтереси суспільства та держави. Поліція повинна забезпечувати протидію злочинності, а також надання допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допо-

моги. Вона виявляє та займається розкриттям злочинів, розшукує осіб, які їх вчинили, здійснює розшук осіб, що пропали безвісти.

У складі поліції функціонують *кримінальна поліція, патрульна поліція, органи досудового розслідування, поліція охорони, спеціальна поліція та поліція особливого призначення.*

Поліцейський на всій території України, незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження й часу доби, у разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний ужити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це в найближчий орган поліції.

Для виконання покладених на поліцію обов'язків їй надано й відповідні права. Вона має право вимагати від громадян, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень. У разі підозри у вчиненні правопорушень поліцейський може перевіряти в громадян документи, що посвідчують їхню особу, а також інші документи. Поліція має право викликати громадян і службових осіб для отримання від них необхідних пояснень щодо злочинів та інших правопорушень. Якщо особа не з'являється без поважних причин за викликом, приводять її примусово в установленому законом порядку. Поліції надано право затримувати осіб, які вчинили адміністративні правопорушення або підозрюваних у вчиненні злочину й обвинувачених.

- *Пригадайте, на який термін можуть бути затримані ці особи.*

У разі затримання особи поліція має право проводити поверховий огляд особи, речей, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, що можуть бути речовими доказами або використані на шкоду здоров'ю (наприклад, ножі, газові балончики тощо).

У встановленому порядку поліція має право проводити обшуки, вилучення, допити й інші слідчі дії, здійснювати гласні та негласні оперативно-розшукові заходи, фото-, кіно-, відеозйомку та звукозапис, прослуховування телефонних розмов з метою розкриття злочинів.

Поліція має право тимчасово обмежувати або забороняти доступ на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя та здоров'я людей; обмежувати або забороняти у випадках затримання злочинців при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю й здоров'ю людей, рух транспорту й пішоходів на окремих ділянках вулиць та автомобільних доріг.

Поліцейські мають право зберігати, носити й застосовувати спеціальні засоби та зброю. До спеціальних засобів належать: гумові та пластикові кийки, наручники, електрошокові пристрої, пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини тощо, можливе також використання службових собак. Застосуванню сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї має передувати попередження про намір їхнього використання. Установлено особливі правила для застосування поліцейськими зброї.

Емблема Української національної поліції

• *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про Національну поліцію» і визначте випадки, коли та як поліцейський має право застосувати вогнепальну зброю.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІЦІЮ»

Стаття 46. Застосування вогнепальної зброї

1. Застосування вогнепальної зброї є найбільш суворим заходом примусу (...).
4. Поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосовувати вогнепальну зброю:
 - 1) для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю;
 - 2) для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю;
 - 3) для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі;
 - 4) для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення;
 - 5) для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину та яка намагається втекти;
 - 6) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю та здоров'ю людей та/або поліцейського;
 - 7) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського.
5. Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки після попередження про необхідність припинення протиправних дій і намір використання заходу примусу, визначеного цією статтею.
6. Застосування вогнепальної зброї без попередження допускається:
 - 1) при спробі особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену ним відстань, чи доторкнутися до зброї;
 - 2) у разі збройного нападу, а також у разі раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей;
 - 3) якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, утікає із застосуванням транспортного засобу;
 - 4) якщо особа чинить збройний опір;
 - 5) для припинення спроби заволодіти вогнепальною зброєю.
7. Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною та достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу (...).
9. Поліцейському заборонено застосовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, а також у вогнебезпечних і вибухонебезпечних місцях, крім випадків необхідності відбиття нападу або крайньої необхідності (...).
11. Поліцейський може взяти до рук вогнепальну зброю й привести її в готовність, якщо вважає, що в обстановці, яка склалася, можуть виникнути підстави для її застосування.
12. Під час затримання осіб, щодо яких у поліцейського виникла підозра у вчиненні тяжкого чи особливо тяжкого злочину, а також під час перевірки документів у таких осіб поліцейський може привести в готовність вогнепальну зброю та попередити особу про можливість її застосування.

Спроба особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену поліцейським відстань, чи доторкнутися до зброї є підставою для застосування вогнепальної зброї поліцейським.

3. Служба безпеки України

Служба безпеки України (СБУ) — це державний орган спеціального призначення з правоохоронними функціями, який забезпечує державну безпеку України.

Відповідно до законодавства, Служба безпеки України підпорядкована Президенту України й підконтрольна Верховній Раді України.

Її завданнями є захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. Також СБУ повинна попереджати, виявляти, припиняти та розкривати злочини проти миру й безпеки людства, вияви тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління та економіки й інші протиправні дії, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Очолює СБУ *Голова Служби безпеки України*, якого призначає та звільняє з посади Верховна Рада України за поданням Президента України. До системи СБУ належать: Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи (обласні управління СБУ, їхні міжрайонні, районні та міські підрозділи, а також органи й підрозділи СБУ на окремих державних стратегічних об'єктах і територіях, у військових формуваннях), органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні й інші заклади Служби безпеки України. Центральне управління Служби безпеки України відповідає за стан державної безпеки, координує та контролює діяльність інших органів Служби безпеки України.

Для організації й проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, при Службі безпеки України створено *Антитерористичний центр*.

Служба безпеки України здійснює контррозвідувальне забезпечення українських дипломатичних і консульських установ за кордоном, а також контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України. СБУ забезпечує захист державного суверенітету, конституційного ладу й територіальної цілісності України від протиправних посягань окремих осіб та їхніх об'єднань. СБУ забезпечує дотримання Закону України «Про державну таємницю», вирішує питання про надання громадянам допуску до інформації, яка містить державну чи військову таємницю, організовує виконання заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю держави. Служба безпеки України сприяє Державній прикордонній службі України щодо охорони державного кордону України.

4. Адвокатура України

Адвокатура України є недержавним самоврядним інститутом, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації та діяльності адвокатури в порядку, установленому законом. До адвокатури України належать усі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

Основну роль у діяльності адвокатури відіграють адвокати. Адвокатом може бути особа, яка має повну вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше 2 років, володіє державною мовою. Перед початком роботи адвокатом особа повинна скласти кваліфікаційні іспити, пройти стажування, отримати свідоцтво про право займатися адвокатською діяльністю та скласти присягу адвоката України. Адвокатом не може бути особа, яка має судимість.

Діяльність адвокатури є надзвичайно різноманітною. Адвокати надають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні та письмові довідки щодо законодавства, на прохання громадян вони складають заяви, скарги та інші документи правового характеру. Адвокат має право посвідчувати копії документів у справах, які він веде, здійснювати представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами, надавати юридичну допомогу підприємствам, установам та організаціям. Адвокат має право здійснювати будь-які види юридичної допомоги, передбачені законодавством.

Професійна діяльність адвоката забезпечується наданням йому спеціальних професійних прав і гарантій його діяльності. Адвокат має право представляти та захищати права й інтереси громадян та юридичних осіб за їхнім дорученням у всіх органах, підприємствах, установах та організаціях, збирати відомості про факти, які можуть бути використані як докази в справах, у яких адвокат бере участь. Адвокат може запитувати й отримувати документи або їхні копії від підприємств, установ, організацій, об'єднань, ознайомлюватися на підприємствах, в установах та організаціях із необхідними для виконання доручення документами та матеріалами, отримувати письмові висновки фахівців, опитувати громадян тощо.

При здійсненні своїх професійних обов'язків адвокат зобов'язаний неухильно дотримуватися вимог чинного законодавства, використовувати всі передбачені законом засоби захисту прав і законних інтересів громадян та юридичних осіб і не має права використовувати свої повноваження на шкоду особі, в інтересах якої він має діяти. Адвокат зобов'язаний зберігати адвокатську таємницю, тобто питання, з яких громадянин або юридична особа зверталися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, отриманих адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків.

Закон забороняє будь-яке втручання в адвокатську діяльність, вимагання від адвоката відомостей, що становлять адвокатську таємницю. Адвокатською таємницею є будь-яка інформація, що стала відома адвокату про клієнта, а також питання, з яких клієнт звертався до адвоката, зміст порад, консультацій, роз'яснень адвоката, складені ним документи, інформація, документи та відомості, отримані адвокатом під час здійснення адвокатської діяльності. З цих питань адвокат не може бути допитаний як свідок. Документи, пов'язані з ви-

конанням адвокатом доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Кримінальна справа проти адвоката може бути порушена тільки Генеральним прокурором України, його заступниками, прокурорами Республіки Крим, області, міста Києва. Адвоката не можна притягнути до кримінальної, матеріальної та іншої відповідальності або погрожувати їх застосуванням у зв'язку з наданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно із законом.

5. Нотаріат України

Нотаріат в Україні — це система органів і посадових осіб, на які покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення, і вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної вірогідності.

В Україні діють *державні нотаріуси*, які працюють у державних нотаріальних конторах, державних нотаріальних архівах, і *приватні нотаріуси*, які займаються приватною нотаріальною діяльністю. При цьому закон визначає, що документи, оформлені державними й приватними нотаріусами, мають однакову юридичну силу. В Україні є чимало населених пунктів, у яких немає ані державних, ані приватних нотаріусів. Тому в населених пунктах, де немає нотаріусів, нотаріальні дії мають право вчиняти уповноважені на це посадові особи органів місцевого самоврядування. За кордоном здійснення нотаріальних дій покладається на консульські або дипломатичні установи України.

Нотаріальна діяльність — надзвичайно відповідальна та складна. Тому закон передбачає досить високі вимоги до особи, яка бажає стати нотаріусом. Нотаріусом може бути громадянин України, який має повну вищу юридичну освіту, во-

лодіє державною мовою, має стаж роботи у сфері права не менше 6 років, з них помічником нотаріуса або консультантом державної нотаріальної контори — не менше 3 років, склав кваліфікаційний іспит та отримав свідоцтво про право займатися нотаріальною діяльністю. Не може бути нотаріусом особа, яка має судимість, обмежена в дієздатності або визнана недієздатною за рішенням суду.

Нотаріус не може займатися підприємницькою або адвокатською діяльністю, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, перебувати в штаті інших юридичних осіб, входити самотійно, через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів господарських організацій, кредитно-фінансових установ, а також виконувати іншу оплачувану роботу, крім викладацької, наукової та творчої, у вільний від роботи час.

Закон покладає на нотаріусів виконання значної кількості нотаріальних дій.

• *Ознайомтеся з витягом із Закону України «Про нотаріат». Визначте, які дії мають право здійснювати нотаріуси.*

ІЗ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО НОТАРІАТ»

Стаття 34. Нотаріальні дії, що вчиняють нотаріуси

Нотаріуси вчиняють такі нотаріальні дії:

- 1) посвідчують правочини (договори, заповіти, довіреності тощо);
- 2) вживають заходів щодо охорони спадкового майна;
- 3) видають свідоцтва про право на спадщину;
- 4) видають свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя в разі смерті одного з подружжя;
- 5) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів);
- 6) видають свідоцтва про придбання майна з прилюдних торгів (аукціонів), якщо прилюдні торги (аукціони) не відбулися;
- 7) провадять опис майна фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою або місце перебування якої невідоме;
- 8) видають дублікати нотаріальних документів, що зберігаються в справах нотаріуса;
- 9) накладають заборону щодо відчуження нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно), що підлягає державній реєстрації;
- 10) засвідчують вірність копій (фотокопій) документів і виписок з них;
- 11) засвідчують справжність підпису на документах;
- 12) засвідчують вірність перекладу документів з однієї мови на іншу;
- 13) посвідчують факт, що фізична чи юридична особа є виконавцем заповіту;
- 14) посвідчують факт, що фізична особа є живою;
- 15) посвідчують факт перебування фізичної особи в певному місці;
- 16) посвідчують час пред'явлення документів;
- 17) передають заяви фізичних та юридичних осіб іншим фізичним та юридичним особам;
- 18) приймають у депозит грошові суми та цінні папери (...);
- 22) приймають на зберігання документи.

На нотаріусів може бути покладено вчинення інших нотаріальних дій згідно із законом.

6. Органи юстиції

В Україні створено систему органів юстиції, яку очолює Міністерство юстиції України, крім того, в областях і районах створено територіальні органи юстиції.

На Міністерство юстиції України та його органи покладено чимало функцій. Саме Міністерство юстиції здійснює реєстрацію нормативних актів, які приймають усі органи державної виконавчої влади, здійснює реєстрацію громадських об'єднань, друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств. Органи Міністерства юстиції здійснюють реєстрацію актів цивільного стану — напевно, усі ви чули про відділи РАЦС — реєстрації актів цивільного стану, де реєструють шлюб, народження, смерть тощо. Саме на органи юстиції покладено нині управління пенітенціарною службою — тобто органами, які здійснюють виконання покарань, призначених судами, а також системою нотаріату. Міністерство юстиції відповідає за представництво та захист інтересів України в міжнародних судах, координує роботу з адаптації законодавства України до норм законодавства Євросоюзу.

Нині Міністерство юстиції займається організацією безоплатної юридичної допомоги у випадках, передбачених законом.

Важливу роль у житті будь-якої держави відіграють правоохоронні органи, до яких в Україні належать *прокуратура, поліція, Служба безпеки України, органи юстиції*. Кожен із цих органів має відповідні функції, які визначено законодавством.

Адвокатура також є важливим елементом системи захисту прав людини, роль якого постійно зростає.

Запам'ятайте: прокуратура, поліція, Служба безпеки України, адвокатура, нотаріат, органи юстиції.

Подивіться в Інтернеті:

<https://minjust.gov.ua> — офіційний сайт Міністерства юстиції України;
<https://ssu.gov.ua/> — офіційний сайт Служби безпеки України;
<http://www.gp.gov.ua/> — офіційний сайт Генеральної прокуратури України;
<https://www.npu.gov.ua/> — офіційний сайт Національної поліції України;
<http://unba.org.ua/> — офіційний сайт Національної асоціації адвокатів України.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «прокуратура», «поліція», «Служба безпеки України», «адвокатура», «нотаріат».
2. Порівняйте правовий статус, завдання, систему органів прокуратури, поліції, Служби безпеки України.
3. Наведіть приклади діяльності різних органів, про які ви дізналися в цьому параграфі.
- 4*. Висловіть свою думку про доцільність існування та ефективність роботи правоохоронних органів, які існують в Україні.
- 5*. Запропонуйте заходи, які сприятимуть удосконаленню роботи правоохоронних органів України.
- 6*. У батьків чи своїх знайомих дізнайтеся про випадки, коли вони зверталися по допомогу до поліції, прокуратури, адвокатури, нотаріуса.
- 7*. Використовуючи ваш життєвий досвід, спілкування з батьками й іншими дорослими людьми, повідомлення засобів масової інформації, проаналізуйте, як змінюється роль різних правоохоронних органів у наші дні.
8. Визначте, до якого з правоохоронних органів ви повинні звернутися в поданих ситуаціях.
А вам стало відомо про спробу представника іноземної держави отримати таємні відомості про один із підрозділів Збройних сил України

Розділ 1. Конституційне право України

- Б** щодо вашого приятеля, який був затриманий співробітниками поліції, було, за його словами, застосовано силу під час допиту
 - В** ви стали свідком дорожньо-транспортної пригоди, у якій постраждали люди
 - Г** прийшовши зі школи, ви побачили, що двері квартири ваших сусідів, які поїхали на відпочинок, зламані
 - Д** ви закінчили курси водіїв і бажаєте скласти екзамен для отримання водійських прав
 - Е** ви дізналися про захоплення заручників групою терористів
 - Є** директор підприємства видає накази, які, на вашу думку, не відповідають законодавству
 - Ж** ви бажаєте отримати дозвіл і придбати мисливську зброю
9. У зошиті заповніть таблицю. Розподіліть функції відповідно до правоохоронних органів, які мають їх виконувати.

	Органи внутрішніх справ	Служба безпеки України	Прокуратура України	Інші правоохоронні органи
Функції				

- 1) Здійснення контррозвідувальних заходів з метою попередження розвідувальної діяльності України проти іноземної держави;
- 2) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 3) забезпечення Правил безпеки дорожнього руху, попередження дорожньо-транспортних пригод;
- 4) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 5) забезпечення захисту державного суверенітету, конституційного ладу й територіальної цілісності України від протиправних посягань;
- 6) нагляд за дотриманням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 7) контроль за зберіганням і використанням організаціями та громадянами зброї, набоїв тощо;
- 8) нагляд за дотриманням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах;
- 9) видання паспортів громадянам України, закордонних паспортів і проїзних документів дитини для виїзду за кордон;
- 10) нагляд за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, дотриманням законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 11

Презумпція невинуватості та забезпечення доведення вини

- Користуючись витягами з Конституції України та Кримінального процесуального кодексу України, дайте оцінку діям учасників правовідносин у поданих ситуаціях.
1. Оперативна група поліції прибула на місце пригоди за викликом, що надійшов по лінії «102», і виявила юнака з ножовим пораненням. Отримавши прикмети нападника, поліцейські розпочали пошук. Невдовзі у дворі біля будинку вони затримали особу, яка мала подібні до вказаних потерпілим прикмети. У неї було виявлено ніж, подібний до того, яким було нанесено травми потерпілому, а також плями червоного кольору на одязі. Поліцейські затримали чоловіка та склали відповідний протокол, а знімаль-

на група одного з телеканалів випустила в ефір матеріал, у якому назвала затриманого «хуліганом і злочинцем».

2. Прокурор місцевої прокуратури, виступаючи на суді із звинувачувальною промовою, наполягав на тому, що обвинувачений винний у завданні тяжких тілесних ушкоджень, які призвели до смерті потерпілого. При цьому він навів докази винуватості, зокрема покази свідків, записи відеокамер спостереження та результати експертиз.

3. Під час проведення першого допиту підозрюваний зізнався у своїх діях. Слідчий, отримавши зізнання, запропонував адвокату терміново подати докази невинуватості його підзахисного, в іншому випадку слідство вважатиме його вину доведеною, а справу завершеною, адже є зізнання злочинця й немає потреби шукати інші докази.

4. Під час розслідування злочину було призначено ряд експертиз. На здивування слідчого, їхні результати виявилися несподіваними: одну не вдалося провести через недостатню кількість досліджуваного матеріалу, інша дала суперечливі результати — у висновку: вірогідність того, що злочин скоїв підозрюваний, була оцінена в 64 %. Слідчий, отримавши результати, вирішив передати справу до суду із звинувачувальним висновком.

3 Конституції України

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну та моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

3 Кримінального процесуального кодексу України

Стаття 17. Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини

1. Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вина не буде доведено в порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

2. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення й має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом.

3. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом.

4. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

5. Поводження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, має відповідати поведженню з невинуватою особою.

Зміст

Від автора	3
Блок 1. Основи теорії держави і права	
РОЗДІЛ 1. ДЕРЖАВА	
Тема 1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА	
§ 1. Влада і суспільство в додержавний період.....	4
§ 2. Теорії походження держави та права	8
§ 3. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід	11
Тема 2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ	
§ 4. Поняття та ознаки держави. Суверенітет та його види	14
§ 5. Поняття та види функцій держави. Сутність держави.....	18
Тема 3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД	
§ 6. Поняття «державний лад». Форма державного правління	23
§ 7. Форма державного (територіального) устрою	28
§ 8. Форма державно-політичного режиму.....	32
<i>Практичне заняття № 1. Порівняльна характеристика</i> <i>державного ладу зарубіжних країн.....</i>	34
Тема 4. НАРОДОВЛАДДЯ	
§ 9. Народовладдя та народне волевиявлення.....	36
§ 10. Поняття та види виборів	41
§ 11. Виборчий процес.....	45
§ 12. Поняття та види виборчих систем	50
Тема 5. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ	
§ 13. Державна влада та її ознаки. Державний апарат	54
§ 14. Органи законодавчої влади	59
§ 15. Органи виконавчої влади.....	64
§ 16. Судова влада та правоохоронні органи.....	69
Тема 6. ДЕРЖАВА, ОСОБА, СУСПІЛЬСТВО	
§ 17. Співвідношення держави, особи, суспільства	74
Повторення та узагальнення	81

РОЗДІЛ 2. ПРАВО

Тема 1. ПРАВО ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

§ 18. Система соціальних норм	82
§ 19. Місце і роль права в системі соціальних норм	85
§ 20. Функції та принципи права	87
§ 21. Реалізація норм права	92

Тема 2. СИСТЕМА ПРАВА

§ 22. Правова система і правові сім'ї	94
§ 23. Система права	99
§ 24. Норма права та її структура	101

Тема 3. ФОРМИ ПРАВА. ДЖЕРЕЛА ПРАВА

§ 25. Форми права. Джерела права	105
<i>Практичне заняття № 2. Особливості норм права</i>	<i>108</i>

Тема 4. ЗАКОНОДАВСТВО

§ 26. Поняття «законодавство»	109
§ 27. Нормативно-правові акти	111
§ 28. Закон і підзаконний акт	115

Тема 5. ПРАВОТВОРЕННЯ. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

§ 29. Правотворчість і реалізація норм права	119
§ 30. Тлумачення норм права	121
§ 31. Систематизація законодавства	124
<i>Практичне заняття № 3. Види систематизації правових актів</i>	<i>128</i>

Тема 6. ПРАВОВІДНОСИНИ

§ 32. Правові відносини. Види правовідносин	129
§ 33. Суб'єкти правовідносин	132

Тема 7. ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА ТА ПРАВОПОРУШЕННЯ

§ 34. Правова поведінка	135
§ 35. Правопорушення	139

Тема 8. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

§ 36. Основи юридичної відповідальності	143
<i>Практичне заняття № 4. Правопорушення та юридична відповідальність</i>	<i>147</i>

Тема 9. ЗАКОННІСТЬ І ПРАВОПОРЯДОК	
§ 37. Поняття законності та правопорядок.....	148
Тема 10. ПРАВОСВІДОМІСТЬ	
§ 38. Правосвідомість і види правосвідомості	151
Повторення та узагальнення.....	154
Блок II. Основи публічного права України	
РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ	
Тема 1. ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	
§ 39. Загальна характеристика конституційного права України	155
§ 40. Від Декларації про державний суверенітет України до Закону України «Про правонаступництво України»	159
Тема 2. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ	
§ 41. Форма правління, форма територіального устрою та політичного режиму України	163
§ 42. Національні відносини та державна символіка в Україні.....	167
Тема 3. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ	
§ 43–44. Громадянство України.....	171
<i>Практичне заняття № 5. Громадянство України</i>	177
Тема 4. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ	
§ 45. Історія розвитку міжнародного права людини	179
§ 46. Гарантії прав людини та система їхнього захисту	181
Тема 5. ПРАВА, СВОБОДИ Й ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	
§ 47. Конституційні права та свободи людини й громадянина та їхнє забезпечення.....	184
§ 48. Особисті (громадянські) права та свободи.....	187
§ 49. Політичні права та свободи людини й громадянина.....	190
§ 50. Економічні, соціальні та культурні права людини й громадянина	193
§ 51. Конституційні обов'язки громадян України	197
§ 52. Особливості правового статусу окремих категорій осіб. Воєнний та надзвичайний стан	201
<i>Практичне заняття № 6. Міжнародні гарантії прав людини на свободу світогляду та віросповідання</i>	207
<i>Практичне заняття № 7. Міжнародні гарантії прав людини, мир, здоров'я та безпечне довкілля</i>	209

<i>Практичне заняття № 8. Міжнародні гарантії прав дитини</i>	210
<i>Практичне заняття № 9. Застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод. Обов'язковість практики Європейського суду з прав людини в Україні</i>	213
Тема 6. НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ	
§ 53. Пряме народовладдя в Україні	214
§ 54. Виборча система України	216
Тема 7. ЗАКОНОДАВЧА ВЛАДА УКРАЇНИ	
§ 55. Верховна Рада України	220
§ 56. Порядок роботи Верховної Ради України	224
Тема 8. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ	
§ 57. Президент України: правовий статус і повноваження	231
Тема 9. ВИКОНАВЧА ВЛАДА В УКРАЇНІ	
§ 58. Виконавча влада в Україні	238
Тема 10. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНІ	
§ 59. Місцеве самоврядування.....	242
<i>Практичне заняття № 10. Вибори до органів місцевого самоврядування</i>	247
Тема 11. СУДОВА ВЛАДА В УКРАЇНІ	
§ 60. Судова влада в Україні. Конституційний Суд України	247
§ 61. Суди загальної юрисдикції в Україні	251
Тема 12. ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ ТА АДВОКАТУРА	
§ 62. Правоохоронні органи України	257
<i>Практичне заняття № 11. Презумпція невинуватості та забезпечення доведення вини</i>	266

Навчальне видання

Наровлянський Олександр Данилович

ПРАВОЗНАВСТВО

(профільний рівень)

Підручник для 10 класу закладів
загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено.

В оформленні підручника використано матеріали інтернет-видань,
що знаходяться у вільному доступі.

Редактор *Н. Забаштанська*
Художній редактор *Т. Канарська*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *Г. Нурко*
Коректори *С. Бабич, І. Барвінок*

Підписано до друку 17.07.2018 р. Формат 70×100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура PetersburgС.

Друк офс. Ум. др. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 23,256.

Умовн. фарбовідб. 88,128.

Наклад 34 805 прим. Зам. №

Видавництво «Грамота»,
вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01033.
Тел./факс: (044) 253-98-04, тел.: 253-90-17, 253-92-64.
Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua
www.gramota.kiev.ua

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
у друкарні ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
03680, м. Київ, вул. Ежена Потье, 12.
Свідоцтво ДК № 6115 від 29.03.2018 р.